

TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI

Journal Of Turkic World Researches

YIL / YEAR
46

CİLT / VOLUME
136

SAYI / NUMBER
270

ISSN
0255-0644

e-ISSN
2822-342X

SAYI:
270

EKİM 2024
OCTOBER 2024

TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI

Journal of Turkic World Researches
ISSN: 0255-0644
e-ISSN:2822-342X

2024 / 270
EKİM 2024
OCTOBER 2024

DergiPark
AKADEMİK

EBSCOhost

TÜRKİYE DIYANET VAKFI
İSLAM ARAŞTIRMALARI MERKEZİ
ISAM.
TURKIYE DIYANET FOUNDATION
CENTRE FOR ISLAMIC STUDIES
مركز البحوث الإسلامية
وقف الديانة التركي

SOBIAD

intihal.net

ACARINDEX

İstanbul - 2024

Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi

Journal of Turkic World Researches - ISSN: 0255-0644

Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı

The Foundation of Researches About Turks All Around The World

Kurucusu / Founder

Prof. Dr. Turan YAZGAN

Sahibi / Owner

Közhan YAZGAN

Dizgi / Typesetting

Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yuluğ Tekin Dizgi Merkezi

İletişim Adresi / Management Center

Kemalpaşa Mah. Bukalidede Sok. No: 4 Saraçhane - İstanbul / TÜRKİYE

Tel: (0212) 511 10 06 / Belgegeçer: (0212) 520 53 63

İnternet adresleri: www.tdadergi.com - www.turan.org.tr / **e-posta:** tdav@turan.org - dizgi@turan.org

Posta Çeki Hesabı Numarası: İstanbul Aksaray PTT Şubesi - 141720

Vakıfbank İstanbul Fatih Şubesi: TR76 0001 5001 5800 7287 8397 25

Baskı / Press

Aktif Matbaa ve Reklam Hizmetleri Sanayi Tic. Ltd. Şti. Osmangazi Mahallesi Genç Osman Caddesi No: 2 / C

Esenyurt / İstanbul **Telefon:** +90 212 698 93 54 **Faks:** +90 212 696 09 54 **Sertifika No:** 47477

Yayın Türü

4 Aylık, Süreli, Uluslararası, Hakemli

EBSCO PUBLISHING

Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, **Ebsco Publishing** tarafından taranmakta ve makalelerin İngilizce özetleri indeksin servisinde yer almaktadır.

Ebsco Publishing: www.ebscohost.com/titleLists/poh-coverage.pdf adresinden takip edebilirsiniz.

ISSN: 0255-0644
e-ISSN: 2822-342X

«TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI»

Bakanlar Kurulu'nun 20.7.1980 tarih ve 8/1307 sayılı kararıyla kamu yararına hizmet veren vakıf olarak kabul edilerek vergi muafiyeti tanınmış olan

«TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI VAKFI»nin hakemli, uluslararası, süreli ilmî yayın organıdır.

Adedi	1 Yıllık Yurt Dışı Abonelik / Subscription	1 Yıllık Yurt İçi Abonelik	Kurumsal Abonelik
300 TL	80 \$ veya karşılığı Türk Lirası	900 TL	1800 TL

Şeref Kurulu / Honorary Board		
Prof. Dr. Gülçin ÇANDARLIOĞLU	Prof. Dr. Eyyüp AKTEPE	Prof. Dr. Mustafa ERKAL
Prof. Dr. İsmail Hakkı DÜĞER	Prof. Dr. Birol EMİL	Prof. Dr. İnci ENGİNÜN
Prof. Dr. Ahmet Bican ERCİLASUN	Prof. Dr. Aysegül Demirhan ERDEMİR	Prof. Dr. Yümni SEZEN
Prof. Dr. Mümin ERTÜRK	Prof. Dr. Fadil HOCA	Prof. Dr. Metin KARAÖRS
Prof. Dr. Abdurrahman KÜÇÜK	Prof. Dr. Edalet MURADOV	Prof. Dr. Bolat MYRZALİYEV
Prof. Dr. Emin ÖZBAŞ	Prof. Dr. Necdet ÖZTÜRK	Prof. Dr. Gültekin RODOPLU
Prof. Dr. Ramazan TAŞDURMAZ	Prof. Dr. Muratgeldi SÖYEGOV	Prof. Dr. Almas ŞAYHULOV (Müteveffa)
Prof. Dr. Nevzat ATLIĞ (Müteveffa)	Prof. Dr. Orhan TÜRKDOĞAN (Müteveffa)	

Yayın Kurulu / Editorial Board	
Prof. Dr. Abdurrahman ALİY	<i>İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü</i>
Prof. Dr. Hayati BEŞİRLİ	<i>Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü</i>
Prof. Dr. Köksal ŞAHİN	<i>Sakarya Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü</i>
Prof. Dr. Ahmet TAŞAĞIL	<i>Yeditepe Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölüm Başkanı</i>
Prof. Dr. Mehmet YÜCE	<i>Bursa Uludağ Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Maliye Bölümü</i>
Prof. Dr. Ömer KURTBAĞ	<i>Erciyes Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü</i>
Doç. Dr. Turhan ADA	<i>Yıldız Teknik Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Bölümü</i>
Doç. Dr. Ayhan Nuri YILMAZ	<i>Samsun Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü</i>
Dr. Öğr. Üyesi İbrahim AKIŞ	<i>İstanbul Üniversitesi-Cerrahpaşa, Hasan Ali Yücel Eğitim Fak., Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü</i>

Danışma Kurulu / Advisory Board	
Antropoloji	Prof. Dr. Mustafa AKSOY • <i>Munzur Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü Başkanı</i> Prof. Dr. Kürşad GÜLBAYAZ • <i>Sakarya Üniversitesi, Devlet Konservatuarı, Türk Halk Oyunları Bölümü</i>
Coğrafya	Prof. Dr. Cemalettin ŞAHİN • <i>Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Coğrafya Bölümü</i> Dr. Öğr. Üyesi Muhsin KADIOĞLU • <i>İstanbul Teknik Üniversitesi, Denizcilik Fakültesi, Deniz Ulaştırma İşletme Mühendisliği Bölümü</i>
Dil	Prof. Dr. Mehmet ÇERİBAŞ • <i>Neveşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri Edebiyatları Bölümü</i> Prof. Dr. Vahit TÜRK • <i>İstanbul Kültür Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü</i>
Felsefe	Prof. Dr. Ayhan BIÇAK • <i>İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü</i> Doç. Dr. Cahid ŞENEL • <i>İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü</i>
Hukuk	Prof. Dr. Fethi GEDİKLİ • <i>İstanbul Üniversitesi, Hukuk Fakültesi, Kamu Hukuku Bölümü</i> Prof. Dr. Faruk ANDAÇ • <i>Emekli Öğretim Üyesi</i>
İktisat	Prof. Dr. Mustafa DELİCAN • <i>İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü</i> Prof. Dr. Kutluk Kağan SÜMER • <i>İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, Ekonometri Bölümü</i>
İşletme	Prof. Dr. Ayçamal KANTÖRÖVA • <i>Uluslararası Kantörö Şaripoviç Toktomamatov Üniversitesi / Kırgızistan</i> Doç. Dr. Fariz AHMADOV • <i>Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi / Azerbaycan</i>
Maliye	Prof. Dr. Ahmet Vecdi CAN • <i>Sakarya Üniversitesi, İşletme Fakültesi, İşletme Bölümü</i> Prof. Dr. Volkan YURDADOĞ • <i>Çukurova Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Maliye Bölümü</i>
Siyaset Bilimi	Doç. Dr. Pınar ÖZDEN CANKARA • <i>Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü</i>
Sosyoloji	Prof. Dr. Veysel BOZKURT • <i>İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, İktisat Bölümü</i> Prof. Dr. Hacı Musa TAŞDELEN • <i>Sakarya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü</i>
Tarih	Prof. Dr. Fatma ÜREKLİ • <i>Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü</i> Prof. Dr. İsmet TÜRKMEN • <i>Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü</i>
Uluslararası İlişkiler	Prof. Dr. Kutay KARACA • <i>İstanbul Aydın Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü</i>

Editör Kurulu / Editorial Board			
Doç. Dr. Gökmen KILIÇOĞLU	Editör	Düzce Üniversitesi, Akçakoca Bey Siyasal Bilgiler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü	gokmenkiloglu@duzce.edu.tr
Doç. Dr. Serkan KEKEVİ	Teknik Editör	Düzce Üniversitesi, Akçakoca Bey Siyasal Bilgiler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü	serkankekevi@gmail.com
Mehmet Töre YILDIRIM	Yabancı Dil (İngilizce) Editörü	Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı	yayin@turan.org
Cem MERİÇ	Türk Dili Editörü	Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi	cem.meric4817@gmail.com

Alan Editörleri / Field Editors			
Dr. Öğr. Üyesi Cansever KAYAPUNAR KESGÜL	Edebiyat	Yeni Yüzyıl Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü	cansever.kayapunar@yenyuzyil.edu.tr
Dr. Öğr. Üyesi Cengiz POYRAZ	Eğitim Bilimleri	İstanbul Üniversitesi - Cerrahpaşa, Hasan Ali Yücel Eğitim Fakültesi, Eğitim Bilimleri Bölümü	cengiz_poyraz@yahoo.com
Dr. Ayça Özer DEMİRLİ	Sanat Tarihi	Sanat Tarihçisi, Müze Araştırmacısı	moonozet@hotmail.com
Doç. Dr. Yavuz CANKARA	Siyasi, İktisadi ve İdari Bilimler	Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü	yavuz.cankara@bilecik.edu.tr
Doç. Dr. Gökçen ÇATLI ÖZEN	Sosyoloji, Felsefe	İstanbul Aydın Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü	gokcenozen@aydin.edu.tr
Prof. Dr. Kürşat YILDIRIM	Tarih	İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü	kursatyildirimtr@yahoo.com
Doç. Dr. Yunus Emre TEKİNSOY	Tarih	Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü	yunusemretekinsoy@gmail.com
Doç. Dr. Nalan KANGAL	İktisat	Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Almus Meslek Yüksekokulu, Mülkiyet Koruma ve Güvenlik Bölümü	nalan.kangal@gop.edu.tr

Dergi Yönetimi / Journal Management			
Saadet Pınar YILDIRIM	Yazı İşleri Müdürü	Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı	tdav@turan.org
Emel GÖKAY	Dergi Sekreteryası	Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı	dizgi@turan.org

Hakem Kurulu / Reviewer Board

Prof. Dr. Abdullah KÖK • Akdeniz Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. Abdurrahman GÜZEL • Çanakkale Üniversitesi Eski Rektörü -
Emekli / Türkiye

Prof. Dr. Abdülcebar GÖKLENOV • Türkmenistan Azadi Üniversitesi,
Tarih Bölümü - Emekli / Türkmenistan

Prof. Dr. Bayram DURBİLMEZ • Erciyes Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. Bülent BAYRAM • Kırklareli Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. Cemile KINACI • Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. Cezmi ERASLAN • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Tarih Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. Dinçer KOÇ • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Tarih Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. Durali YILMAZ • İstanbul Kültür Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü - Emekli / Türkiye

Prof. Dr. Emine Gürsoy NASKALI • Marmara Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. Erdoğan ALTINKAYNAK • Ardahan Üniversitesi,
İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. Feridun Mustafa EMECEN • İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. Güljanat ERCİLASUN • Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. İsmail YAKIT • Akdeniz Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Felsefe Bölümü, Bilim Tarihi ve Felsefi Ana Bilim Dalı - Emekli / Türkiye

Prof. Dr. İsmet TÜRKMEN • Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. Mehmet Fatih KIRIŞÇIOĞLU • Gazî Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi, çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. Mehmet ŞAHİN • Kayseri Üniversitesi Eski Rektörü - Emekli / Türkiye

Prof. Dr. Mehtap ÖZDEĞER • İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi,
İktisat Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. Metin ÖZKUL • Süleyman Demirel Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. Mualla Uydu YÜCEL • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Tarih Bölümü, Genel Türk Tarihi Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. Murat CERİTOĞLU • İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi,
Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. Mustafa ÖNER • Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Yeni Türk Dili ABD / Türkiye

Prof. Dr. Meşkure YILMAZ • Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. Necdet HACIOĞLU • Balkesir Üniversitesi Eski Rektörü - Emekli
Türkiye

Prof. Dr. Okan YEŞİLOT • Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi,
Tarih Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. Orhan DOĞAN • Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi,
Tarih Bölümü, Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı Başkanı / Türkiye

Prof. Dr. Osman YORULMAZ • Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. Ramazan Erhan GÜLLÜ • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakül-
tesi, Tarih Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. Recai COŞKUN • Bakırçay Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler
Fakültesi Dekanı / Türkiye

Prof. Dr. Recep SEYMEN • İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi,
Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. Saadetin Yağmur GÖMEÇ • Ankara Üniversitesi,
Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. Sabri SÜMER • Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi,
Biyoloji Bölümü - Emekli / Türkiye

Prof. Dr. Sebahat DENİZ • Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi,
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. Sergei ZAHARIA • Komrat Devlet Üniversitesi / Gagauzeli

Prof. Dr. Süleyman BEYOĞLU • Marmara Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. Svetlana ÇERVONOJE • Nicolaus Copernicus Üniversitesi,
Tarih Bölümü / Polonya

Prof. Dr. Türker ÖZDOĞAN • George Washington Üniversitesi,
Güzel Sanatlar Fakültesi, Seramik Bölümü / ABD

Prof. Dr. Uğur GÜRSU • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. Üçler BULDUK • Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi,
Tarih Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. Valentina TUGUEKOVA • Hakas Devlet Üniversitesi,
Dil Edebiyat ve Tarih Enstitüsü / Hakasya - Rusya

Prof. Dr. Viktor BUTANAYEV • Hakas Devlet Üniversitesi,
Arkeoloji Etnografya ve Bölgesel Tarih Bölümü / Hakasya - Rusya

Prof. Dr. Yavuz HAYKIR • Fırat Üniversitesi, İnsani ve Sosyal Bilimler
Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. Yılmaz KOCASAVAŞ • İstanbul Üniversitesi-Cerrahpaşa,
Hasan Ali Yücel Eğitim Fak., Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. Zeki KUŞOĞLU • Marmara Üniversitesi, Atatürk Eğitim Fakültesi,
Güzel Sanatlar Eğitimi Bölümü - Emekli / Türkiye

Doç. Dr. Besire AZİZALİYEVA • Azerbaycan Milli İlimler Akademisi,
Nizami Adına Edebiyat Enstitüsü / Azerbaycan

Doç. Dr. Elvin YILDIRIM • İstanbul Aydın Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye

Doç. Dr. Işıl TUNA PINAR • Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye

Doç. Dr. Yunus Emre TANSÜ • Gaziantep Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye

Dr. Öğr. Üyesi Ali AHMETBEYOĞLU • İstanbul Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye

Dr. Öğr. Üyesi Aygün ÜLGEN • İstanbul Yeni Yüzyıl Üniversitesi,
Mühendislik-Mimarlık Fakültesi, İç Mimarlık Bölümü / Türkiye

Dr. Öğr. Üyesi Ergün Öz AKÇORA • Bingöl Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü - Emekli / Türkiye

Dr. Öğr. Üyesi Neşe İŞİK KADIOĞLU • İstanbul Medeniyet Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye

Dr. Öğr. Üyesi Uğur DOLGUN • İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi,
İktisat Bölümü, İktisat Sosyolojisi Anabilim Dalı / Türkiye

Dr. Öğr. Üyesi Yasin ŞERİFOĞLU • Kastamonu Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye

Dr. Öğr. Üyesi Zekeriya TÜRKMEN • İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye

Etik İlkeler ve Yayın Politikası

Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi (TDA) yayın etiğinde en yüksek standartlara bağlıdır ve Committee on Publication Ethics (COPE), Open Access Scholarly Publishers Association (OASPA) ve ULAKBİM tarafından yayınlanan etik yayıncılık ilkelerini benimser. Gönderilen bütün makaleler özgün, başka bir mecrada yayınlanmamış ve başka bir dergide değerlendirme sürecinde olmamalıdır. Her bir makale editörlerinden biri ve en az iki hakem tarafından çift kör değerlendirmeden geçirilir. İntihal, sahte yazarlık / inkar edilen yazarlık, araştırma / veri fabrikasyonu, uydurulmuş veri / sonuç üretimi, makale dilimleme, dilimleyerek yayın, aynı yayını birden fazla yere gönderme, telif hakları ihlali ve çıkar çatışmasının gizlenmesi, etik dışı davranışlar olarak kabul edilir. Kabul edilen etik standartlara uygun olmayan tüm makaleler yayından çıkarılır. Buna yayından sonra tespit edilen olası kuraldışı, uygunsuzluklar içeren makaleler de dahildir.

Araştırma Etiği

Dergi araştırma etiğinde en yüksek standartları gözetir ve aşağıda tanımlanan uluslararası araştırma etiği ilkelerini benimser.

- Makalelerin etik kurallara uygunluğu yazarların sorumluluğundadır.

- Araştırmanın tasarlanması, tasarımın gözden geçirilmesi ve araştırmanın yürütülmesinde, bütünlük, kalite ve şeffaflık ilkeleri sağlanmalıdır.

- Araştırma ekibi ve katılımcılar, araştırmanın amacı, yöntemleri ve öngörülen olası kullanımları; araştırmaya katılımın gerektirdikleri ve varsa riskleri hakkında tam olarak bilgilendirilmelidir. Araştırma katılımcılarının sağladığı bilgilerin gizliliği ve yanıt verenlerin gizliliği sağlanmalıdır. Araştırma katılımcıların özerkliğini ve saygınlığını koruyacak şekilde tasarlanmalıdır. Araştırma katılımcıları gönüllü olarak araştırmada yer almalı, herhangi bir zorlama altında olmamalıdır. Katılımcıların zarar görmesinden kaçınılmalıdır. Araştırma, katılımcıları riske sokmayacak şekilde planlanmalıdır. Araştırma bağımsızlığıyla ilgili açık ve net olunmalı; çıkar çatışması varsa belirtilmelidir. Deneysel çalışmalarda, araştırmaya katılmaya karar veren katılımcıların yazılı bilgilendirilmiş onayı alınmalıdır. Çocukların ve vesayet altındakilerin veya tasdik edilmiş akıl hastalığı bulunanların yasal vasisinin onayı alınmalıdır.

- Çalışma herhangi bir kurum ya da kuruluşta gerçekleştirilecekse bu kurum ya da kuruluşun çalışmaya yapacağına dair onay alınmalıdır. İnsan ögesi bulunan çalışmalarda, "yöntem" bölümünde katılımcılardan "*bilgilendirilmiş onam*" alındığının ve çalışmanın yapıldığı kurumdan etik kurul onayı alındığı belirtilmesi gerekir.

Yazarların Sorumluluğu

Makalelerin bilimsel ve etik kurallara uygunluğu yazarların sorumluluğundadır. Yazar makalenin özgün olduğu, daha önce başka bir yerde yayınlanmadığı ve başka bir yerde, başka bir dilde yayınlanmak üzere değerlendirmede olmadığı konusunda teminat sağlamalıdır. Uygulamadaki telif kanunları ve anlaşmaları gözetilmelidir. Telifle bağlı her türlü belge (örneğin tablolar, şekiller veya büyük alıntılar) gerekli izin ve teşekkürle kullanılmalıdır. Başka yazarların, katkıda bulunanların çalışmaları ya da yararlanılan kaynaklar uygun biçimde kullanılmalı ve referanslarda belirtilmelidir. Gönderilen makalede tüm yazarların akademik ve bilimsel olarak doğrudan katkısı olmalıdır. Bu bağlamda "yazar" yayınlanan bir araştırmanın kavramsallaştırılmasına ve tasarımına, verilerin elde edilmesine, analizine ya da yorumlanmasına belirgin katkı yapan, yazının yazılması ya da bunun içerik açısından eleştirel biçimde gözden geçirilmesinde görev yapan birisi olarak görülür. Yazar olabilmenin diğer koşulları ise, makaledeki çalışmayı planlamak veya icra etmek ve / veya revize etmektir. Fon sağlanması, veri toplanması ya da araştırma grubunun genel gözetimi tek başına yazarlık hakkı kazandırmaz. Yazar olarak gösterilen bütün bireyler sayılan tüm ölçütleri karşılamalıdır ve yukarıdaki ölçütleri karşılayan her birey yazar olarak

gösterilebilir. Yazarların isim sıralaması ortak verilen bir karar olmalıdır. Bütün yazarlar yazar sıralamasını Telif Hakkı Anlaşması Formunda imzalı olarak belirtmek zorundadırlar. Yazarlık için yeterli ölçütleri karşılamayan ancak çalışmaya katkısı olan tüm bireyler “teşekkür / bilgiler” kısmında sıralanmalıdır. Bunlara örnek olarak ise sadece teknik destek sağlayan, yazıma yardımcı olan ya da sadece genel bir destek sağlayan, finansal ve materyal desteği sunan kişiler verilebilir. Bütün yazarlar, araştırmanın sonuçlarını ya da bilimsel değerlendirmeyi etkileyebilme potansiyeli olan finansal ilişkiler, çıkar çatışması ve çıkar rekabetini beyan etmelidirler. Bir yazar kendi yayınlanmış yazısında belirgin bir hata ya da yanlışlık tespit ederse, bu yanlışlıklara ilişkin düzeltme ya da geri çekme için editör ile hemen temasa geçme ve işbirliği yapma sorumluluğunu taşır.

Editör ve Hakem Sorumlulukları

Baş (Teknik) editör, makaleleri, yazarların etnik kökeninden, cinsiyetinden, cinsel yöneliminden, uyruğundan, dini inancından ve siyasi felsefesinden bağımsız olarak değerlendirir. Yayına gönderilen makalelerin adil bir şekilde çift taraflı kör hakem değerlendirmesinden geçmelerini sağlar. Gönderilen makalelere ilişkin tüm bilginin, makale yayınlanana kadar gizli kalacağını garanti eder. Baş (Teknik) editör içerik ve yayının toplam kalitesinden sorumludur. Gereğinde hata sayfası yayınlamalı ya da düzeltme yapmalıdır. Baş (Teknik) editör; yazarlar, editörler ve hakemler arasında çıkar çatışmasına izin vermez. Hakem atama konusunda tam yetkiye sahiptir ve dergide yayınlanacak makalelerle ilgili nihai kararı vermekle yükümlüdür. Hakemlerin araştırma ile ilgili, yazarlarla ve / veya araştırmanın finansal destekçileriyle çıkar çatışmaları olmamalıdır. Değerlendirmelerinin sonucunda tarafsız bir yargıya varmalıdırlar. Gönderilmiş yazılara ilişkin tüm bilginin gizli tutulmasını sağlamalı ve yazar tarafından herhangi bir telif hakkı ihlali ve intihal fark ederlerse editöre raporlamalıdırlar. Hakem, makale konusu hakkında kendini vasıflı hissetmiyor ya da zamanında geri dönüş sağlaması mümkün görünmüyorsa, editöre bu durumu bildirmeli ve hakem sürecine kendisini dahil etmemesini istemelidir. Değerlendirme sürecinde editör hakemlere gözden geçirme için gönderilen makalelerin, yazarların özel mülkü olduğunu ve bunun imtiyazlı bir iletişim olduğunu açıkça belirtir. Hakemler ve yayın kurulu üyeleri başka kişilerle makaleleri tartışamazlar. Hakemlerin kimliğinin gizli kalmasına özen gösterilmelidir. Bazı durumlarda editörün kararıyla, ilgili hakemlerin makaleye ait yorumları aynı makaleyi yorumlayan diğer hakemlere gönderilerek hakemlerin bu süreçte aydınlatılması sağlanabilir. TDA'ya gönderilen yazılar, önce Yayın Kurulu'nca dergi ilkelerine uygunluk açısından bir ön değerlendirmeye tabi tutulur. Dergi kapsamına girmeyen veya bilimsel bir yazı formatına içerik ve şekil şartları açısından uymayan yazılar, hakemlik süreci başlatılmadan geri çevrilir ya da bazı değişiklikler istenebilir. Yayın Kurulu'nun değerlendirmesi sonucunda makale Alan Editörüne yönlendirilir. TDA'nın yayın kurallarına uygun olarak gönderilen makaleler, değerlendirilmek üzere o alandaki çalışmalarıyla tanınmış iki hakeme gönderilir. TDA, değerlendirme sürecinde kör hakemlik sistemini kullanmaktadır. Makaleyi değerlendiren iki hakemden birisinin olumlu diğerinin olumsuz rapor vermesi durumunda makale üçüncü hakeme gönderilmekte veya Yayın Kurulu hakem raporlarını inceleyerek nihai kararı vermektedir. TDA'ya gönderilen çalışmalarda yazarlar, hakem ve Yayın Kurulu'nun eleştiri ve önerilerini dikkate alırlar. TDA'ya katılmadıkları hususlar varsa gerekçeleriyle birlikte itiraz etme hakkına sahiptirler. TDA hakem değerlendirme sürecinde normal koşullarda editör 1-2 gün içerisinde ön değerlendirme aşamasını bitirir. Hakemlerin değerlendirme süresi 15 gün, düzeltme istemesi halinde yazarın düzeltme süresi de 15 gündür. Normal şartlarda bir makalenin tüm değerlendirme sürecinin 20-40 gün içinde bitmesi beklenmektedir. Ancak hakemlerden zamanında dönüş olmaması nedeniyle yeniden hakem atama vb. nedenlerden dolayı hakem değerlendirme süreci uzayabilmekte veya hakemin raporunu son değerlendirme tarihinden önce göndermesi, yazar tarafından yapılması gereken düzeltmelerin kısa sürede tamamlanması vb. nedenlerden dolayı makale değerlendirme süreci kısılabilmektedir. TDA'ya makale gönderen yazar / yazarlar, Derginin söz konusu hakem değerlendirme koşullarını ve sürecini kabul etmiş sayılırlar. TDA'da yayımlanmasına karar verilen (kabul edilen) çalışmaların telif hakkı, TDA'ya devredilmiş sayılır

Türk Dünyası Araştırmaları'na Gönderilecek Yazılarda Uyulması Gereken Kurallar

1. Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi (TDA), Türkiye ve Türk Dünyası ile ilgili akademik çalışmaları teşvik etmeyi, bu çalışmalar için bir veri tabanı oluşturmayı, alanla ilgili bilimsel, eleştirel çalışmaların yayınlandığı bir platform olmayı amaçlamaktadır. TDA; sosyal ve beşeri bilimler alanında yılda 3 defa (Şubat; Haziran; Ekim) yayın yapan, hakemli, uluslararası, akademik bir dergidir.

2. Yayın Kurulumuzca, 120. ciltten (Eylül-Ekim 2018) itibaren TDA'da yayınlanacak çalışmalarda **Orta Asya**: Türkistan; **Maveraün-Nehir**: Aşağı Türkistan; **Amu-Derya**: Ceyhun; **Sir-Derya**: Seyhun; **Türk Cumhuriyetleri**; Türk Cumhuriyetleri gibi milli terimlerimizin kullanılması uygun görülmüştür. Yazarlar, yayın kurulumuz tarafından yayınlanacak yazılarda, bu terimlerin otomatik olarak değiştirilebileceğini kabul etmiş sayılırlar.

3. Makale Hazırlama:

a. TDA'ya gönderilen bütün yazılar dergipark sistemi üzerinden <https://dergipark.org.tr/pub/tda> adresimize gönderilmelidir.

b. Dergi kuralları hakkında bilgi dergimizin dergipark sayfası üzerinde yer almaktadır. Kurallara uygun hazırlanmayan makaleler dergi sekreteryası tarafından teknik düzeltme talepleri ile birlikte yazarlarına geri gönderilecektir.

c. Dergimize gönderilen çalışmalar değerlendirme sürecinin herhangi bir basamağında benzerlik tespit yazılımı (intihal.net) ile taranmaktadır. Benzerlik oranı yüzde 15'in üzerinde olan çalışmalar yazarına iade edilir.

d. Kaynak gösterme: Dipnotlar, atıf ve açıklama için kullanılabilir. İki hâlde de sayfa altında gösterilir.

TDA dipnot sistemi olarak Chicago modelini benimsemektedir. Atıfların yapılandırılması için <https://www.chicagomanualofstyle.org/book/ed17/frontmatter/toc.html> adresinden ilgili kurallar incelenebilir. (Bağlantı için aşağıda bulunan kare kodu kullanabilirsiniz.)

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

ARAŞTIRMA MAKALELERİ

İSPANYA İÇ SAVAŞI'NDA TÜRKİYE'NİN TAVRI VE SAVAŞTA YER ALAN TÜRK VATANDAŞLARI <i>TÜRKİYE'S ATTITUDE IN THE SPANISH CIVIL WAR AND TURKISH CITIZENS TAKING PART IN THE WAR</i> Berkas GÜLSOY	219
LEV NİKOLAYEVİÇ GUMİLEV VE COĞRAFİ DETERMİNİZM <i>LEV NIKOLAYEVICH GUMILEV AND GEOGRAPHICAL DETERMINISM</i> Oğulcan Serdar TURHAN - Abdulvahap KARA	317
SSCB DÖNEMİNDE UYGULANAN DİN POLİTİKALARININ TÜRKİSTAN COĞRAFYASINDAKİ ETKİLERİ <i>THE EFFECTS OF RELIGIOUS POLICIES IMPLEMENTED DURING THE USSR ON THE TURKESTAN GEOGRAPHY</i> Bekir ÖĞRETİCİ	329
ERBİL VE TUZHURMATU AĞIZLARI ARASINDAKİ SES VE ŞEKİL FARKLILIKLARININ BU YÖREDEKİ ATASÖZLERİ VE DEYİMLER BAĞLAMINDA İNCELENMESİ <i>ANALYSING THE PHONETIC AND MORPHOLOGICAL DIFFERENCES BETWEEN THE DIALECTS OF ERBIL AND TUZHURMATU IN THE CONTEXT OF PROVERBS AND IDIOMS IN THESE AREAS</i> Avin Sami ARİF - Kubra Saadun JAAFER	345
ŞEMSİ YASTIMAN'IN İKİ DESTANI BAĞLAMINDA KIRŞEHİR'E ÖZGÜ YEMEK VE YİYECEK KÜLTÜRÜ <i>DISHES AND FOOD CULTURE SPECIFIC TO KIRŞEHİR IN THE CONTEXT OF THE TWO EPICS OF ŞEMSİ YASTIMAN</i> Erol ÜLGEN	373
ADANA TUFANBEYLİ İLÇESİNDE KIRSAL MİMARİ: MUHARREM ÖNER EVİ <i>RURAL ARCHITECTURE IN ADANA TUFANBEYLİ: MUHARREM ÖNER HOUSE</i> Başak BURAK	389
DEVLET ARŞİVLERİ BAŞKANLIĞI STRATEJİK PLANI (2020-24) ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME <i>AN EVALUATION ON THE STRATEGIC PLAN OF THE DIRECTORATE OF STATE ARCHIVE (2020-24)</i> Emine KAYA	407

EDİTÖRDEN

Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi'nin kıymetli okuyucuları ve dergimize katkı sunan/sunacak olan sayın araştırmacılar ve akademisyenler,

Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi Prof. Dr. Turan Yazgan tarafından büyük Türk düşünür İsmail Gaspıralı'nın "Dilde, Fikirde, İşte birlik" umdesine uygun şekilde Türk Dünyası'nın bilimsel kıstaslarla incelenmesi ve üretilen akademik bilginin biriktirildiği bir zemin olması maksadıyla 45 yıl önce kurulmuştur. Prof.Dr. Yazgan'ın hedeflerini daha da ileri taşımak maksadıyla dergimizde 2024 yılından itibaren bazı değişikliklere gidilmiştir. Söz konusu değişikliklerin temel sebepleri akademik kaliteyi sürdürülebilir kılmak ve derginin Türk Dünyası araştırmalarına yönelik odağını korumak ile ilgilidir. Bu doğrultuda ;

2024 yılından itibaren dergimiz yılda 3 (üç) sayı (Şubat- Haziran- Ekim) olarak neşredilecektir.

Dergimiz bundan böyle yüksek lisans tezlerinden üretilmiş, türetilmiş çalışmalar, çeviri makaleler ve kitap tanıtımlarını kabul etmeyecektir.

Ayrıca dergi yazım kurallarında da uluslararası düzeyde kabul gören yazım ve atıf biçimlerinden Chicago Usulü 17. Sürüm'e geçilmiştir. Bu, dergimizin uluslararası indekslerde taranması ve yapay zekâ araçları tarafından daha kolay şekilde bulunmasını sağlayacaktır.

Dergi ile ilgili değişiklikler hakkında ayrıntılı bilgiyi Dergipark sistemindeki sayfamızdan edinebilirsiniz.

Saygılarımızla.

Ekim 2024

İspanya İç Savaşı'nda Türkiye'nin Tavrı ve Savaşta Yer Alan Türk Vatandaşları

Türkiye's Attitude in the Spanish Civil War and Turkish Citizens Taking Part in the War

Berksan GÜLSOY*

* Doktora Öğrencisi.

Orcid Id: 0000-0001-6101-4770

Sorumlu Yazar / Corresponding Author:
Berksan Gülsoy, Marmara Üniversitesi
Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Cumhuriyet Tarihi, İstanbul-Türkiye.

E-posta / E-mail:
gulsoyberksan@gmail.com

Geliş Tarihi / Recived Date:
22 Kasım 2023

Kabul Tarihi / Accepted Date:
29 Haziran 2024

Araştırma Makalesi / Research Article

Atrf / Citation:
Berksan Gülsoy, "İspanya İç Savaşı'nda Türkiye'nin Tavrı ve Savaşta Yer Alan Türk Vatandaşları," *Türk Dünyası Araştırmaları* 136, Sayı 270 (2024): 291-316.

doi: 10.55773/tda.1394737

Bu makale Creative Commons BY-NC-SA 2.0 tarafından lisanslanmıştır. / This article is licensed under a Creative Commons BY-NC-SA 2.0.

Öz

Bu çalışmanın amacı, İspanya İç Savaşı'nın çıkardığı etkiler karşısında Türkiye'nin nasıl bir tavır aldığını ortaya koymak ve İspanyol arşivlerinden ilk defa elde edilen malzemeler ışığında savaşta Türk vatandaşlarının yer alıp almadığını incelemektir. Çalışmanın sınırları üç başlık altında belirlenmiştir. Birinci başlıkta, İspanya İç Savaşı'na giden süreç ve savaşın ana hatları kronolojik olarak anlatılmıştır. İkinci başlıkta, İspanya İç Savaşı sırasında gündeme gelen olayların Türkiye'nin politik tavrını nasıl etkilediğine değinilmiştir. Son başlıkta ise, savaşa Türk vatandaşlarının katılıp katılmadığı analiz edilmiştir. Çalışmada İspanyol ve Türk arşivlerinden, yerli ve yabancı basından ve araştırma eserlerinden yararlanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: İspanya, Türkiye, İspanya İç Savaşı, Türk-İspanyol İlişkileri.

Abstract

The study aims to reveal how Türkiye responded to the effects of the Spanish Civil War and to examine whether Turkish citizens took part in the war in the light of the materials obtained from the Spanish archives for the first time. The scope of the study is determined under three sections. In the first section, the process leading to the Spanish Civil War and the main outlines of the war are explained chronologically. In the second section, it is mentioned how the events that came to the agenda during the Spanish Civil War affected Türkiye's political stance. The last section analysis whether Turkish citizens participated the war or not. Spanish and Turkish archives, as well as local and foreign press and research works are used in the study.

Keywords: Spain, Türkiye, Spanish Civil War, Turkish-Spanish Relations.

Giriş

İspanya'da XIX. yüzyıldan itibaren liberaller ile gelenekçiler arasında siyasi hayatta çekişme meydana gelmiştir. İki taraf arasında iktidarı ele geçirebilmek için 1833 yılında Karlist Savaşlar adı verilen iç savaşlar da başlamıştır.¹ Siyasi olarak istikrarsız bir dönem geçiren İspanya, elinde bulunan son sömürgelerini 1898 yılında yaptığı savaş sonunda Amerika Birleşik Devletlerine (ABD) kaptırmış, XX. yüzyıla gelindiğinde önemli güç kaybına uğramış ve kendi iç sıkıntıları ile uğraşmak durumunda kalmıştır.² İspanya XIX. yüzyıldan itibaren yaşadığı problemlerden ötürü I. Dünya Savaşı'na katılmamış, tarafsız bir pozisyon belirlenirse daha öncesinde kaybedilen ekonomik, sosyal ve siyasi gücün geri kazanılacağı düşünülmüştür.³ Ancak I. Dünya Savaşı sırasında İspanya'da toplumsal huzursuzluk devam etmiş, sokak eylemleri ve işçi hareketleri artmıştır.⁴ I. Dünya Savaşı'na girmeyen İspanya'da siyasi istikrar sağlanamamış hatta 1917 yılını takip eden zaman zarfında on beş kez hükümet değişikliği yaşanmıştır.⁵ Ortaya çıkan dengesizlikleri reformlar yaparak kaldırmak yerine tek bir gücün inisiyatifine vermeyi tercih eden İspanya'daki elitler, askerlerin yardımını alan ve otoriteyi sağlamak gerekçesi ile 1923 yılında darbe yapan General Miguel Primo de Rivera'yı desteklemişlerdir. Kral XIII. Alfonso da yönetime el koyan Rivera'yı tanımak zorunda kalmış ve bu şekilde 1923-1930 yılları arasında devam edecek olan Rivera diktatörlüğü İspanya'da egemen olmuştur. Aslında Rivera'yı ülkeyi kurtaran "demir cerrah"⁶ olarak görenler de vardır.⁷

İktidarının ilk zamanlarında Rivera, Kral'ın, ordunun, sağ kesimdeki politikacıların ve ekonomik oligarkların gücünü arkasına alarak siyasi ve ekonomik sorunları büyük oranda çözmüştür. Ancak sonraki yıllarda İspanya

¹ Carlos Veci Lavin, Javier Martínez Sellers, "La Relevancia de la Acción de Vargas - Noviembre de 1833 en la Primera Guerra Carlista: del Mito al Hecho," *Monte Buciero* 15 (2011): 57-59.

² William D. Phillips Jr, Carla Rahn Phillips, *İspanya'nın Kısa Tarihi*, Çev. Tuna Erkmén (İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, 2018), 241.

³ Victor Morales Lezcano, "İspanya ve Türkiye: Birbirlerini Tanımamazlıktan Yakınlaşmaya Doğru," *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)* 2, Sayı 2 (Ocak 1991): 217.

⁴ Juan Antonio Lacomba Avellán, *La Crisis Española de 1917* (Madrid: Ciencia Nueva, 1970), 346-348.

⁵ Berksan Gülsoy, "Katalonya Bağımsızlık Referandumu Bağlamında Katalan Meselesi," içinde *21. Yüzyılda Bölgesel Sorunlar*, Ed. Onur Limon, Ümran Güneş, Servet Karagöz (Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2021), 83.

⁶ 1898 yılında ABD ile yapılan savaştan sonra İspanya'nın hastalıklarını iyileştirmekten sorumlu kişiye atıfta bulunmak için yazar ve politikacı Joaquín Costa tarafından türetilen ifadedir. Bu ifade İspanya'nın sorunlarını çözecek teorik bir diktatör figürü olarak doğdu. Rivera da kendi liderliğini karizmatik bir hale getirmek için böyle bir tezi propaganda aracı olarak kullanmaya çalıştı. Bkz. Alejandro Quiroga Fernández de Soto, Cirujano de Hierro, "La construcción carismática del general Primo de Rivera", *Ayer: Revista de Historia Contemporánea* 91, Sayı 3 (2013): 147-168; Antonio Alcusón Sarasa, "Ecos del Cirujano de Hierro: la utilización política de Joaquín Costa por parte de la dictadura de Primo de Rivera en Aragón (1923-1930)," *Anales de la Fundación Joaquín Costa*, Sayı 27, (2013): 89-98.

⁷ Luis E. Íñigo Fernández, *La Historia de España en 100 Preguntas* (Madrid: Ediciones Nowtilus, 2018), 266; A. Raşit Kaya, *İspanya Faşizmden Demokrasiye* (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2019), 33-34.

ekonomisi, dışa bağımlı olduğu için tekrardan bozulmaya başlamış, toplumsal eşitsizlikler artmış, kalkınma azalmış ve 1929 Ekonomik Buhranı neticesinde işler daha da kötüye gitmiştir. Üstelik diktatöre arka çıkan kesimler de gittikçe ondan uzaklaşmış ve sonunda gücünü kaybeden Rivera 1930 yılında iktidarı bırakmak durumunda kalmıştır.⁸

1931 yılının Nisan ayında yapılan belediye seçimleri İspanya tarihinde yeni bir dönüm noktası olmuştur. Seçimler neticesinde Cumhuriyetçi partiler büyük bir başarı kazanmış, Kral XIII. Alfonso tahtını terk ederek ülkeden ayrılmak zorunda kalmıştır. Böylece İspanya İç Savaşı'nın sonuna kadar sürecek olan II. Cumhuriyet Dönemi, 1931 yılında İspanya'da başlamıştır.⁹ İspanyol ordusu Cumhuriyetçileri ilk başta desteklemiş ama kısa süre sonra verilen destek geri çekilmiş ve rejime karşı 1932 yılının Ağustos ayında başarısız bir ihtilal girişimi yapılmıştır.¹⁰ İspanya Hükümetinin orduda gereğinden fazla sayıda kişinin istihdam edilmesi problemini çözmek istemesi, askerler ile ilişkilerin gerilmesine sebep vermiş ve İspanya İç Savaşı'na giden süreç başlamıştır.¹¹

1. İspanya İç Savaşı

1933 yılının Kasım ayında İspanya'da yapılan genel seçimlerde sağcı güçler önemli oranda başarı yakalamışlardır. Toprak reformu konusunda halkın isteğini Cumhuriyetçilerin karşılayamaması seçimlerde aleyhlerine olmuş ve seçimi sağcı partilerin kazanmasını sağlamıştır.¹² Ayrıca sağ partilerin Kralcı gruplarla seçimde iş birliğine gitmesi de bu başarının ortaya çıkmasına yol açmıştır.¹³ Öte yandan siyasi alandaki kavgalar işçi birliklerini de eyleme geçirmiştir. 1934 yılının Haziran ayında Genel İşçi Sendikası [Unión General de Trabajadores (UGT)] ülke genelinde grev ilan etmiştir. Daha sonrasında 5 Ekim 1934'te Asturias'ta maden işçilerinin grevi ortaya çıkmıştır. Sosyalist işçilerin düzenlediği Asturias eylemlerine anarşist Ulusal İşçi Konfederasyonu [Confederación Nacional del Trabajo (CNT)] da destek sağlamıştır. Asturias eylemleri çok sayıda cana mal olduktan sonra askerlerin yardımı ile 19-20 Ekim 1934'te bastırılmıştır. Ayrıca dönemin önde gelen sosyalist liderlerinin de içinde olduğu çok fazla sayıda kişi tutuklanmıştır. 1934 Asturias grevi ile iki yıl sonra meydana gelecek olan İspanya İç Savaşı arasında bir paralellik bulunduğu da söylenebilir.¹⁴

⁸ Gül Işık, *İspanya: Bir Başka Avrupa* (İstanbul: Metis Yayınları, İstanbul, 1991), 178-180.

⁹ Jeremy Black, *Kısa İspanya Tarihi*, Çev. Yavuz Alogan (İstanbul: Say Yayınları, 2020), 200-201.

¹⁰ Pierre Broué, Emile Temime, *İspanya İç Savaşı*, Çev. Aydın Emeç (İstanbul: Hürriyet Yayınları, 1976), 21.

¹¹ Antony Beevor, *İspanya İç Savaşı 1936-1939*, Çev. Onur İşçi (İstanbul: Alfa Yayınları, 2022), 66.

¹² Seçil Aladağ, "İspanya İç Savaşı ve Türkiye," (Yüksek Lisans Tezi, İzmir: Ege Üniversitesi, 2011): 27.

¹³ Broué, Temime, *İspanya İç Savaşı*, 24.

¹⁴ Özlem Şenyıldız, "Hedefine Ulaşan Bir Askeri Darbe Girişimi ve İspanyol İç Savaşı (1936-39)," *Turkish Studies* 12, Sayı 16 (2017): 448; Mariano García de las Heras Gonzalez, "La Revolución de Asturias, ¿Primer Acto de la Guerra Civil?," *Ab Initio*, Sayı 1 (2010): 181, 185-188, 190.

Diğer taraftan 1934 Asturias grevi sonrasında yapılan 1936 yılı seçimlerinde İspanyol sağının tarihindeki ilk kitlesel partisi olma özelliğine sahip Özerk Sağcı İspanyol Konfederasyonu [Confederación Española de Derechas Autónomas (CEDA)] aynı başarıyı gösterememiştir. 1936 yılının Şubat ayında yapılan seçimlerde solcu Halk Cephesi [Frente Popular (FP)] koalisyonu galip çıkmıştır. Alınan yenilgiden sonra seçimler vasıtası ile iktidarı kazanamayacağını anlayan Faşistler (Milliyetçiler) ve Katolik sağ, Cumhuriyet rejimine zor kullanarak karşı gelmeye karar vermişlerdir.¹⁵ İlaveten II. Cumhuriyet Dönemi de İspanya'nın siyasi istikrarını geri getirememiş, 1931 yılından 1936'ya kadar çok sayıda hükümet değişikliği yaşanmıştır. 1936 seçimlerini sol partilerin kurduğu Halk Cephesi ittifakının kazanması klasik sağ güçlerin sosyalist bir devrim yaşanabilme ihtimalinden ürkmelerine yol açmıştır. Sol güçlerin muhafazakâr kesim karşıtı eylemlerinin de artması bu korkuları şiddetlendirmiştir. Dolayısıyla İspanya İç Savaşı öncesi İspanyol toplumu keskin bir biçimde zıt fikirler olarak ortadan ikiye bölünmüş ve sosyal uyumsuzluk en üst seviyeye çıkmıştır.¹⁶

İspanya İç Savaşı'nın başlamasına az bir süre kala sağ görüşlü suikastçılar Cumhuriyetçi bir asker olarak görev yapan Teğmen José del Castillo'yu 12 Temmuz 1936'da öldürmüşlerdir. Buna karşılık olarak Cumhuriyetçiler, Castillo'nun intikamını almak için onun vefatından saatler sonra sağcıların önemli politikacısı José Calvo Sotelo'yu öldürmüşlerdir. İspanya'daki aşırı siyasi çekişmeler bu iki kişinin cinayete kurban gitmesine neden olmuştur. 1936 yılının Temmuz ayında İspanya'da ortaya çıkan bu gelişmeler, I. Dünya Savaşı'nın başlamasına neden olan Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun veliahdına yapılan suikast olayı ile benzer bir işlev görmüştür. Böylece savaşın yaşanması için gereken sebepler de elde edilmiştir.¹⁷ Milliyetçiler, Sotelo'nun öldürülmesi ile ayaklanma için bekledikleri bahaneyi bulmuşlar ve 17 Temmuz 1936 tarihinde Fas'taki askeri birlikler mevcut hükümete karşı isyana girişmişlerdir.¹⁸ Böylece yaklaşık üç yıl sürecek olan İspanya İç Savaşı başlamış, savaşın çıkmasına neden olan sağcılara Milliyetçiler, İspanya'yı yöneten solculara da Cumhuriyetçiler adı verilmiştir. General Francisco Franco, Kanarya Adalarından Fas'a ulaşarak isyana katılmıştır.¹⁹ Ayaklanmanın ortaya çıkmasında dört general önemli rol oynamıştır. Bu generaller şunlardır:

¹⁵ Julián Casanova, *İspanya İç Savaşı'nın Kısa Tarihi*, Çev. Uygur Kocabaşoğlu (İstanbul: İletişim Yayınları, 2015), 19-20; "El Frente Popular de Izquierdas Ha Alcanzado Un Triunfo Grande en Madrid y Provincias," *El Heraldo de Madrid* (17 Şubat 1936): 1; "España Vota por Las Izquierdas," *La Voz* (17 Şubat 1936): 1; "El Frente Popular Triunfa en Treinta y Tres Circunscripciones," *La Voz* (17 Şubat 1936): 3.

¹⁶ Kıvanç Ulusoy, "Frankizm ve Kemalizm," *İspanya-Türkiye 16. Yüzyıldan 21.Yüzyıla Rekabet ve Dostluk*, Ed. Pablo Martin Asuero. Çev. Peral Bayaz Çarum (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2006), 293-294.

¹⁷ Broué, Temime, *İspanya İç Savaşı*, 65-66; "Un Teniente de Asalto y El Señor Calvo Sotelo Fueron Asesinados, Ahora" (14 Temmuz 1936): 3; "El diputado Sr. Calvo Sotelo es Sacado de su Domicilio y Asesinado", *El Sol* (14 Temmuz 1936): 1.

¹⁸ Miguel Romero, *Bask Ülkesi ve Katolonya'da İspanya İç Savaşı*, Çev. Masis Kürkçügil (İstanbul: Yazın Yayıncılık, 1996), 107; Phillips Jr- Phillips, *İspanya'nın Kısa*, 266.

¹⁹ Fahir Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1914-1980 Cilt: I* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1991), 265.

Emilio Mola, José Sanjurjo, Gonzalo Queipo de Llano ve Francisco Franco. General José Sanjurjo darbeciler tarafından isyanın başı olarak görevlendirilmişti ancak sürgünde bulunduğu Portekiz'den İspanya'ya hareket etmek için bindiği uçağının düşmesi sonrası 20 Temmuz 1936'da hayatını kaybetmiştir. İsyanın çıkmasında başrol oynayan General Emilio Mola, 3 Temmuz 1937'de cephe teftişine giderken Burgos civarlarında uçağı düşmüş ve ölmüştür. Böylece geriye Gonzalo Queipo de Llano ve Francisco Franco isyanın liderliği için kalmıştır. Ancak Queipo de Llano geçmişte monarşist hükümetlere karşı komplolarda bulunduğu ve diğer iki general de öldüklerinden Franco isyanının doğal lideri haline gelmiştir.²⁰

İspanya İç Savaşı sırasında her iki tarafı destekleyen devletler olmuş, İtalya ve Almanya Franco liderliğindeki Milliyetçilere, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB) Cumhuriyetçilere yardım etmişlerdir. İngiltere ve Fransa ise aktif tarafsızlık politikası uygulayarak savaşa müdahil olmak istememişlerdir. Aslında İngiltere ve Fransa'nın karışmazlık tavırları savaşın güç dengesinin Milliyetçiler lehine kaymasına neden olmuştur.²¹ İngiltere, İspanya İç Savaşı'nın bir dünya savaşına dönüşmesini istemediğinden tarafsızlık politikasına öncülük ederek mevcut siyasi dengeyi korumayı tercih etmiştir. Fransa da İspanya'daki solculara sempati beslemesine rağmen Almanya'nın tepkisinden çekindiğinden ve İspanya İç Savaşı'nın kimliksel çatışmasının kendi ülkesine sıçramasından ürktüğünden müdahale etmeme politikasını benimsemiş ve İngiltere'nin politikasını desteklemiştir. Ayrıca bu iki ülke İspanya İç Savaşı meselesinin Milletler Cemiyeti'ne²² zarar vermesini engellemek için faaliyet göstermiştir.²³ Öte yandan SSCB'nin Cumhuriyetçilere destek vermesinden ötürü İngiltere ve Fransa'nın SSCB tehlikesine karşı ehvenişer olan Hitler'i ve Nasyonal Sosyalizmi daha tercih edilebilir buldukları ve bu nedenle savaşa müdahil olmadıkları da söylenebilir.²⁴

Cumhuriyet Hükümeti uluslararası arenada yeterince destek göremediği için kendi stratejisini oluşturmak durumunda kalmıştır. İsyancılar Madrid'i kuşatma altında tutunca başkentin 1936 yılının Kasım ayında Valencia'ya taşınmasına karar verilmiştir.²⁵ Avrupalı büyük güçler tarafından daha faz-

²⁰ Casanova, *İspanya İç Savaşı'nın...*, 33, 38, 181-182, 190.

²¹ Yücel Güçlü, "Nyon Conference of 1937 on the Prevention of Piratical Acts in the Mediterranean and Turkey" *Belleten* 66, Sayı 246 (Ağustos 2002): 531-532; Julián Casanova, *The Spanish Republic and Civil War*, Çev. Martin Douch (Cambridge: Cambridge University Press, 2010), 212-214.

²² Milletler Cemiyeti/ Cemiyet-i Akvam (League of Nations/Sociétés Nations) I. Dünya Savaşı'nı kazanan ülkeler tarafından Versay Antlaşması'nın uygulanmaya başlandığı 10 Ocak 1920 tarihinde resmi olarak İsviçre'de tesis edilmiştir. Cemiyetin amacı dünyada güvenliği, kalıcı barışı, adaleti oluşturmak ve uluslararası problemleri evrensel hukuk kurallarına uygun biçimde iş birliği yaparak halletmektir. Ercan Haytoğlu, "Cemiyet-i Akvam (Milletler Cemiyeti ve Türkiye)", *Atatürk Ansiklopedisi*. Erişim tarihi: 06.11.2023. <https://atatürkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/cemiyet-i-akvam-milletler-cemiyeti-ve-turkiye/?pdf=3726>.

²³ İsmail Soysal, *Tarihçeleri ve Açıklamaları ile Birlikte Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları 1. Cilt (1920- 1945)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2000), 527.

²⁴ Şenyıldız, "Hedefine Ulaşan...", s. 450.

²⁵ Javier Navarro Navarro, "Historiografía, Memoria, Silencios y Conmemoraciones la Valencia Capital de la República", *Pasado y Memoria: Revista de Historia Contemporánea*, Sayı 21 (2020): 73-74.

la yardım gören Milliyetçiler 1937 yılı içerisinde Cumhuriyetçilere saldırılarını artırmışlardır. 1937 yılının Mart ayında yapılan Guadalajara Savaşı'nda Cumhuriyetçiler başarı göstermiş olsalar da 1937 yılının sonbaharından itibaren Franco kuvvetleri kuzeyde bulunan Cumhuriyetçi bölgeleri ele geçirmeye devam etmiştir.²⁶ İsyancıların artan baskısı karşısında Cumhuriyetçilerin merkezi olan Valencia tehlikeye düşünce 31 Ekim 1937'de Barcelona'ya taşınmasına karar verilmiştir.²⁷

Savaşın gidişatını belirleyen en önemli mücadelelerden bir tanesi de Teruel Cephesi'nde meydana gelmiştir. Cumhuriyetçiler, Milliyetçilerin kendi üzerlerindeki baskısını kırabilmek için 1937 yılının Aralık ayında strateji değiştirerek savunma yapmak yerine taarruza geçmeye karar vermişler ve Teruel'i geri almak istemişlerdir. Teruel Savaşı 1937 yılının Aralık ayında başlamış ve 1938 yılının Şubat ayına kadar sürmüştür. Cumhuriyetçiler savaşın ilk döneminde başarılı olmuşlar, 1938 yılının Ocak ayında burayı Milliyetçilerden geri almışlar ancak daha sonrasında Milliyetçiler tekrardan taarruza geçmişler ve 1938 yılının Şubat ayında şehirden Cumhuriyetçileri çıkarmayı başarmışlardır. Teruel'in kaybedilmesi Cumhuriyetçilerde büyük hayal kırıklığı yaratmış, bu tarihten itibaren psikolojik üstünlük Milliyetçilerin eline geçmiştir. Nitekim İspanya İç Savaşı'ndaki avantaj Milliyetçilerin lehine dönünce uluslararası arenada Franco Hükümetini resmi ya da yarı resmi olarak tanıyan ülke sayısı da on bire yükselmiştir.²⁸ Türkiye de 1938 yılında Franco Hükümetini "de facto" olarak kabul eden ülkelerin arasında yer almıştır.²⁹

Milliyetçiler, Teruel Savaşı'ndan galip çıktıktan sonra saldırılarını artırmışlar, ilerleyişlerini süratlendirmişler, Valencia, Barcelona ve Madrid'i ele geçirerek savaşa son vermeyi hedeflemişlerdir. Bu doğrultuda 1938 yılının Temmuz ayında iki güç arasında Ebro Savaşı başlamış, Cumhuriyetçiler üstlerindeki baskıyı azaltabilmek için Ebro Nehri'nin aşağı kesimine güçlü bir saldırı gerçekleştirmişlerdir. İspanya İç Savaşı'nın en büyük ve en uzun çatışması olan Ebro Savaşı 1938 yılının Temmuz ayından Kasım ayına kadar sürmüştür. Franco kuvvetleri Valencia'ya saldırıları durdurmalarına rağmen her iki orduda binlerce kayıp yaşanmıştır. Ebro Savaşı'nın sonunda Cumhuriyetçiler geri çekilmek durumunda kalmışlar, Cumhuriyet Hükümetinin böylece fiilen sona ermesine giden yol açılmıştır. Birliklerini Ebro'da çok fazla yıpratılan Cumhuriyetçiler, Franco güçlerinin Barcelona'ya saldırımları sırasında yeterince direnç gösterememişlerdir.³⁰ Bu arada İspanya İç Savaşı'nın

²⁶ Phillips Jr- Phillips, *İspanya'nın Kısa...*, s. 268-269; Edward Hallett Carr, *Komintern ve İspanya İç Savaşı*, Yay. Haz. Tamara Deutscher. Çev. Ali Selman (İstanbul: İletişim Yayınları, 2010), 126.

²⁷ *Gaceta de la República* (31 Ekim 1937): 391.

²⁸ Broué, Temime, *İspanya İç Savaşı*, 352-357, 378.

²⁹ Carmen Uriarte, *Las Relaciones Hispano-Turcas durante la Guerra Civil Española 1936-1939*, (Madrid: Ministerio de Asuntos Exteriores-Centro de Documentación y Publicaciones, 1995), 186.

³⁰ Fernando Puell de la Villa, "La Batalla del Ebro", *IV Congreso Internacional de la Cátedra Extraordinaria Complutense de Historia Militar La Batalla: Análisis Históricos y Militares*, Ed. Magdalena de Pazzis Pi Corrales, Ana Sanz de Bremond y Mayáns, Carlos Díaz Sánchez, (Madrid: 2020), 1043, 1083-1084.

kaybedilmesinin nedenleri arasında Cumhuriyetçilerin kendi içlerinde başlayan çatışmalar da etkili olmuştur. Özellikle Katalonya'da yönetimde yer alan sosyalist sendika UGT'nin hükümetten çıkarılması ile ayrılık derinleşmiştir. SSCB de verdiği yardımlara karşılık kendi ideolojisine ters düşen sendikaların yönetimden uzaklaştırılmasını istemiştir.³¹

Ebro Savaşı'nın ardından Milliyetçiler için sıradaki hedef Barcelona olmuş ve 1938 yılının Aralık ayında Barcelona'ya saldırı başlatmışlardır. Cumhuriyetçiler çok fazla gayret gösteremeden yaklaşık bir ay kadar Milliyetçilere karşı mücadele verdikten sonra 1939 yılının Ocak ayının son günlerine doğru şehri terk etmek durumunda kalmışlardır.³² Barcelona'yı elde eden Franco güçleri ilerlemelerine devam etmişler, 1939 yılının Mart ayında Madrid şehrini ele geçirmişler ve Cumhuriyetçi askerlerin 1 Nisan 1939'da teslim olması ile İspanya İç Savaşı resmen sona ermiştir. İspanya İç Savaşı sonrasında Franco³³ kendi diktatörlüğünü kurmuş ve 1975 yılında ölmesine kadar ülkeyi tek başına yönetmiştir.³⁴

2. İspanya İç Savaşı'nda Türkiye'nin Tavrı

İspanya İç Savaşı'nın çıkmasının ardından Türkiye politik olarak kendi tavrını belirleyecek adımlar atmıştır. 1 Eylül 1936'da Bakanlar Kurulu, İspanya İç Savaşı'nın tüm Avrupa barışını tehlikeye atabileceği gerekçesini göstererek İspanya'ya savaş malzemesi gönderilmemesi hakkında bir karar almıştır. Böylece savaşın başlamasından hemen sonra Cumhuriyetçilere ve Milliyetçilere Türkiye aynı mesafede yaklaşmıştır.³⁵ İngiltere ve Fransa'nın başını çektiği Batılı ülkeler savaşın bütün Avrupa'ya yayılmasını engellemek için "Karışmaktan Kaçınma Komitesi (Non-Intervention Committee)" kurmak istemişlerdir. Türkiye'nin de yer aldığı ve yirmi yedi ülkenin desteklediği ko-

³¹ George Orwell, *Katalonya'ya Selam*, Çev. Jülide Ergüder (İstanbul: Alan Yayıncılık, 1985), 62-68.

³² José Sandoval, Manuel Azcárate, *İspanya İç Savaşı 1936-1939*, Çev. Mehmet Harmancı, (İstanbul: Köprü Yayınları, 1969), 137-139; 142-143.

³³ Tam adı Francisco Franco Bahamonde olan Franco 1892 yılında Galiçya Bölgesi'nde Ferrol isimli bir liman şehrinde doğmuştur. 1907 yılında askeri eğitimine başlamış, 1912 yılında Fas'taki İspanyol birliklerine iştirak etmiş, on yıldan fazla kaldığı Fas'ta askeri yeteneklerini diğer kurmay sınıfına göstermeyi başarmıştır. Fas ile yapılan Rif Savaşı'nda (1920-1926) komutanlığını yaptığı birliğin önemli başarılar kazanması onun ülke çapında milli bir kahramana dönüşmesini sağlamıştır. Bu başarılarından ötürü genç yaşında 1926 yılında tuğgeneral rütbesini almıştır. 1934 yılında tümgeneral, 1935 yılında Fas'taki İspanyol ordusu başkomutanı ve 1936 yılında Genelkurmay Başkanı olmuştur. 17 Temmuz 1936'da İspanya Cumhuriyet Hükümetine karşı ayaklanan muhafazakâr subayların içerisinde yer alarak bu isyanın liderliğini üstlenmiştir. İspanya İç Savaşı'nı Milliyetçiler kazandıktan sonra İspanya'yı tek adam rejimi ile askeri bir diktatör olarak otuz altı yıl boyunca yönetmiştir. Bkz. Ayşe Yazar, "Francisco Franco Bahamonde (1892-1975)," *Atatürk Ansiklopedisi*. Erişim tarihi: 06.11.2023. <https://aturkansklopedisi.gov.tr/bilgi/francisco-franco-bahamonde-1892-1975/?pdf=5664>.

³⁴ Ferit Burak Aydar, *İspanya İç Savaşı'nın İzinde Darbe, Devrim, Karşı-Devrim ve Faşizm* (İstanbul: Agora Kitaplığı, 2017), 519; Oral Sander, *Siyasi Tarih 1918-1994* (Ankara: İmge Kitabevi, 1996), 52.

³⁵ Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), Kurum: 30-18-1-2, Yer Bilgisi: 68-73-2.

mite ilk toplantısını 9 Eylül 1936'da yapmıştır.³⁶ Türkiye'nin İspanya İç Savaşı sırasında dış politikasını oluştururken İngiltere ve Fransa'yı takip ettiği anlaşılmaktadır.

Türkiye'nin politik tavrını savaş sırasında etkileyen üç olay vardır. Bunlardan *birincisi* mülteciler meselesi, *ikincisi* İspanyol ticaret gemilerinin Türk kara sularında batırılması, üçüncüsü de Ekrem Hamdi König olayıdır. Öncelikle mülteciler meselesinin Türk-İspanyol ilişkilerine etkisinden bahsedilmesi gerekmektedir. İspanya İç Savaşı sırasında hayatını kurtarmak isteyen siviller ve askerler elçiliklere mülteci olarak iltica etmişlerdir. Madrid Türk Elçiliği'ne de 1936 ve 1938 yıllarında sığınan çok sayıda mülteci bulunmaktadır.³⁷

Türkiye'nin İspanya Elçisi olarak bu tarihlerde görev yapan Tevfik Kâmil Koperler, mültecilere yardım etmiş ve mültecilerin bakımlarının karşılanması için 1936 yılının Ağustos ayında maddi destek talebinde bulunmuştur. Başbakan İsmet İnönü duruma kayıtsız kalmamış ve Türk Elçiliği'ne iki bin lira para yardımı gönderilmesi kararı alınmıştır.³⁸ Türkiye uyguladığı tarafsız tavırdan ötürü öncelikle mülteciler meselesini sorunsuz çözmek istemiş ve bu bağlamda İspanya Dışişleri Bakanı Julio Álvarez del Vayo ile Türkiye Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras 1937 yılının Şubat ayında Cenevre'de konu hakkında görüşmüşlerdir. Sonuçta mültecilerin Türkiye'ye gönderilmesi hususunda iki ülke arasında antlaşma sağlanmıştır.³⁹ Antlaşmanın yürürlüğe konması biraz zaman almış, mültecilerin "Karadeniz" isimli vapur ile Türkiye'ye taşınması ve gerekli ödeneklerin ayrılması hususunda Bakanlar Kurulu 1937 yılının Nisan ayında karar almıştır.⁴⁰ 1937 yılının Mayıs ayında Karadeniz Vapuru Valencia Limanı'ndan Türkiye'ye doğru yola çıkmıştır. Vapur, ikmal yapmak için Siracusa Limanı'na yanaştığında Türkiye'ye gitmek istemeyen mültecilerin çoğu vapur mürettebatının da göz yumması ile karaya inerek kaçmışlardır.⁴¹ Karadeniz Vapuru Franco taraftarı 730 civarı mülteci den kalan 8 tanesi ile yoluna devam etmiş ve 28 Mayıs 1937'de İstanbul'a gelmiştir.⁴²

Yaşanan bu hadise Türkiye ile İspanya Cumhuriyet Hükûmeti arasındaki gerilimi artırmıştır. Türkiye'nin Milliyetçilere yardım ettiği düşüncesine kapılan Cumhuriyetçiler Türk Elçiliği'nde bulunan Franco taraftarı subaylar için 28 Ocak 1938'de bir baskın gerçekleştirmişlerdir. Türk Elçiliği'ne ait bir binada yaşamlarını devam ettiren askeri mültecilere böyle bir baskın yapılmış hatta orada olan elçi Tevfik Kâmil de götürülmek istenmiş bunu gören ve olaya müdahale eden elçilik kvası Mustafa Topaloğlu da başından yara-

³⁶ Soysal, *Tarihçeleri ve Açıklamaları*., s. 527.

³⁷ Uriarte, *Las Relaciones Hispano...*, 40

³⁸ Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi (TDA), Kurum: 537, Yer Bilgisi: 7438-43802-1; BCA, Kurum: 30-10-0-0, Yer Bilgisi: 129-926-14.

³⁹ TDA, Kurum: 537, Yer Bilgisi: 7903-47571-49. Sinan Kuneralp, "İspanya İç Savaşı ve Türkiye," *Tarih ve Toplum*, Sayı 37 (Ocak 1987): 8.

⁴⁰ BCA, Kurum: 30-18-1-2, Yer Bilgisi: 74-34-17.

⁴¹ Kuneralp, "İspanya İç Savaşı...", 8.

⁴² "İspanya Mültecilerini Hamil Olan Karadeniz Vapuru İspanya Sularındaki Tehlikeli Yolculuğundan Döndü", *Kurun* (29 Mayıs 1937): 1,3.

lanmıştır.⁴³ Hadiseyi öğrenen Türk yetkililer derhal Cumhuriyetçi Hükümetin Türkiye'deki Elçisi Ricardo Begoña ile iletişime geçmişler, elçilik baskınının yaptırımını hak ettiğini söyleyerek iki ülke arasında diplomatik ilişkilerin kesileceğini bildirmişlerdir.⁴⁴ Türkiye gerçekleşen bu olaydan ötürü İspanya Cumhuriyet Hükümetini protesto etmiş, 28 Şubat 1938'de Franco Hükümeti ile temasa geçme hakkı olduğunu duyurmuş, 1938 yılının Mart ayında elçisini geri çağırılmış ve ilişkileri maslahatgüzarlık seviyesine indirmiştir. 1939 yılına kadar İspanya'da maslahatgüzar olarak Türkiye'yi Süleyman Saip Kıran ve Rüştü Demirel temsil etmişlerdir.⁴⁵ Türkiye'nin politikasında tavrı değişikliğine gitmesi İngiltere ve Fransa'yı tedirgin etmiş, iki ülkenin devreye girmesi ile ortak noktada buluşulmuş ve Türkiye karışmazlık politikasını sürdürmeye devam etmiştir.⁴⁶

İspanya İç Savaşı'nda Türkiye'yi doğrudan etkileyen ikinci olay Bozcaada açıklarında iki tane İspanyol ticaret gemisinin kimliği bilinmeyen denizaltılar tarafından batırılması ile yaşanmıştır.⁴⁷ 1937 yılının yaz aylarında İngiliz, Sovyet ve Fransız gemileri kimliği meçhul denizaltılar vasıtası ile vurulmaya başlanmıştır.⁴⁸ Daha sonrasında olay Türkiye'ye sızramış, Odessa'dan gıda iaşesi olarak yola çıkan Ciudad de Cádiz isimli İspanyol gemisi 15 Ağustos 1937'de Bozcaada açıklarında Franco Hükümetinin bayrağını ve üzerinde de C-3 simgesini taşıdığı ileri sürülen bir denizaltı tarafından batırılmıştır. Geminin mürettebatı boğulmaktan kurtarılarak 16 Ağustos'ta İstanbul Limanı'na getirilmiştir.⁴⁹ Geminin kaptanı daha sonra hadiseyi Türk basınına anlatmış, denizaltının ilk başta herhangi bir bayrağın olmadığını, gemiye saldırdıktan sonra geminin batması esnasında Franco Hükümetinin bayrağını çektiğini söylemiştir.⁵⁰ Ayrıca kaptan her ne kadar denizaltıda İspanyol donanmasına ait C-3 işareti bulunsa bile bu saldırıyı yapan denizaltının Franco kuvvetlerine bağlı olması konusunda tereddütlerinin olduğunu ifade etmiştir.⁵¹

Ciudad de Cádiz'in batırılmasından sadece üç gün sonra 18 Ağustos 1937'de Armuro adındaki İspanyol ticaret gemisi Bozcaada sularında

⁴³ Archivo General Militar de Ávila (AGMAV), Código de referencia: C.3002, Signatura: 5: Kuneralp, "İspanya İç Savaşı...", 8.; Uriarte, *a.g.e.*, s. 40.

⁴⁴ Archivo General de la Administración (AGA), Signatura: 82/03626, 24 Şubat 1938.

⁴⁵ AGA, Signatura: 82/03626, 11 Haziran 1938; Uriarte, *Las Relaciones Hispano...*, 158-164; Bilal N. Şimşir, "Cumhuriyetin İlk Çeyrek Yüzylında Türk Diplomatik Temsilcilikleri ve Temsilcileri (1920-1950)," *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi* 22, Sayı 64-65-66 (Mart-Temmuz-Kasım 2006): 32.

⁴⁶ Gültekin K. Birlik, "İspanya İç Savaşında (1936-1939) Türkiye'nin Dış Politikası," *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi* 12, Sayı 24 (Güz 2016): 142.

⁴⁷ Zafer Çakmak, "İspanya İç Savaşı Sırasında İki İspanyol Ticaret Gemisinin Bozcaada Açıklarında Batırılması," *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı 179 (Nisan 2009): 105.

⁴⁸ Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasi...*, 267.

⁴⁹ "Meçhul Bir Tahtelbahir Bozcaada Açıklarında Bir İspanyol Vapurunu Batırdı," *Akşam* (17 Ağustos 1937): 1.

⁵⁰ "Bozcaada Açıklarında Bir Hadise Bir Asi Tahtelbahiri Bir İspanyol Vapurunu Batırdı," *Kurun* (17 Ağustos 1937): 5.

⁵¹ "Çanakkale Dışında Harp Meçhul Bir Tahtelbahir Bir İspanyol Gemisini Top ve Torpil Atarak Batırdı," *Tan* (17 Ağustos 1937): 6.

yine kimliği meçhul başka bir denizaltı saldırısı ile karşı karşıya kalmıştır. SSCB'den İspanya'ya yiyecek taşıyan Armuro gemisi kimliği bilinmeyen bir denizaltı tarafından vurulmuş, batan gemideki mürettebatı Kemal isimli vapur kurtarmıştır.⁵² 22 Ağustos'ta İstanbul'a mürettebat getirilmiş sonrasında geminin kaptanı basına bir açıklama yaparak olayı anlatmıştır. Kendilerini batıran denizaltının İtalyanlar tarafından kullanıldığı kanaatinde olduğunu, torpil atmadan önce meçhul denizaltının Franco Hükümetinin bayrağını çekmesinin hiçbir anlam taşımadığını, İspanyol deniz kuvvetlerinde bu modelde bir denizaltının bulunmadığını belirtmiştir.⁵³ Yapılan açıklamalardan Türkiye'de yaşanan denizaltı saldırılarında İtalya'nın parmağının olabileceği anlaşılmaktadır.

Türkiye kendi kara sularında ortaya çıkan olaylardan ötürü hızla tavır almıştır. 24 Ağustos 1937'de Bakanlar Kurulu İsmet İnönü Başkanlığı'nda İstanbul'da bir araya gelmiştir. Toplantının gündem maddesini son zamanlarda Türk kara sularında yaşanan kimliği meçhul denizaltı tecavüzleri oluşturmuştur.⁵⁴ Ayrıca Dışişleri Bakanlığı, Bakanlar Kurulu'nun toplandığı gün Ankara bulunan elçiliklere nota da vermiştir. Notaya göre Boğazlar dâhilinde yabancı bir denizaltı fark edilirse uluslararası Boğazlar Sözleşmesi ve milletlerarası hukuk kuralları kapsamında ilgili denizaltının teslim olmasının talep edileceği, eğer teslim olmazsa zor kullanılarak alıkoyulacağı ve gerekirse ortadan kaldırılacağı ilan edilmiştir. Dışişleri Bakanlığı bu notanın elçiler aracılığı ile kendi hükümetlerine bildirilmesini de talep etmiştir.⁵⁵

Bakanlar Kurulu 9 Eylül 1937'de tekrardan bir araya gelerek konu hakkında yeni bir kararname çıkarmıştır. Kimliği meçhul denizaltılar Türk kara sularında görülürse nasıl bir yol haritası izlenmesi gerektiği ilgili kararnamede açıklanmıştır.⁵⁶ Türkiye sadece iç politikada kimliği meçhul denizaltılar konusunda kararlar almamış aynı zamanda uluslararası çağrılara da yanıt vererek kendi güvenliğini sağlamak istemiştir. Nitekim İngiltere ve Fransa Akdeniz'de denizaltı korsanlığına karşı mücadele edebilmek için Nyon'da bir konferans tertip etmeye karar vermişler ve Türkiye'yi de konferansa davet etmişlerdir.⁵⁷ Türkiye gelen çağrıya olumlu cevap vermiş ve 10 Eylül 1937'de Nyon'da yapılacak konferansta ülkeyi temsil etmesi için Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras görevlendirilmiştir.⁵⁸ 10-14 Eylül 1937 tarihlerinde Nyon'da gerçekleştirilen konferans sonunda Akdeniz'de ortaya çıkan kimliği meçhul denizaltı saldırılarına karşı tedbir almak için bir antlaşma

⁵² "Bozcaadada Bir Vapur Daha Torpillendi," *Tan* (19 Ağustos 1937): 1.

⁵³ "Meçhul Tahtelbahirlerin Hüviyeti Anlaşılmadı," *Akşam* (23 Ağustos 1937): 2.

⁵⁴ "Dolmabahçede V. Heyetinin Mühim Bir İçtimaı," *Anadolu* (25 Ağustos 1937): 1.

⁵⁵ "Marmara'daki Meçhul Denizaltı Gemisi Hakkında Devletlere Nota Verdik," *Son Posta* (26 Ağustos 1937): 1, 14.

⁵⁶ BCA, Kurum: 30-18-1-2, Yer Bilgisi: 78-77-15.

⁵⁷ Soysal, *Tarihçeleri ve Açıklamaları...*, 528; "Dün Hükümetimiz de Resmen Akdeniz Konferansına Davet Edildi," *Cumhuriyet* (8 Eylül 1937): 1.

⁵⁸ "Davet ve Cevabımız," "Akdeniz Konferansı İçin Bize Yapılan Davetle Cevabımızın Metinleri," *Tan* (9 Eylül 1937): 1, 10.

yapılmış ve konferansa katılan tüm temsilciler bu antlaşmayı imzalamıştır.⁵⁹ Nyon Antlaşması'nın yürürlüğe girmesi için Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) tarafından da onaylanması gerekiyordu ve antlaşma 18 Eylül 1937 tarihinde TBMM'de kabul edilmiştir.⁶⁰

Nyon Konferansı süreci Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Atatürk ve Başbakan İsmet İnönü arasında fikir ayrılığının doğmasına da neden olmuştur. Kimliği bilinmeyen denizaltı gemileri ile Akdeniz'de mücadele verecek iki büyük güç olan Fransa ve İngiltere ile Türkiye'nin gerektiğinde iş birliği yapacak olması iki devlet adamını anlaşmazlığa düşürmüştür. İnönü böyle bir antlaşma yapılırsa İtalyanlar ile savaşma tehlikesinin ortaya çıkabileceğini düşünmüş ve bu sebeple her ülkenin kendi kara sularının güvenliğini sağlamasının daha güvenilir bir yol olduğuna karar vermiştir. Atatürk ise tam tersine Türkiye'den böyle bir yardım talep edilmesini gayet olumlu karşılamıştır. Atatürk, İnönü'nün böyle temkinli olmasına sinirlenmiş, neticede Atatürk'ün kararı ağır basmış ve Nyon Antlaşması onun verdiği emirler çerçevesinde imzalanmıştır.⁶¹ İspanyol İç Savaşı sırasında İspanyol gemilerinin Türk kara sularında batırılması Türkiye'nin iç politikasını etkilemiş, Atatürk ve İnönü arasındaki anlaşmazlık İnönü'nün Başbakanlıktan ayrılma sürecini hızlandırmış ve sonunda İnönü 25 Ekim 1937'de istifasını vermiştir.⁶²

Türkiye'nin politik tavrını İspanya İç Savaşı sırasında etkileyen son olay silah kaçakçılığı meselesinin ortaya çıkmasıdır. Türkiye, İspanya İç Savaşı'nın tarafları olan Cumhuriyetçilere ve Milliyetçilere silah gönderilmesini yasaklayan bir kararı 1936 yılının Eylül ayında almıştır.⁶³ Ancak Avrupa'dan İspanya'ya silah kaçakçılığı yapıldığı gibi Türkiye'den iki önemli isim, Fuat Babanzade ve Ekrem Hamdi König silah kaçakçılığı ile suçlanmışlardır. Milli Türk burjuvazisinin önemli isimlerinden olan Fuat Bey, Fransız, Çek ve İngiliz silah fabrikalarının Türkiye temsilcisi olarak bu yıllarda görev yapmıştır. Yetkisini kullanarak Yahudi ve Yunan asıllı ortakları ile iş birliğine giden Fuat Babanzade Cumhuriyetçilere silahlar sağlamıştır. Onun yaptığı eylemi basit bir uluslararası kaçakçılık olayı olarak değerlendirenler bulunmakla beraber konunun siyasi yönünün olup olmadığına dair kesin hüküm verebilmek için yeni bilgilere ulaşılması gerekmektedir.⁶⁴ Ekrem Hamdi König'in⁶⁵ gerçekleş-

⁵⁹ Tuğba Belenli, "Nyon Konferansı (10-14 Eylül 1937)," *Atatürk Ansiklopedisi*. Erişim tarihi: 08.11.2023. <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/nyon-konferansi-10-14-eylul-1937/?pdf=3426>.

⁶⁰ *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre: 5, Cilt: 19, Birleşim: 77, 345-351.

⁶¹ Kâmuran Gürün, *Türk-Sovyet İlişkileri (1920-1953)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1991), 174; Abdi İpekçi, *İnönü Atatürk'ü Anlatıyor* (İstanbul: Dünya Kitapları, 2004): 44.

⁶² Zafer Çakmak, *İkinci Dünya Savaşı Öncesi Akdeniz'de Korsan Denizaltılar Sorunu Nyon Antlaşması* (İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2009), 112-116; "Son Dakika: İsmet İnönü Dün İstifasını Verdi B. Celâl Bayar Başvekil," *Ulus* (26 Ekim 1937).

⁶³ BCA, Kurum: 30-18-1-2, Yer Bilgisi: 68-73-2.

⁶⁴ Sinan Kunalp, "İspanya İç Savaşı'nda Uçak Ticareti ve Ekrem König," *Tarih ve Toplum*, Sayı 60 (Aralık 1988): 6; Aladağ, *İspanya İç Savaşı...*, 86.

⁶⁵ Ekrem Hamdi König'in babası Kiraz Hamdi Paşa ile dayısı Süleyman Şefik Paşa, Damat Ferit

tirdiği uçak kaçakçılığı ise Türkiye’de daha büyük bir yankı uyandırmıştır.

İspanya İç Savaşı sırasında König, Millî Savunma Bakanlığı’nın ve Dışişleri Bakanlığı’nın mühürlerini ve imzalarını taklit etmiş, Türkiye namına Kanada’dan savaş uçakları siparişi vermiş ve İspanya’ya yollamaya çalışmıştır. Uçakların sipariş edilmesi Amerikalı yetkililerin dikkatini çekmiş, konu hakkında Türkiye’nin ABD Büyükelçisi Mehmet Münir Erteğün’den bilgi notu talep edilmiştir. Sonunda Türkiye’nin böyle bir talebi olmadığı, olayın uluslararası silah kaçakçılığı şebekesi ile ilgisinin bulunduğu anlaşılmıştır. Aslında König olayı 1938 yılında ortaya çıkmış ancak basına pek yansımamış, Atatürk vefat ettikten sonra İnönü Cumhurbaşkanlığı makamına gelince 1939 yılının Ocak ayı başlarında uçak kaçakçılığı meselesi ayrıntıları ile gündeme gelmiştir. Cumhurbaşkanı İnönü’nün Başbakan Celal Bayar’ı siyasi anlamda tasfiye etmek için olayı kullandığına dair yorumlar da yapılmıştır. König olayı neticesinde 17 Ocak 1939’da önce siparişte imzası taklit edilerek kullanılan Millî Savunma Bakanı Kazım Özalp daha sonra 25 Ocak 1939’da Başbakan Celal Bayar istifa etmiştir.⁶⁶

König olayının bir başka boyutu da İspanya İç Savaşı’nda hangi tarafa uçak kaçakçılığının yapıldığının ortaya çıkarılmasıdır. Konu hakkında *Sinan Kunalalp*, König’in Kanada’dan aldığı savaş uçaklarını Franco yanlılarına gönderilmesi işini üstlendiğini belirtmiştir.⁶⁷ *Mete Tunçay*, Kunalalp’in görüşüne katılmadığını açıklamış, uçakların Milliyetçilere gönderilmediğini tam aksine Cumhuriyetçilere yollandığını düşünmüştür. Tunçay, bunun sebebi iç savaş boyunca Türkiye’nin İspanya’nın meşru hükümeti olarak Cumhuriyetçileri tanınması ile açıklamıştır.⁶⁸ Türk basını da olay ile ilgili farklı yorumlarda bulunmuş, bazı haberlerde Cumhuriyetçilere başka haberlerde ise Milliyetçilere uçakların gönderildiği yazılmıştır. Hatta ilgili kaçakçılık şebekesinin her iki tarafa uçak sattığı da iddia edilmiştir. Ayrıca Fran-

Paşa Hükümetinde Harbiye Nazırı olarak görev yapmış olup bu isimler daha sonra 150’likler arasında yer alarak sürgüne gönderilmişlerdir. Ekrem Hamdi, Almanya’da eğitimini tamamladıktan sonra I. Dünya Savaşı sırasında Alman subaylarının yanında istihbarat alanında iş yapmıştır. Almanlar tarafından kendisine Kral anlamına gelen “König” lakabı verilmiştir. Soyadı kanunu yürürlüğe girince de “König” soyadını almıştır. I. Dünya Savaşı bitince çeşitli Alman firmalarının temsilcilerini üstlenen Ekrem Hamdi König, İstanbul sosyetesinin de tanınmış simaları arasında yer almıştır. Ticari faaliyetlerinin yanında Türkiye’deki siyasi çevreler ile de yakın bağlantılar kurmayı başarmıştır. Bkz. Kunalalp, *İspanya İç Savaşı’nda Uçak.....*, s. 6.

⁶⁶ Fatma Öztürk Şahin, “Uluslararası Bir Uçak Skandalı “Ekrem König Olayı”nın Ortaya Çıkarılmasında Washington Büyükelçisi Mehmet Münir Erteğün’ün Rolü,” *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi* XVIII, Sayı 36 (2018): 224, 226-227, 230-233; “Büyük Bir Sahtekârlığın Tahkikatı İlerliyor,” *Cumhuriyet* (8 Ocak 1939): 1; “Mühim Bir Sahtekârlık İşî Meydana Çıkarıldı,” *Akşam* (8 Ocak 1939): 1; M. Zekeriya Sertel, “Nefret Uyandıran Son Kaçakçılık Hadisesi,” *Tan* (10 Ocak 1939): 1, 10; “Ekrem König’in İadesi Hakkında Fransa Hükümeti Nezdinde Yapılan Teşebbüse Cevab Bekleniyor,” *Son Telgraf* (10 Ocak 1939): 1; “Kaçakçılık Hâdisesi Etrafında Ankarada Yapılmakta Olan Tahkikat Son Safhadadır,” *Yeni Asır* (10 Ocak 1939): 1, 5; “Parti Grubunda Dün General Kâzım Özalp’in İstifası İşî Görüşüldü,” *Son Posta*, (18 Ocak 1939): 1, 11; “Celal Bayar Kabinesi Dün İstifası Verdi,” *Cumhuriyet* (26 Ocak 1939): 1, 7.

⁶⁷ *Kunalalp*, *İspanya İç Savaşı’nda Uçak.....*,7

⁶⁸ Mete Tunçay, “Ekrem König’in Uçak Kaçakçılığı, -Sinan Kunalalp’in İleri Sürdüğü Gibi Milliyetçiler Adına mı, Yoksa Cumhuriyetçiler Hesabına mı Yapılmıştır?,” *Tarih ve Toplum*, Sayı 60 (Aralık 1988): 8.

co'nun Türkiye temsilcisi Julio Palencia, basına verdiği demeçte uçakların Cumhuriyetçi Hükûmete satıldığını ifade etmiştir.⁶⁹ İspanyol arşivlerinden elde edilen belgelere göre Franco Hükûmetinin uçak kaçakçılığı meselesinde bağlantısının olma ihtimalinin düşük olduğu anlaşılmıştır. Julio Palencia, hükûmetine Türkiye'de ortaya çıkan silah kaçakçılığı olayını raporunda yazarken bu mesele ile Milliyetçilerin hiçbir alakasının olmadığını vurgulamıştır.⁷⁰ İlaveten Palencia Türk basınına yolladığı açıklama ile kendilerinin bu konu hakkında ilişkilerinin olmadığını ifade ederken, Cumhuriyetçilerin Türkiye'deki elçisi Ricardo Begoña'nın⁷¹ hiçbir beyanda bulunmaması dikkat çekicidir.

3. İspanya İç Savaşı'nda Yer Alan Türk Vatandaşları

İspanya İç Savaşı'nda sadece İspanyollar savaşmamış aynı zamanda on binlerce gönüllü de savaşa katılmıştır. Türkiye'de şimdiye kadar yapılan çalışmalarda İspanya'daki savaşa katılan Türklerden çok az bahsedilmiştir.⁷² Karışmazlık Komitesi gönüllülerin İspanya'ya savaşa gitmesine engel olmak amacıyla bir karar almış ve Karışmazlık Komitesi hükmünü uygulayan Türkiye 20 Şubat 1937'de çıkardığı kararname ile vatandaşlarının İspanya İç Savaşı'na katılması yasaklamıştır.⁷³ Alınan karara rağmen İspanya İç Savaşı'na katılan az sayıda gönüllü Türk vatandaşı olmuştur. Uluslararası Tugay adı verilen birliklere dünyanın farklı ülkelerinden solcular iştirak etmiştir. Mustafa İbrahim isimli 47 yaşındaki bir Türk vatandaşı 14. Tugay mensubu olarak İspanya İç Savaşı'nda faaliyet göstermiştir.⁷⁴ Alper Asa adındaki Türk Yahudi'si bu tugaylara katılmış, savaş sonrasında Burgos hapisanesinde mahkûm olmuş, buradayken Miranda de Ebro toplama kampından kaçmış ama tekrar İspanyol polisi tarafından yakalanmış ve idam cezasına mahkûm edilmiştir.⁷⁵ İspanya İç Savaşı'nda Uluslararası Tugaylara katılan kişiler için farklı ülkelerde arşivler kurulmuştur. ABD'de oluşturulan Abraham Lincoln Tugayı Arşivlerinde (The Abraham Lincoln Brigade Archives) "Türk" anahtar kelimesi ile arama yapıldığında on bir kişinin ismine ulaşılmıştır. Bu isimler-

⁶⁹ "Tayyare Kaçakçılığı Rezaleti," *Son Telgraf* (8 Ocak 1939): 1, 6; "Ekrem Kônîk Hakkındaki Tahkikat," *Cumhuriyet* (9 Ocak 1939): 1, 9; "İspanyadaki Muhariplere Tayyare Satışı," *Vakit* (10 Ocak 1939): 1, 8.

⁷⁰ AGA, Signatura:82/10603, 11 Ocak 1939.

⁷¹ Miguel Ángel Ochoa Brun, *Historia de la Diplomacia Española* (Madrid: Ministerio de Asuntos Exteriores, 2002), 267.

⁷² Mehmet Necati Kutlu, "İspanya İç Savaşı Dönemi Türk-İspanyol İlişkilerine Dair Düşünceler ve Bir Örnek Olay," *Las Relaciones Turco-Españolas a lo Largo de la Historia- Tarih Boyunca Türk İspanyol İlişkileri*. Yay. Haz. Zeynep Kaleli, Çağla Işıl Soykan, Cafer Naim Koçtürk (Madrid: Editorial Tam, Madrid, 2008), 88-89.

⁷³ BCA, Kurum: 30-18-1-2, Yer Bilgisi: 72-14-10.

⁷⁴ Aydar, *İspanya İç...*, 368.

⁷⁵ "Asa Alper to Die- Unless!", *The Volunteer for Liberty* 3, Sayı 7 (1942), Erişim tarihi: 11.11.2023. <https://wdc.contentdm.oclc.org/digital/collection/scw/id/14098>; Elçin Solmaz, "Karanlıkta Kar Yağıyor: İspanya İç Savaşı'nın Türkiye Solunda Yansımaları," *Gelenek*, Sayı 141 (Mayıs 2019), Erişim tarihi: 11.11.2023. <https://gelenek.org/karanlikta-kar-yagiyor-ispunya-ic-savasinin-turkiye-solunda-yansimalari/>

den yedi tanesinin kökeni Amerikalı Türk, birinin kökeni Ermeni, kalan üç tanesi de Yunan olarak belirtilmiştir. Amerikalı Türk olarak ifade edilenlerin künye bilgileri şöyledir:

1- Doneg Barberain Amerikalı Türk olup 1937 yılında İspanya'ya gitmiş 1938 yılında ABD'ye geri dönmüş⁷⁶,

2- Bedros Donegian 1900 yılında Türkiye'de doğmuş sonraki yıllarda ABD'ye gitmiş, 1937 yılında İspanya'ya varmış ve 1975 yılında vefat etmiştir. Kayıtlara Amerikalı Türk olarak geçmiş⁷⁷,

3- 1895 yılında İstanbul'da doğan Harry Kachigian 1937 yılında İspanya'ya ulaşmış, 1938 yılında ABD'ye dönen Kachigian köken olarak Amerikalı Türk olarak kaydedilmiş⁷⁸,

4- George Karaghuzian (Karantzalis) 1913 yılında İstanbul'da doğmuş, 1937 yılında ABD'den İspanya'ya gitmiştir. 1938 yılında Ganceda Savaşı'nda öldürülen Karaghuzian'ın etnik kökeni Amerikalı Türk olarak belirtilmiş⁷⁹,

5- Vahram Kevorkian 1892 yılında İstanbul'da doğmuş, 1912 yılında Yunanistan'ın Patras şehrinden ABD'ye göç etmiştir. Kayıtlara Amerikalı Türk olarak geçirilen Kevorkian 1937 yılında İspanya İç Savaşı'na katılmış ve 1940 yılında New York'ta ölmüş⁸⁰,

6-John H. Mapralian 1899 yılında Rhode Adası'nda doğmuş, annesi ve babası Türkiye kökenli olan Mapralian 1937 yılında İspanya'ya ulaşmıştır. 1938 yılının Mart ayında Belchite geri çekilmesinde öldürülmüş, cesedi Ebro Nehri'nde görülmüş⁸¹,

7- Jacob Chilingirian 1912 yılında Bursa'da doğmuş, 1937 yılında İspanya'ya gitmiş, 1938 yılında ABD'ye geri dönen Chilingirian 2002 yılında California'da vefat etmiştir.⁸²

⁷⁶ The Abraham Lincoln Brigade Archives (ALBA), "Doneg Barberain", Erişim tarihi: 12.11.2023. <https://alba-valb.org/volunteers/doneg-barberain/>

⁷⁷ ALBA, "Bedros Donegian." Erişim tarihi: 12.11.2023. <https://alba-valb.org/volunteers/bedros-donegian/>

⁷⁸ ALBA, "Harry Kachigian." Erişim tarihi: 12.11.2023. <https://alba-valb.org/volunteers/harry-kachigian/>

⁷⁹ ALBA, "George Karaghuzian." Erişim tarihi: 12.11.2023. <https://alba-valb.org/volunteers/george-karantzalis/>

⁸⁰ ALBA, "Vahram Kevorkian." Erişim tarihi: 12.11.2023. <https://alba-valb.org/volunteers/vahram-kevorkian/>

⁸¹ ALBA, "John H. Mapralian." Erişim tarihi: 12.11.2023. <https://alba-valb.org/volunteers/john-h-mapralian/>

⁸² ALBA, "Jacob Chilingirian." Erişim tarihi: 12.11.2023. <https://alba-valb.org/volunteers/chilingirian-jacob/>

Tablo 1: Amerikan arşivlerinde “Türk” ibaresiyle İspanya İç Savaşı'na katıldığı belirtilen isimlerin listesi

Adı Soyadı	İspanya İç Savaşı'na Katılma Yılı
Doneg Barberain	1937
Bedros Donegian	1937
Harry Kachigian	1937
George Karaghuzian	1937
Vahram Kevorkian	1937
John H. Mapralian	1937
Jacob Chilingirian	1937

Kaynak: The Abraham Lincoln Brigade Archives (ALBA)

Yukarıda verilen isimler her ne kadar arşivlere Türk kökenli olarak kayıt edilmiş olsalar bile aslında bu kişilerin Ermeni ya da Sefarad Yahudisi olma ihtimali çok yüksektir. Zaten adlarından ve soyadlarından Türkiye'nin (Osmanlı Devleti'nin) azınlık vatandaşı oldukları gayet net anlaşılmaktadır. I. Dünya Savaşı öncesi doğan bu isimlerin pek çoğu büyük olasılıkla savaş öncesi ya da savaşın bitiminin ardından Türkiye Devleti kurulduktan sonra ABD'ye göç etmişler ve İspanya İç Savaşı'na oradan katılmışlardır.

Amerikan arşivleri dışında konu hakkında daha güvenilir bilgilere İspanyol arşivlerinden ulaşılmaktadır. İlgili arşivlerde İspanya İç Savaşı'nın sona ermesinin ardından Miranda de Ebro toplama kampına gönderilen yirmi dört Türk vatandaşına ait kişisel dosya klasörleri vardır. Ancak bu kişilerin tamamını II. Dünya Savaşı sırasında Almanya ya da Fransa'dan kaçarak İspanya sınırına yasa dışı bir biçimde girenler oluşturmuştur. Alfabetik sıra ile bu şahısların bilgileri paylaşılırsa:

1- Abraham Behar Hacco 1913 yılında Berlin'de doğmuş, 1933 yılında İspanya'nın Alicante şehrine gelmiş ve ticaretle uğraşmış. 6 Nisan 1941'de Alicante'de tutuklanmış, 26 Nisan 1941'de Miranda de Ebro toplama kampına girmiş⁸³,

2- Agabeg Karian 1900 yılında Erivan'da doğmuş, ayakkabıcılık mesleğini yapmış, Paris'te ikametgâhını sürdürmüştür. İspanya İç Savaşı sonrası II. Dünya Savaşı sürerken İspanya üzerinden ABD'ye gitmek isterken 20 Nisan 1940'ta tutuklanmış, 18 Nisan 1941'de Ebro'ya gönderilmiş⁸⁴,

3- Alejandro Salaman Elal'nın doğum tarihi belirtilmeden yaşının 58 olduğu ve meslek olarak berberlik yaptığı yazılmıştır. 13 Nisan 1940'ta tutuklanmış ve 19 Ekim 1940'ta toplama kampına yollanmış⁸⁵,

⁸³ Archivo General Militar de Guadalajara (AGMG), Texto Fondo: DCME, UI_Currens: 305285, Expediente: 985.

⁸⁴ AGMG, Texto Fondo: DCME, UI_Currens: 305327, Expediente: 7143.

⁸⁵ AGMG, Texto Fondo: DCME, UI_Currens: 305363, Expediente: 12452.

4- Andre Leon Saltiel Errera 1921 yılında İstanbul'da doğmuş, hukuk bölümü öğrencisi olan Saltiel 28 Nisan 1944'te tutuklanmış ve 8 Mayıs 1944'te toplama kampına alınmıştır⁸⁶,

5- Berdi Zenon Babıkiam'nın doğum tarihi yazılmadan Edirne'de doğduğu, 54 yaşında olduğu, 1928 yılında Amsterdam isimli vapurla İspanya'ya izinsiz geldiği, belgelerindeki eksikliklerden ötürü 1940 yılında tutuklandığı ve 1941 yılında toplama kampına gönderildiği yazılmış⁸⁷,

6- Bohor Ille 1878 yılında İstanbul'da doğmuş, Alicante şehrinde ticaretle uğraştığı belirtilmiştir, 1941 yılında tutuklanıp toplama kampına yollandığı aktarılmıştır⁸⁸,

7- Garbisse Kasparian 1922 yılında İstanbul'da doğmuş, tarım mesleğiyle uğraşmış, 14 Mart 1944'te İspanya sınırını Kuzey Afrika'da bulunan de Galle birliklerine katılmak için aşmış ve bu nedenle 29 Mart 1944'te toplama kampına yollanmıştır⁸⁹,

8- İhsan Adalı'nın doğum tarihi belirtilmeden Antakya'da doğduğu, 30 yaşında olduğu, açlıklar yaptığı, 1940 yılında tutuklanarak toplama kampına gönderildiği yazılmıştır. 1941 yılının Haziran ayında masrafları kendisine ait olmak üzere serbest bırakılmasına ve ülkesine geri gönderilmesi için Türkiye'nin İspanya Elçiliği'ne teslim edilmesine karar verilmiş fakat neden toplama kampına alındığı dosyasında ifade edilmemiştir⁹⁰,

9- Jacobo Cohen Camayor İstanbul'da doğmuş, Barcelona'da ticaretle uğraşmış 1940 yılının Ekim ayında tutuklanmış ve 1941 yılının Ocak ayında toplama kampına gönderilmiştir⁹¹,

10- Jacques Levy (Jacques Levis) 1904 yılında Aydın'da doğmuş, Seferad Yahudisi olup Paris'te ticaretle uğraşırken II. Dünya Savaşı sırasında Fransa'nın Almanya işgaline uğramasından sonra Almanların kendisine zarar verebileceğini düşünerek İspanya'ya iltica etmiştir. 1944 yılında tutuklanarak toplama kampına yollanmış, 1945 yılında savaşın bitmesinin ardından kendisinin serbest bırakılmasını, ailesi ile iletişime geçilip gerekli maddi yardımı almasının sağlanmasını talep etmiştir⁹²,

11- Jaime Taragano 1891 yılında Türkiye'de doğmuş, 1931 yılında Türkiye'den İspanya'ya gelmiş, tekstil tüccarı olarak Barcelona ve Alicante'de faaliyet göstermiş, İspanya'dan ayırmak için izin almasına rağmen ülkeden çıkmadığından 1942 yılında tutuklanmış ve toplama kampına yollanmıştır.

⁸⁶ AGMG, Texto Fondo: DCME, UI_Currens: 305363, Expediente: 12486.

⁸⁷ AGMG, Texto Fondo: DCME, UI_Currens: 305282, Expediente: 553.

⁸⁸ AGMG, Texto Fondo: DCME, UI_Currens: 305324, Expediente: 6695.

⁸⁹ AGMG, Texto Fondo: DCME, UI_Currens: 305327, Expediente: 7167.

⁹⁰ AGMG, Texto Fondo: DCME, UI_Currens: 305385, Expediente: 3; AGMG, Texto Fondo: DCME, UI_Currens: 305279, Expediente: 64.

⁹¹ AGMG, Texto Fondo: DCME, UI_Currens: 305298, Expediente: 2870.

⁹² AGMG, Texto Fondo: DCME, UI_Currens: 305387, Expediente: 217; AGMG, Texto Fondo: DCME, UI_Currens: 305336, Expediente: 8469.

Konu hakkında Türkiye'nin İspanya Barcelona Konsolosu ile temasa geçilmiş, gerekli çıkış belgelerinin hazırlanmasından sonra serbest bırakılarak İspanya'dan ayrılması sağlanmış⁹³,

12- Jakobo Benefrain 1903 yılında Türkiye'de doğmuş, 1924 yılında İspanya'ya girmiş, tekstil ticareti ile uğraşmış, amacı İspanya'da kalmak olan Benefrain 1942 yılının Ekim ayında tutuklanmış ve aynı yılın Kasım ayında toplama kampına yollanmış⁹⁴,

13- Joe Jossua 1914 yılında İzmir'de doğmuş, Paris'te ikame ederken ticaretle uğraşmış, 1942 yılının Ekim ayında Kuzey Amerika'ya gitmek için İspanya topraklarını yasadışı geçerken tutuklanmış ve toplama kampına gönderilmiş⁹⁵,

14- Jorge Papas 1931 yılında İspanya'ya girmiş, amacı İspanya'da çalışmaya devam etmek olan Papas eksik belgelerinden ötürü 1939 yılının Eylül ayında tutuklanmış⁹⁶,

15- Jose Henri Naar 1891 yılında İstanbul'da doğmuş, 1941 yılının Aralık ayında tutuklanmış, 1942 yılının Ocak ayında toplama kampına yollanmış⁹⁷,

16- Joseph Mouchabac 1908 yılında İstanbul'da doğmuş daha sonra Fransa'ya göç etmiş ve ticaretle uğraşmış, 1942 yılının Kasım ayında Barcelona'da tutuklanmış, 1943 yılının Ocak ayında toplama kampına gönderilmiş⁹⁸,

17- Kemal Nassi 1883 yılında İstanbul'da doğmuş, Madrid'de 1941 yılında tutuklanmış hapisteyken adı bir dolandırıcılık meselesine karışmış⁹⁹,

18- Dosyasında çok fazla bilgi bulunmayan Missin Frandji 1905 yılında İstanbul'da doğmuş, 1941 yılında Alicante'de tutuklanmış¹⁰⁰

19- Moise Cohen 1903 yılında İstanbul'da doğmuş, Fransa'da ikamet etmiş, ticaretle uğraşmış, 1942 yılında tutuklanarak toplama kampına sevk edilmiş¹⁰¹,

20- Moises Mordoh Avu 1906 yılında İzmir'de doğmuş, seyyar satıcı olarak çalışmış, 1940 yılında tutuklanmış¹⁰²,

21- Tchak Anav Avigdor 1899 yılında İstanbul'da doğmuş, 1936 yılında geldiği İspanya'da ticaretle uğraşmış, 1941 yılında tutuklanmış, konu hakkında Türkiye'nin Barcelona Konsolosluğu'na bilgi verilmiş ancak Anav'ın Türk vatandaşlığını kaybettiği konsolosluk tarafından İspanyol yetkililere iletilmiş¹⁰³,

22- Toress Fantazian'nın doğum tarihi verilmemiş, Türkiye Ermenilerinden olan Fantazian marangozculuk yapmış, Fransa'da ikamet etmiş, 1940

⁹³ AGMG, Texto Fondo: DCME, UI_Currens: 305371, Expediente: 13711.

⁹⁴ AGMG, Texto Fondo: DCME, UI_Currens: 305286, Expediente: 1048.

⁹⁵ AGMG, Texto Fondo: DCME, UI_Currens: 305326, Expediente: 6992.

⁹⁶ AGMG, Texto Fondo: DCME, UI_Currens: 305351, Expediente: 10653.

⁹⁷ AGMG, Texto Fondo: DCME, UI_Currens: 305347, Expediente: 10151.

⁹⁸ AGMG, Texto Fondo: DCME, UI_Currens: 305347, Expediente: 10042. Aynı dosyada bulunan iki belgede farklı doğum tarihleri verilmiş, bir belgede 1908 diğer belgede 1911 yazılmıştır.

⁹⁹ AGMG, Texto Fondo: DCME, UI_Currens: 305348, Expediente: 10179.

¹⁰⁰ AGMG, Texto Fondo: DCME, UI_Currens: 305312, Expediente: 4948.

¹⁰¹ AGMG, Texto Fondo: DCME, UI_Currens: 305298, Expediente: 2873.

¹⁰² AGMG, Texto Fondo: DCME, UI_Currens: 305346, Expediente: 9944.

¹⁰³ AGMG, Texto Fondo: DCME, UI_Currens: 305280, Expediente: 264.

yılının Eylül ayında tutuklanmış ve 1940 yılının Ekim ayında toplama kampına yollanmış¹⁰⁴,

23- Ylle Bohor, 1878 yılında İstanbul'da doğmuş, 1933 yılında İspanya'ya gelmiş ve ticaretle uğraşmış, 1941 yılında tutuklanmış, durum hakkında Türkiye'nin Barcelona Konsolosluğu'na bilgi aktarılmış ancak kendisinin Türk vatandaşlığını kaybettiği söylenmiş¹⁰⁵,

24- Yoran Atto'nun doğum tarihi verilmeden İstanbul'da doğduğu yazılmış, gemi boşaltıcısı olarak çalışan Atto 1940 yılında tutuklanarak toplama kampına alınmıştır.¹⁰⁶

Tablo 2: İspanyol arşivlerinde "Türk" ibaresiyle toplama kamplarına gönderilen isimlerin listesi

Adı Soyadı	Toplama Kampına Gönderilme Yılı
Abraham Behar Hacco	1941
Aqabeg Karian	1941
Alejandro Salaman Elal	1940
Andre Leon Saltiel Errera	1944
Berdi Zenon Babikiam	1941
Bohor Ille	1941
Garbisse Kasparian	1944
İhsan Adalı	1940
Jacobo Cohen Camayor	1941
Jacoques Levy	1944
Jaime Taraqano	1942
Jakobo Benefrain	1942
Joe Jossua	1942
Jorge Papas	1939
Jose Henri Naar	1942
Joseph Mouchabac	1943
Kemal Nassi	1941
Missin Frandji	1941
Moise Cohen	1942
Moises Mordoh Avu	1940
Tchak Anav Aviqdor	1941
Toress Fantazian	1940
Ylle Bohor	1941
Yoran Atto	1940

Kaynak: Archivo General Militar de Guadalajara (AGMG)

Arşivde adı geçen Türk vatandaşlarıyla ilgili genel bir değerlendirme yapılırsa; öncelikle bir tanesi dışında kalan diğerlerinin Müslüman olmadıkları düşünülebilir. Osmanlı Devleti yıkılmadan önce Osmanlı sınırları içerisinde doğan bu kişiler daha sonrasında farklı ülkelere göç etmişlerdir. II. Dünya Savaşı sırasında özellikle Seferad Yahudisi olup Almanya ve Fransa'da yaşayanlar Almanlardan zarar görmemek için İspanya sınırını yasal olmayan bir şekilde geçtiklerinden toplama kampına gönderilmişlerdir. Diğer bir kısım

¹⁰⁴ AGMG, Texto Fondo: DCME, UI_Currens: 305310, Expediente: 4599.

¹⁰⁵ AGMG, Texto Fondo: DCME, UI_Currens: 305324, Expediente: 6695.

¹⁰⁶ AGMG, Texto Fondo: DCME, UI_Currens: 305282, Expediente: 484.

kişiler de İspanya İç Savaşı öncesi İspanya'ya gelmişler ancak oturma ya da çalışma izni konusunda yaptıkları ihlallerden dolayı tutuklanmışlardır. Konu hakkında İspanyol görevliler Türkiye'nin Barcelona Konsoloslugu ile iletişime geçmişler ancak konsolosluktan alınan yanıtlardan bazı isimlerin Türk vatandaşlığını kaybettiği anlaşılmıştır. Ayrıca dosyada adı geçenlerden bir kısmının neden tutuklandıkları yazılmamış aynı şekilde doğum tarihi ve yeri açısından da bilgi eksiklikleri görülmüştür. Netice olarak Miranda de Ebro toplama kampına yollanan ve dosyalarında Türk olduğu belirtilen kişilerin İspanya İç Savaşı'na katıldıkları için buraya gönderildikleri çıkarımının pek doğru olmadığı düşünülmektedir.

İspanya İç Savaşı'na hiçbir Türk vatandaşının katılmadığını ileri sürmek oldukça güçtür. İspanya İç Savaşı'na 41 ülkeden katılan gönüllüler sayıldığında Türkiye 39. sırada yer almıştır. Bu istatistik az sayıda Türk'ün İspanya İç Savaşı'nda olduğuna işaret etmektedir.¹⁰⁷ Tabii ki savaşa katılan bu kişilerin Türkiye'de (Osmanlı Devleti'nde) doğan daha sonra başka ülkelere göç eden Seferad Yahudisi, Ermeni ve Rum olma ihtimali de göz ardı edilmemelidir. Öte yandan, Türk ve Türkiye isminin sadece Türkiye Cumhuriyeti'ni değil ayrıca Osmanlı Devleti'ni kastettiğini unutmamak gerekir. Osmanlı Devleti henüz yıkılmadan Balkanlarda doğmuş, bu sebeple İspanyollar için "Türk" kabul edilen ve fakat I. Dünya Savaşı sonrasında artık Makedonya, Bulgaristan ya da Arnavutluk vatandaşı sayılan kişileri de akıldan çıkarmamak gerekir. Bu sebeple, İspanyol İç Savaşı'na katılan "Türkleri" ararken, Balkan ülkelerinin arşivlerine bakmak, daha ileriki çalışmalar için ufuk açıcı olabilir.

İlaveten şair-yazar Hasan İzzettin Dinamo, "*Şazi'nin Destanı*" isimli şiirinde İspanya İç Savaşı'na katılan bir Türk aydınından bahsetmektedir. Ahmet Şazi, İspanya İç Savaşı başladığında ABD'de psikoloji eğitimi görmekteydi. Savaşın çıktığını öğrenince İspanya'ya gitmiş ve Uluslararası Tugaylara yazılmıştır. Girdiği bir çarpışma sırasında Şazi'nin ağır yaralanarak hayatını kaybettiğini Dinamo ifade etmektedir. Ancak bunu kanıtlayacak bir belgeye arşivlerden ya da başka kaynaklardan ulaşılamamıştır. Öte yandan Türkiye Komünist Partisi üyelerinden İspanya İç Savaşı'na iştirak eden gönüllü olmaması Türk Hükümetinin aldığı önlemlerin başarılı olduğunu göstermektedir.¹⁰⁸ Ayrıca Fahri Tanman isimli toprak ağasının Milliyetçiler tarafında savaşa katıldığı iddia edilmekle beraber böyle bir yargıya ulaşılmasını sağlayacak net bir kanıt bulunamamıştır.¹⁰⁹

¹⁰⁷ Francisco Sánchez Ruano, *Islam y Guerra Civil Española: Moros con Franco y con La República*, (Madrid: La Esfera de los Libros, 2004), 278.

¹⁰⁸ Hasan İzzettin Dinamo, "Şazi'nin Destanı," *Türkiye Yazıları*, Sayı 5 (Ağustos 1977): 15; Hasan İzzettin Dinamo, "Kendileri," *Türkiye Yazıları*, Sayı 1 (Nisan 1977): 25; Taner Ay, "İspanya iç Savaşındaki Türkler," Erişim tarihi: 12.11.2023. <https://www.karar.com/gorusler/ispanya-ic-sava-sindaki-turkler-1645113>

¹⁰⁹ Kavel Alpaslan, "İspanya İç Savaşı'nda Savaşan Tek Türk: Ama faşist!" *Gazete Duvar*, Erişim tarihi: 12.11.2023. <https://www.gazeteduvar.com.tr/dunya-forum/2017/09/16/ispanya-ic-savasinda-savasan-tek-turk-ama-fasist>; Ulaş Koç, "İspanya İç Savaşı'nda Savaşan İkinci Türk: Tabii ki devrimci," *Birgün*, Erişim tarihi: 12.11.2023. <https://www.birgun.net/makale/ispanya-ic-savasi-nda-savasan-ikinci-turk-tabii-ki-devrimci-182135>

Sonuç

İspanya İç Savaşı'nın hem İspanya hem Avrupa hem de Türkiye'ye etkileri olmuştur. Savaştan ötürü Türkiye'nin politikasını etkileyen üç olay yaşanmış ve bu olaylar neticesinde Türkiye kendi tavrını ortaya koymuştur. Savaş sırasında Türk Elçiliği'ne sığınan mülteciler birinci mesele olmuş ve mültecilere gereken yardımlar Türkiye tarafından yapılmıştır. 1937 yılının Mayıs ayında Karadeniz Vapuru ile Türkiye'ye gelen mültecilerin çoğunun İtalya'da gemiden inerek kaçması İspanya Cumhuriyet Hükümetini rahatsız etmiştir. Bu nedenle Türk Elçiliği'ne ait bir binada bulunan Franco taraftarı subaylara 1938 yılının Ocak ayında bir baskın düzenlenmiştir. Türk elçi Tevfik Kâmil olaylara müdahale etmek istemiş ancak kendisi İspanyol güçler tarafından tutuklanmaya çalışılmıştır. Durum karşısında Türkiye elçisini derhal geri çekmiş, diplomatik ilişkileri maslahatgüzarlık seviyesine indirmiş ve Franco Hükümeti ile temasa geçme hakkı olduğunu da ilan etmiştir.

Türk kara sularında iki tane İspanyol ticaret gemisinin kimliği bilinmeyen denizaltılar tarafından 1937 yılının Ağustos ayında batırılması Türkiye'yi ilgilendiren ikinci mesele olmuştur. Konu hakkında gerekli önlemleri Bakanlar Kurulu almış, ayrıca Nyon Antlaşması imzalanmış ve böylece uluslararası güçler ile de iş birliğine gidilmiştir. Ancak Nyon Antlaşması'nın imzalanması hakkında Atatürk ve İnönü ters düşmüştür. İki devlet adamı arasında ortaya çıkan anlaşmazlık İnönü'nün istifasına giden süreci hızlandırmıştır. İspanya İç Savaşı'nın ortaya çıkardığı üçüncü mesele de Türk vatandaşlarının adlarının silah kaçakçılığına karışmış olmasıdır. Özellikle Ekrem Hamdi König'in yaptığı uçak kaçakçılığı Türkiye'nin gündemini uzun süre meşgul etmiştir. İspanyol arşivlerinden alınan belgelerden bu uçakların Cumhuriyetçilere satılma ihtimalinin yüksek olduğu anlaşılmıştır. Ayrıca İnönü Cumhurbaşkanı olduktan König olayını kullanarak Celal Bayar'ın tasfiye edilmesini de sağlamıştır. Hem kimliği belirsiz denizaltılar meselesi hem de König olayı Türkiye'nin iç politikasını da etkilemiştir.

İspanya İç Savaşı'na dünyanın birçok yerinden gönüllüler de katılmıştır. Türkiye izlediği tarafsızlık politikası gereğince gönüllülerin gitmesini yasaklamıştır. Ancak sayıları çok az da olsa Türk vatandaşlarının İspanya İç Savaşı'na katıldığı anlaşılmıştır. Bu durum Türkiye'nin gönüllü katılımını önlemek için aldığı kararın etkili olduğuna işaret etmektedir. Öte yandan savaşta yer alan az sayıdaki gönüllünün Türkiye'de doğan daha sonrasında başka ülkelere göç eden azınlık vatandaşı olma ihtimali de gözden kaçırılmamalıdır. Nitekim İspanyol arşivlerinde yapılan çalışmalarda edinilen belgelerde Franco'nun toplama kampına alınan Türk vatandaşlarının genelini Seferad Yahudileri ve Ermeniler oluşturmuştur. Bu kişiler İspanya İç Savaşı'na katıldıkları için değil, II. Dünya Savaşı sırasında İspanya'da yaptıkları yasal ihlallerden ötürü Miranda de Ebro'ya gönderilmişlerdir. İspanya İç Savaşı'nda hiçbir Türk vatandaşının yer almadığını ifade etmekte oldukça zordur. Türk pasaportuna sahip az sayıda kişinin savaşa katıldığı söylenebilir. Net rakamların verilmesi için yeni belgelerin ortaya çıkarılması da gerekmektedir.

Kaynakça

- Archivo General de la Administración*
(AGA) Signatura: 82/03626, 24 Şubat 1938.
(AGA) Signatura:82/03626, 11 Haziran 1938.
(AGA) Signatura:82/10603, 11 Ocak 1939.
- Archivo General Militar de Ávila(AGMAV)*
(AGMAV) Código de referencia: C.3002, Signatura: 5.
- Archivo General Militar de Guadalajara (AGMG)*
Texto Fondo: DCME, UI_Currens: 305285, Expediente: 985.
AGMG, Texto Fondo: DCME, UI_Currens: 305327, Expediente: 7143.
AGMG, Texto Fondo: DCME, UI_Currens: 305363, Expediente: 12452.
AGMG, Texto Fondo: DCME, UI_Currens: 305363, Expediente: 12486.
AGMG, Texto Fondo: DCME, UI_Currens: 305282, Expediente: 553.
AGMG, Texto Fondo: DCME, UI_Currens: 305324, Expediente: 6695.
AGMG, Texto Fondo: DCME, UI_Currens: 305327, Expediente: 7167.
AGMG, Texto Fondo: DCME, UI_Currens: 305385, Expediente: 3;
AGMG, Texto Fondo: DCME, UI_Currens: 305279, Expediente: 64.
AGMG, Texto Fondo: DCME, UI_Currens: 305298, Expediente: 2870.
AGMG, Texto Fondo: DCME, UI_Currens: 305387, Expediente: 217.
AGMG, Texto Fondo: DCME, UI_Currens: 305336, Expediente: 8469.
AGMG, Texto Fondo: DCME, UI_Currens: 305371, Expediente: 13711.
AGMG, Texto Fondo: DCME, UI_Currens: 305286, Expediente: 1048.
AGMG, Texto Fondo: DCME, UI_Currens: 305326, Expediente: 6992.
AGMG, Texto Fondo: DCME, UI_Currens: 305351, Expediente: 10653.
AGMG, Texto Fondo: DCME, UI_Currens: 305347, Expediente: 10151.
AGMG, Texto Fondo: DCME, UI_Currens: 305347, Expediente: 10042.
AGMG, Texto Fondo: DCME, UI_Currens: 305348, Expediente: 10179.
AGMG, Texto Fondo: DCME, UI_Currens: 305312, Expediente: 4948.
AGMG, Texto Fondo: DCME, UI_Currens: 305298, Expediente: 2873.
AGMG, Texto Fondo: DCME, UI_Currens: 305346, Expediente: 9944.
AGMG, Texto Fondo: DCME, UI_Currens: 305280, Expediente: 264.
AGMG, Texto Fondo: DCME, UI_Currens: 305310, Expediente: 4599.
AGMG, Texto Fondo: DCME, UI_Currens: 305324, Expediente: 6695.
AGMG, Texto Fondo: DCME, UI_Currens: 305282, Expediente: 484.
- Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)*
Kurum: 30-18-1-2, Yer Bilgisi: 68-73-2.
Kurum: 30-10-0-0, Yer Bilgisi: 129-926-14.
Kurum: 30-18-1-2, Yer No: 74-34-17.
Kurum: 30-18-1-2, Yer No: 78-77-15.
Kurum: 30-18-1-2, Yer Bilgisi: 68-73-2.
Kurum: 30-18-1-2, Yer Bilgisi: 72-14-10.
- Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi (TDA)*
Kurum: 537, Yer Bilgisi: 7438-43802-1.
Kurum: 537, Yer Bilgisi: 7903-47571-49.
- "Asa Alper to Die- Unless!" *The Volunteer for Liberty* 3, Sayı 7, (1942). Erişim tarihi: 11.11.2023.
<https://wdc.contentdm.oclc.org/digital/collection/scw/id/14098>
- "Bozcaada Açıklarında Bir Hadise Bir Asi Tahtelbahiri Bir İspanyol Vapurunu Batırdı." *Kurun* (17 Ağustos 1937): 5.
- "Bozcaadada Bir Vapur Daha Torpillendi." *Tan* (19 Ağustos 1937): 1.
- "Büyük Bir Sahtekârlığın Tahkikatı İlerliyor." *Cumhuriyet* (8 Ocak 1939):1.
- "Celal Bayar Kabinesi Dün İstifasını Verdi." *Cumhuriyet* (26 Ocak 1939): 1, 7.
- "Çanakkale Dışında Harp Meçhul Bir Tahtelbahir Bir İspanyol Gemisini Top ve Torpil Atarak Batırdı," *Tan* (17 Ağustos 1937): 6.
- "Davet ve Cevabımız", "Akdeniz Konferansı İçin Bize Yapılan Davetle Cevabımızın Metinleri." *Tan* 9 Eylül 1937, s. 1, 10.
- "Dolmabahçede V. Heyetinin Mühim Bir İctimat." *Anadolu* (25 Ağustos 1937): 1.
- "Dün Hükümetimiz de Resmen Akdeniz Konferansına Davet Edildi." *Cumhuriyet* (8 Eylül 1937): 1.
- "Ekrem Köniğ'in İadesi Hakkında Fransa Hükümeti Nezdinde Yapılan Teşebbüse Cevab Bekleniyor." *Son Telgraf* (10 Ocak 1939): 1.
- "Ekrem Könik Hakkındaki Tahkikat." *Cumhuriyet* (9 Ocak 1939): 1, 9.
- "El diputado Sr. Calvo Sotelo es Sacado de su Domicilio y Asesinado." *El Sol* (14 Temmuz 1936): 1.
- "El Frente Popular de Izquierdas Ha Alcanzado Un Triunfo Grande en Madrid y Provincias." *El Herald de Madrid* (17 Şubat 1936): 1.
- "El Frente Popular Triunfa en Treinta y Tres Circunscripciones." *La Voz* (17 Şubat 1936): 3.
- "España Vota por Las Izquierdas." *La Voz*, (17 Şubat 1936): 1.

“İspanya Mültecilerini Hamil Olan Karadeniz Vapuru İspanya Sularındaki Tehlikeli Yolculuğundan Döndü.” *Kurun* (29 Mayıs 1937): 1,3.

“İspanyadaki Muhariplere Tayyare Satışı.” *Vakit* (10 Ocak 1939): 1, 8.

“Kaçakçılık Hâdisesi Etrafında Ankara’da Yapılmakta Olan Tahkikat Son Safhadadır.” *Yeni Asır* (10 Ocak 1939): 1, 5.

“Marmaradaki Meçhul Denizali Gemisi Hakkında Devletlere Nota Verdik.” *Son Posta* (26 Ağustos 1937): 1, 14.

“Meçhul Bir Tahtelbahir Bozcaada Açıklarında Bir İspanyol Vapurunu Batırdı.” *Akşam* (17 Ağustos 1937): 1.

“Meçhul Tahtelbahirlerin Hüviyeti Anlaşılmadı.” *Akşam* (23 Ağustos 1937): 2.

“Mühim Bir Sahtekârlık İşi Meydana Çıkarıldı.” *Akşam* (8 Ocak 1939): 1.

“Parti Grubunda Dün General Kâzım Özalp’ın İstifası İşi Görüşüldü.” *Son Posta* (18 Ocak 1939): 1, 11.

“Tayyare Kaçakçılığı Rezaleti”, *Son Telgraf* (8 Ocak 1939): 1, 6.

“Un Teniente de Asalto y El Señor Calvo Sotelo Fueron Asesinados, Ahora (14 Temmuz 1936): 3.

Aladağ, Seçil. *İspanya İç Savaşı ve Türkiye*. Yüksek Lisans Tezi, İzmir: Ege Üniversitesi, 2011.

ALBA (The Abraham Lincoln Brigade Archives). “Doneg Barberain.” Erişim tarihi: 12.11.2023. <https://alba-valb.org/volunteers/doneg-barberain/>

ALBA. “Bedros Donegian.” Erişim tarihi: 12.11.2023. <https://alba-valb.org/volunteers/bedros-donegian/>

ALBA. “George Karaghuzian.” Erişim tarihi: 12.11.2023. <https://alba-valb.org/volunteers/george-karantzalis/>

ALBA. “Harry Kachigian.” Erişim tarihi: 12.11.2023. <https://alba-valb.org/volunteers/harry-kachigian/>

ALBA. “Jacob Chilingirian.” Erişim tarihi: 12.11.2023. <https://alba-valb.org/volunteers/chilingirian-jacob/>, 12 Kasım 2023.

ALBA. “John H. Mapralian.” Erişim tarihi: 12.11.2023. <https://alba-valb.org/volunteers/john-h-mapralian/>

ALBA. “Vahram Kevorkian.” Erişim tarihi: 12.11.2023. <https://alba-valb.org/volunteers/vahram-ke-vorkian/>

Alcusón Sarasa, Antonio. “Ecos del Cirujano de Hierro: la utilización política de Joaquín Costa por parte de la dictadura de Primo de Rivera en Aragón (1923-1930).” *Anales de la Fundación Joaquín Costa*, Sayı 27 (2013): 89-98

Alpaslan, Kavel. “İspanya İç Savaşı’nda Savaşı Tek Türk: Ama faşist!” Erişim tarihi: 12.11.2023. <https://www.gazeteduvar.com.tr/dunya-forum/2017/09/16/ispunya-ic-savasinda-savas-an-tek-turk-ama-fasist>

Armaoğlu, Fahir. *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1914-1980 Cilt: I*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1991.

Ay, Taner. “İspanya iç Savaşındaki Türkler.” Erişim tarihi: 12.11.2023. <https://www.karar.com/gorusler/ispunya-ic-savasindaki-turkler-1645113>

Aydar, Ferit Burak. *İspanya İç Savaşı’nın İzinde Darbe, Devrim, Karşı-Devrim ve Faşizm*. İstanbul: Agora Kitaplığı, 2017.

Beevor, Antony. *İspanya İç Savaşı 1936-1939*. Çev. Onur İşiçi, İstanbul: Alfa Yayınları, 2022.

Belenli, Tuğba. “Nyon Konferansı (10-14 Eylül 1937)”, *Atatürk Ansiklopedisi*, Erişim tarihi: 08.11.2023. <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/nyon-konferansi-10-14-eyul-1937/?pdf=3426>

Birlik, Gültekin K. “İspanya İç Savaşında (1936-1939) Türkiye’nin Dış Politikası.” *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi* 12, Sayı 24 (Güz 2016): 122-155.

Black, Jeremy. *Kısa İspanya Tarihi*. Çev. Yavuz Alogan, İstanbul: Say Yayınları, 2020.

Broué, Pierre. *Temime, Emile. İspanya İç Savaşı*. Çev. Aydın Emeç, İstanbul: Hürriyet Yayınları, 1976.

Carr, Edward Hallett. *Komintern ve İspanya İç Savaşı*. Yay. Haz. Tamara Deutscher, Çev. Ali Selman, İstanbul: İletişim Yayınları, 2010.

Casanova, Julián. *İspanya İç Savaşı’nın Kısa Tarihi*. Çev. Uygur Kocabaşoğlu, İstanbul: İletişim Yayınları, 2015.

Casanova, Julián. *The Spanish Republic and Civil War*. Çev. Martin Douch, Cambridge: Cambridge University Press, 2010.

Çakmak, Zafer. “İspanya İç Savaşı Sırasında İki İspanyol Ticaret Gemisinin Bozcaada Açıklarında Batırılması.” *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı 179, (Nisan 2009): 105-115.

Çakmak, Zafer. *İkinci Dünya Savaşı Öncesi Akdeniz’de Korsan Denizaltılar Sorunu Nyon Antlaşması*. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2009.

Dinamo, Hasan İzzettin. “Kendileri.” *Türkiye Yazıları* 1 (Nisan 1977): 25-30.

Dinamo, Hasan İzzettin. “Şazi’nin Destanı.” *Türkiye Yazıları* 5 (Ağustos 1977): 15.

Gaceta de la República. 31 Ekim 1937.

García de las Heras González, Mariano. “La Revolución de Asturias, ¿Primer Acto de la Guerra Civil?” *Ab Initio*, Sayı 1 (2010): 169-194.

Güçlü, Yücel. “Nyon Conference of 1937 on the Prevention of Piratical Acts in the Mediterranean and Turkey.” *Belleten* 66, Sayı 246 (Ağustos 2002): 531-547.

Gülsoy, Berksan. "Katalonya Bağımsızlık Referandumu Bağlamında Katalan Meselesi." içinde 21. *Yüzyılda Bölgesel Sorunlar*. Ed. Onur Limon, Ümran Güneş, Servet Karagöz, (Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2021), 79-100.

Gürün, Kámuran. *Türk-Sovyet İlişkileri (1920-1953)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1991.
Haytoğlu, Ercan. "Cemiyet-i Akvam (Milletler Cemiyeti ve Türkiye)", *Atatürk Ansiklopedisi*. Erişim tarihi: 06.11.2023. <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/cemiyet-i-akvam-milletler-cemiyeti-ve-turkiye/?pdf=3726>

Işık, Gül. *İspanya: Bir Başka Avrupa*. Metis Yayınları, 1991.

İñigo Fernández, Luis E. *La Historia de España en 100 Preguntas*. Madrid: Ediciones Nowtilus, 2018.

İpekçi, Abdi. *İnönü Atatürk'ü Anlatıyor*. İstanbul: Dünya Kitapları, 2004.

Kaya, A. Raşit. *İspanya Faşizmden Demokrasiye*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2019.

Koç, Ulaş. "İspanya İç Savaşı'nda Savaşın İkinci Türk: Tabii ki devrimci!" *Birgün*. Erişim tarihi: 12.11.2023. <https://www.birgun.net/makale/ispanya-ic-savasi-nda-savasan-ikinci-turk-tabii-ki-devrimci-182135>

Kuneralp, Sinan. "İspanya İç Savaşı ve Türkiye." *Tarih ve Toplum*, Sayı 37 (Ocak 1987): 6-8.

Kuneralp, Sinan. "İspanya İç Savaşı'nda Uçak Ticareti ve Ekrem König." *Tarih ve Toplum*, Sayı 60 (Aralık 1988): 6-7.

Kutlu, Mehmet Necati. "İspanya İç Savaşı Dönemi Türk-İspanyol İlişkilerine Dair Düşünceler ve Bir Örnek Olay." *Las Relaciones Turco-Espanolas a lo Largo de la Historia- Tarih Boyunca Türk İspanyol İlişkileri*. Yay. Haz. Zeynep Kaleli, Çağla Işıl Soykan, Cafer Naim Koçtürk, (Madrid: Editorial Tam, 2008), 87-98.

Lacomba Avellán, Juan Antonio. *La Crisis Española de 1917*. Madrid: Ciencia Nueva, 1970.

Lavin, Carlos Veci, Javier Martínez Sellers. "La Relevancia de la Acción de Vargas - Noviembre de 1833 en la Primera Guerra Carlista: del Mito al Hecho." *Monte Buciero*, Sayı: 15 (2011):57-94.

Morales Lezcano, Victor. "İspanya ve Türkiye: Birbirlerini Tanımamazlıktan Yakınlaşmaya Doğru." *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM) 2*, Sayı 2 (Ocak 1991): 217-229.

Navarro Navarro, Javier. "Historiografía, Memoria, Silencios y Conmemoraciones la Valencia Capital de la República." *Pasado y Memoria: Revista de Historia Contemporánea*, Sayı 21 (2020): 73-104.

Ochoa Brun, Miguel Ángel. *Historia de la Diplomacia Española*. Madrid: Ministerio de Asuntos Exteriores, 2002.

Orwell, George. *Katalonya'ya Selam*. Çev. Jülide Ergüder, İstanbul: Alan Yayıncılık, 1985.

Phillips Jr, William D., Phillips, Carla Rahn. *İspanya'nın Kısa Tarihi*. Çev. Tuna Erkmén, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, 2018.

Puell de la Villa, Fernando. "La Batalla del Ebro." *IV Congreso Internacional de la Cátedra Extraordinaria Complutense de Historia Militar La Batalla: Análisis Históricos y Militares*, Ed. Magdalena de Pazzis Pi Corrales, Ana Sanz de Bremond y Mayáns, Carlos Diaz Sánchez, (Madrid; 2020): 1043-1087.

Quiroga Fernández de Soto, Alejandro Cirujano de Hierro. "La construcción carismática del general Primo de Rivera." *Ayer: Revista de Historia Contemporánea* 91, Sayı 3 (2013): 147-168.

Romero, Miguel. *Bask Ülkesi ve Katolonya'da İspanya İç Savaşı*. Çev. Masís Kürkçügil, İstanbul: Yazın Yayıncılık, 1996.

Sánchez Ruano, Francisco. *Islam y Guerra Civil Española: Moros con Franco y con La República*. Madrid: La Esfera de los Libros, 2004.

Sander, Oral. *Siyasi Tarih 1918-1994*. Ankara: İmge Kitabevi, 1996.

Sandoval, José, Manuel Azcárate. *İspanya İç Savaşı 1936-1939*. Çev. Mehmet Harmancı, İstanbul: Köprü Yayınları, 1969.

Sertel, M. Zekeriya. "Nefret Uyandıran Son Kaçakçılık Hadisesi." *Tan* (10 Ocak 1939): 1, 10.

Solmaz, Elçin. "Karanlıkta Kar Yağıyor: İspanya İç Savaşı'nın Türkiye Solunda Yansımaları." *Gelecek*, Sayı 141 (Mayıs 2019). Erişim tarihi: 11.11.2023. <https://gelenek.org/karanlikta-kar-yagiyor-ismpanya-ic-savasinin-turkiye-solunda-yansimalari/>

Soysal, İsmail. *Tarihçeleri ve Açıklamaları ile Birlikte Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları 1. Cilt (1920-1945)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2000.

Şenyıldız, Özlem. "Hedefine Ulaşan Bir Askeri Darbe Girişimi ve İspanyol İç Savaşı (1936-39)." *Turkish Studies* 12, Sayı 16 (2017): 439-452.

Şimşir, Bilal N. "Cumhuriyetin İlk Çeyrek Yüzylında Türk Diplomatik Temsilcilikleri ve Temsilcileri (1920-1950)." *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi* 22, Sayı 64-65-66 (Mart-Temmuz-Kasım 2006): 15-89.

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 5, Cilt: 19, Birleşim: 77.

Tunçay, Mete. "Ekrem König'in Uçak Kaçakçılığı, -Sinan Kuneralp'in İleri Sürdüğü Gibi- Milliyetçiler Adına mı, Yoksa Cumhuriyetçiler Hesabına mı Yapılmıştır?" *Tarih ve Toplum*, Sayı 60 (Aralık 1988): 8.

Ulusoy, Kıvanç. "Frankizm ve Kemalizm." içinde *İspanya-Türkiye 16.Yüzyıldan 21.Yüzyıla Rekabet ve Dostluk*, Ed. Pablo Martín Asuero, Çev. Peral Bayaz Çarum, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2006.

Uriarte, Carmen. *Las Relaciones Hispano-Turcas durante la Guerra Civil Española 1936-1939*. Madrid: Ministerio de Asuntos Exteriores Centro de Documentación y Publicaciones, 1995.

Yarar, Ayşe. "Francisco Franco Bahamonde (1892-1975)." *Atatürk Ansiklopedisi*. Erişim tarihi: 06.11.2023. <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/francisco-franco-bahamonde-1892-1975/?pdf=5664>

Extended Abstract

Türkiye's Attitude in the Spanish Civil War and Turkish Citizens Taking Part in the War

The Spanish Civil War, which took place between 1936 and 1939, had effects on both Spain, Europe and Türkiye. There were three events that affected Türkiye's political stance during the war. The first was the refugee issue, the second was the sinking of Spanish merchant ships in Turkish territorial waters, and the third was the Ekrem Hamdi König incident.

First of all, the impact of the refugee issue on Turkish-Spanish relations should be mentioned. During the Spanish Civil War, civilians and soldiers seeking to save their lives found asylum in embassies as refugees. There were also many refugees who sought asylum at the Turkish Legation in Madrid in 1936 and 1938. Tevfik Kâmil Koperler, who was serving as Türkiye's Minister Plenipotentiary to Spain at the time, assisted the refugees and requested financial support in August 1936 to cover their upkeep. Prime Minister İsmet İnönü was not indifferent to the situation and sent two thousand liras of financial aid to the Turkish Legation. Türkiye, due to its neutral stance, wanted to solve the refugee issue without any problems and in this context, Spanish Foreign Minister Julio Álvarez del Vayo and Turkish Foreign Minister Tevfik Rüştü Aras discussed the issue in Geneva in February 1937. As a result, an agreement was reached between the two countries to send the refugees to Türkiye.

It took some time for the treaty to be put into effect, and the Council of Ministers decided in April 1937 to transport the refugees to Türkiye on the ferry "Karadeniz" and to allocate the necessary allowances. In May 1937, the ferry Karadeniz sailed from the Port of Valencia to Türkiye. When the ferry landed at the Port of Syracuse to replenish, most of the refugees, who did not want to go to Türkiye, escaped by landing on land with the connivance of the steamer crew. The ferry Karadeniz continued on its way with the remaining 8 of the 730 pro-Franco refugees and arrived in Istanbul on May 28, 1937. This incident increased the tension between Türkiye and the Spanish Republican Government. The Republicans, who thought that Türkiye was helping the Nationalists, carried out a raid on January 28, 1938 for the pro-Franco officers in the Turkish Legation. Military refugees living in a building belonging to the Turkish Legation were raided and even the minister plenipotentiary Tevfik Kâmil was intended to be taken. Türkiye protested against the Spanish Republican Government for this incident, announced on February 28, 1938 that it had the right to contact the Franco Government, recalled its minister plenipotentiary in March 1938 and downgraded relations to the level of chargé d'affaires.

The second event of the Spanish Civil War that directly affected Türkiye was the sinking of two Spanish merchant ships off the coast of Bozcaada by unknown submarines in August 1937. The necessary measures were taken by the Council of Ministers and the Nyon Treaty was signed, which led to cooperation with international powers. However, Atatürk and İnönü disagreed about the signing of

the Nyon Treaty. The disagreement between the two statesmen accelerated the process leading to İnönü's resignation. The third issue raised by the Spanish Civil War was the involvement of several Turks in arms smuggling. Especially Ekrem Hamdi König's smuggling of airplanes occupied Türkiye's agenda for a long time.

During the Spanish Civil War, König forged the seals and signatures of the Ministry of National Defense and the Ministry of Foreign Affairs, ordered fighter planes from Canada on behalf of Türkiye and tried to send them to Spain. The ordering of the planes attracted the attention of the American authorities, who requested an information note from Mehmet Münir Ertegün, the Turkish Ambassador to the United States. In the end, it was understood that Türkiye had no such request and that the incident was related to an international arm smuggling network. Documents from the Spanish archives reveal that these planes were sold to the republican supporters in Spain. İnönü also leveraged the König incident to ensure the elimination of Celal Bayar from power after he became President. Both the issue of unidentified submarines and the König incident also affected Türkiye's domestic politics.

In the Spanish Civil War, not only Spaniards fought, but also tens of thousands of volunteers participated in the war. So far, studies in Türkiye have barely mentioned the Turks who took part in the war in Spain. The Non- Intervention Committee took a decision to prevent volunteers from going to Spain to fight in the war and Türkiye, implementing the ruling of the Non- Intervention Committee, banned its citizens from participating in the Spanish Civil War with a decree issued on February 20, 1937. Despite this decision, a small number of Turkish volunteers participated in the Spanish Civil War.

Archives have been set up in different countries for people who participated in the International Brigades during the Spanish Civil War. In the Abraham Lincoln Brigade Archives in the USA, a search with the keyword "Turk" yielded the names of eleven people. Seven of these names were identified as American Turks, one as Armenian and the remaining three as Greek. Apart from the American archives, more reliable information on the subject can be found in the Spanish archives. The relevant archives contain personal file folders that belong to twenty-four Turkish citizens who were sent to the Miranda de Ebro concentration camp after the end of the Spanish Civil War. However, the majority of these people were those who had illegally entered the Spanish border after fleeing Germany or France during World War II. It is difficult to argue that no Turkish citizen participated in the Spanish Civil War.

Considering that volunteers from 41 countries participated in the Spanish Civil War, Türkiye ranked 39th. This statistic indicates that a small number of Turks were involved in the Spanish Civil War. Obviously, the possibility that these people who participated in the war were Seferad Jews, Armenians and Greeks who were born in Türkiye (Ottoman Empire) and later immigrated to other countries should not be ignored.

EKLER

Kaynak:

"İspanya Mültecilerini Hamil Olan Karadeniz Vapuru İspanya Sularındaki Tehlikeli Yolculuğundan Döndü", *Kurun*, 29 Mayıs 1937, s. 1

Kaynak:

"Ekrem Könik Hakkındaki Tahkikat", *Cumhuriyet*, 9 Ocak 1939, s. 1

Lev Nikolayeviç Gumilev ve Coğrafi Determinizm

Lev Nikolayevich Gumilev and Geographical Determinism

Oğulcan Serdar Turhan* - Abdulvahap Kara**

*Dr.

Orcid Id: 0000-0006-3083-7196

Sorumlu Yazar / Corresponding Author:

Oğulcan Serdar Turhan, Mimar Sinan
Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal
Bilimler Enstitüsü Genel Türk Tarihi
Bölümü, İstanbul-Türkiye.

E-posta / E-mail:

ogulcanserdart@gmail.com

**Prof.Dr.

Orcid Id: 0000-0001-9270-6761

Abdulvahap Kara, Mimar Sinan Güzel
Sanatlar Üniversitesi, Fen Edebiyat
Fakültesi, Tarih Bölümü, İstanbul-
Türkiye

E-posta / E-mail:

karavahap@gmail.com

Geliş Tarihi / Received Date:

11 Haziran 2024

Kabul Tarihi / Accepted Date:

14 Haziran 2024

Araştırma Makalesi / Research Article

Atf / Citation:

Oğulcan Serdar Turhan, Abdulvahap Kara,
"Lev Nikolayeviç Gumilev ve Coğrafi
Determinizm," *Türk Dünyası Araştırmaları*
136, Sayı 270 (2024): 317-328.

doi: 10.55773/tda.1499882

Bu makale Creative Commons BY-NC-SA
2.0 tarafından lisanslanmıştır. /
This article is licensed under a Creative
Commons BY-NC-SA 2.0.

Öz

Coğrafi determinizm; toplumsal gelişme sürecinin, toplumsal gelişmenin nesnel yasalarının tezahürünün sonucu değil, doğal güçlerin etkisinin bir sonucu olduğunu ileri süren bir kavramdır. Bu teorinin temsilcilerine göre yüzeyin yapısı, iklim, toprak, bitki örtüsü, yaban hayatı ve diğer doğal faktörler, sosyal sistemin doğasını, bazı ülkelerin ekonomik gelişmişlik düzeyini ve hatta insanların fiziksel ve psikolojik özelliklerini doğrudan belirlemektedir. Gumilev bu düşünceleri Avrasya toplumlarının oluşumunu açıklamada kullanmıştır. Gumilev için coğrafi determinizm Batı etnosentrizmine karşı bir kutupta bulunmaktadır. Batı düşüncesine göre coğrafi kader Katolik-Protestan Batı'nın diğer halklara üstünlüğüne sebep olmuştur. Gumilev bu düşünceye kesinlikle karşı çıkmıştır. Bu makalede coğrafi determinizm üzerine bilgi verilip Gumilev'in açısından değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Lev Nikolayeviç Gumilev, Coğrafi Determinizm, Hegel, Montesquieu, Etnosentrizm, Passionerlik, Ethnogenez.

Abstract

Geographic determinism is a concept that suggests that the process of social development is not the result of the manifestation of objective laws of social development, but the result of the influence of natural forces. According to representatives of this theory, the structure of the surface, climate, soil, vegetation, wildlife and other natural factors directly determine the nature of the social system, the level of economic development of some countries and even the physical and psychological characteristics of people. Gumilev used these ideas to explain the formation of Eurasian societies. For Gumilev, geographical determinism stands at a polar opposite to Western ethnocentrism. According to Western thought, geographical destiny caused the superiority of the Catholic-Protestant West over other peoples. Gumilev strongly opposed this idea. In this article, information on geographical determinism will be given and evaluated from Gumilev's perspective.

Keywords: Lev Nikolayevich Gumilev, Geographical Determinism, Hegel, Montesquieu, Ethnocentrism, Passionarism, Ethnogenesis.

Giriş

Coğrafi determinizm fiziksel çevrenin toplumları ve devletleri belirli ekonomik veya sosyal gelişimsel ve kültürel olaylarla şekillenip nasıl coğrafyaya yatkın hale getirildiğinin incelenmesidir. Coğrafi determinizm, iklimsel determinizm veya çevresel determinizm olarak da adlandırılmaktadır. Gumilev, etnik köken ve çevre arasındaki işlevsel bağlantı ilkesiyle tanınmaktadır. Etnik gruplar göç ederken ekonomik açıdan tanıdık bir ortam ararlar. Bunun yanında Gumilev'in coğrafi determinizmi diğer araştırmacılar ve filozoflarla karşılaştırılınca etnogenez ve passionerlik¹ kuramında öne sürdüğü ekonomik üretim gücü, hadisat mantığı ve son olarak passionerlik gerilim seviyeleriyle farkını belirtmektedir.

Gumilev'de mevcut olmasa da coğrafi determinizm, Afrika, Amerika ve Asya'da sömürgeciligi, ırkçılığı ve emperyalizmi meşrulaştırmanın bir aracı olarak geniş çapta eleştirilmiştir. Coğrafi determinizm, coğrafyacıların beyaz Avrupalı ırkların üstünlüğünü ve emperyalizmin doğallığını bilimsel olarak haklı çıkarmasını çabalamıştır ki Gumilev'in bu durumdaki bakış açısı bunu reddetmektedir. Her tarihsel olay yalnızca bir yerde değil, aynı zamanda belirli bir zamanda da meydana gelir ve değişiklik süreklidir ki bütünsel bir görüş ile baktığımızda Avrupa merkezietçi düşüncelerin yanlışlığı görülecektir.

Coğrafi determinizmin tarihine baktığımızda İbn Haldun, Montesquieu ve Hegel gibi düşünürler karşımıza çıkmaktadır. 14.Yüzyıl Endülüs göçmeni bir Tunuslu olarak İbn Haldun'un coğrafi determinizm üzerine fikirlerini Mukaddime adındaki eserinde paylaştığını görmekteyiz. İnsanın çevre ile etkileşimi, devlet ve milletlerin dağılışı, göçebe ve yerleşik kültürlerin genel özellikleri, köy ve şehir hayatı gibi konuları coğrafi bakış açısı ile açıklamaya çalışmıştır.² Coğrafi determinizm kavramı en tutarlı şekilde Montesquieu'nun (1689-1755) "Kanunların Ruhu Üzerine"³ kitabında geliştirildiğini söyleyebiliriz. Bu öğretinin devlet ve toplum yaşamına yaygın şekilde uygulanması Montesquieu'nun değeri idi. Coğrafi determinizm hakkında çıkarımlarda bulunan düşünürlerden bir diğeri ise Georg Wilhelm Friedrich Hegel (1770-1831) idi.⁴ Coğrafi determinizmde başka bir kişilik olarak L. S. Berg'den (1876-1950) Gumilev, eleştirel bir şekilde, bu ekolojik etkileşimi, tarafından açıklanan aynı determinizm çerçevesinde tasarladı ve bir etnosun varoluşsal olarak dış bir coğrafi ortamın koşullarına ve bunun karmaşık dinamiklerine bağlı olduğu yargısına

1 Gumilev'in öne sürdüğü etnogenez-passionerlik kuramı halkların oluşumunu ve süreçlerini açıklamada kullanılmış bir kuram olmakla passionerlik bir bireyde açıklanamayan öne çıkma arzusudur. Gumilev'in etnogenez-passionerlik teorisi ile ilgili özel terimler için bkz. Lev Nikolayevič Gumilev, *Etnogenez Halkların Şekillenışı Yükseliş ve Düşüşleri*, çev. Ahsen Batur (İstanbul: Selenge Yayınları, 2016), 483-486.

² Cemalettin Şahin, Rauf Belge, "İbn Haldun'da Coğrafi Determinizm", *Akademik Bakış Dergisi*, Sayı 56, (2016): 439-467.

³ Montesquieu, *Kanunların Ruhu Üzerine* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2021).

⁴ Evgeniy Aleksandroviç Tyugaşev, "Georg Gegel Lev Gumilev: Ideynaya Preyemstvennostv Oblasti Filosofii İstorii", *Desyamaya Nauçna-Praktičeskaya Mejdunarodnaya Filosofiya i Kulturainformatsionogo Obshchestva*, (St.Petersburg: Guap, 2022), 311-313.

vardı. Charles Darwin (1809-1882) de coğrafi determinizmi Sosyal Darwinizm şeklinde açıklama yoluna girmiştir. Darwin'e göre türlerin en iyisi hayatta kalmaktaydı ki buna insanları da eklemiş ve coğrafyayla da ilişkilendirmiştir. Darwin, insanların yaşadığı çevrenin kontrol eden bir güç ve dolayısıyla insan davranışlarının da bunun bir sonucu olduğunu savunan bir anlayış ortaya çıkarmıştır.⁵ Nitekim Gumilev de coğrafi determinizmi davranışçı ve aynı zamanda kendi görüşlerine uyarak passionerlik-etnogeneze teorisiyle açıklamıştır. Siyasi coğrafyanın kurucusu Friedrich Ratzel ve Ellen C. Semple de insan ilişkilerinde coğrafyanın belirleyici özelliğinden bahsetmişlerdir.⁶ Mutlak idealizm olarak da adlandırılan Hegel felsefesini, "Ruhun Fenomenolojisi" ve "Tarih Felsefesi"⁷ adlı kitaplarında görmekteyiz ki coğrafi determinizmden de bahsedilir ve Avrupa merkezîyetçi görüşleri Gumilev tarafından kesinlikle reddedilmiştir.

Gumilev'in yazılarında etnosentrizm eleştirisinin çoğunlukla Avrupa merkezîliğine karşı yöneldiğini ve Avrasyacılık ideolojisi ile de karıştığını görmekteyiz. Bunun yanında tanım olarak sosyal bilimlerde ve antropolojide etnosentrizm diğer kültürleri, uygulamaları, davranışları, inançları ve insanları anlamak veya yargılamak için kişinin kendi kültürünü veya etnik kökenini bir referans çerçevesi olarak uygulaması anlamına gelir. Bu yargı genellikle olumsuz olduğundan, bazı insanlar bu terimi aynı zamanda kişinin kültürünün diğerlerinden daha üstün, daha doğru veya normal olduğu inancını ifade etmek için de kullanırlar. Yani yaygın kullanımda ve aynı zamanda kültürel açıdan önyargılı herhangi bir düşünce anlamına da gelebilir.

Avrupa merkezîliği, Avrupa halklarının ve bilhassa Batı Avrupa medeniyetinin kültürel açıdan diğer halklar ve medeniyetler üzerindeki üstünlüğü, Avrupa halklarının yaşam tarzının üstünlüğü ve dünya tarihindeki özel rolleri olarak ilan eden karakteristik bir siyasi ideoloji ve felsefi eğilimdir.⁸ Bu düşünceye coğrafi keşiflerin başladığı tarih olarak kabul ettiğimiz 1492 yılından günümüze kadar ve özellikle 19. Yüzyılda Avrupa'nın dünyanın çoğuna hakim olması sebep olarak gösterilmektedir.⁹ Coğrafi determinizm ile de bağlantılı olarak Avrupa'nın veya Amerika, Avustralya ve Kanada gibi devletlerin de dahil olduğu Batı medeniyetinin tüm dünyayı yönetmesi ve sömürgeleştirme meşrulaştırılmaktadır. Bu düşünceye Avrasyacılar şiddetle karşı çıkmıştır.

⁵ Yılmaz Arı, "Çevresel Determinizmden Politik Ekolojiye: Son 100 Yılda Dünya'da Ve Türkiye'de İnsan-Çevre Coğrafyasındaki Yaklaşımlar", *Doğu Coğrafya Dergisi*, Sayı 37, (2017): 1-34.

⁶ Hasan İcen, "Coğrafya'da Çevresel Determinizm: Kökleri ve Etkileri", içinde *Sosyal, Beşeri ve İdari Bilimler Alanında Güncel Araştırmalar Cilt II*, Ed. A.Kara, S. Sönmez (İzmir: Duvar Yayınları, 2020), 9-23.

⁷ George W.F. Hegel, *Tarih Felsefesi* (İstanbul: Külliyat Yayınları, 2016).

⁸ John Hobson, *The Eurocentric Conception of World Politics: Western International Theory 1760-2010* (New York: Cambridge University Press, 2012), 1-31.

⁹ Mustafa Turşucu, "Coğrafi Keşifler," *Türk Dünyası Araştırmaları* 135, Sayı 267 (Aralık 2023): 291-294.

1. Gumilev Açısından Coğrafi Determinizm

Gumilev, Avrasya bozkırlarındaki nemlilik oranlarının değişmesi gerçeğinden türetilen teorisini bir raporda tutarlı bir şekilde sundu.¹⁰ Gumilev, coğrafya ve iklimin halk ekonomisini ve ekonomi aracılığıyla toplum ve siyasi sistem üzerinde nasıl etkilediğini gösterdi. Ona göre Batı Tanrı Dağları, Tarbagatay ve Altay'ın yamaçlarında yazlar kurak ve sıcaktır, bitki örtüsü yanar, bu nedenle göçebeler yazın sığırlarını dağ otlaklarına yaylalara götürür ve hazırlanırlar. Kış için saman biriktirirler, çünkü dağ yamaçlarında çok fazla kar birikiyor ve koyunlar orada insan yardımı olmadan beslenemiyor. Her boyun kendi yaz ve kışlama yerleri vardı. Bu nedenle göçebe kabileler birbirleriyle çok az iletişim kuruyorlardı ve son iki bin yılda, komşu Moğolistan'da olduğu gibi pratikte tek bir otoriter hükümete sahip güçlü devletler yaratmadılar ki Cengiz Han gibi güçlü liderler çevresinde bu devletler ayakta kalabiliyorlardı. Tarihe baktığımızda da Avrasya'daki güçlü devletler Rusya dışında hep Moğolistan bölgesinde tarih sahnesine çıkmışlardır.¹¹

Gumilev'e göre coğrafi açıdan bakıldığında, tüm insanlığı, homo sapiens türünün varlığıyla ilişkilendirilen kabuklardan biri olan antroposfer olarak düşünmek mantıklıdır. Antroposfer olarak insanlık mozaiktir, yani farklı etnosların temsilcilerinden oluşur.¹² Etnik köken, bilinçli hesaplama değil, basit bir "biz" ve "onlar" karşıtlığına istinaden bilinçaltı yakınlık duygusuna dayanarak, aynı türden tüm diğerlerine karşı çıkan bir insan topluluğudur. Bu tür etnik gruplardan her biri, dünyada yaşayabilmek için, dışında yaşamının zor olduğu coğrafi koşullarına uyum sağlamak zorundadır. Bir etnosun onu çevreleyen doğayla olan bağlantıları, etnosun mekânsal ilişkilerine yol açar. Yani coğrafyanın politik sonuçları olacağı gibi dini, kültürel ve davranışsal olarak bireyler üzerinde etkileri vardır. Etnosun üyeleri, coğrafi determinizm ile sonuç olarak davranışlarını değiştirerek, bazı belirli davranış kurallarını tekdüze benimsemektedirler. Gördüğümüz gibi Gumilev'in dayandığı temel, onun görüşlerini coğrafi determinizme benzer şekilde adlandırmamıza izin veriyor. Coğrafi faktörü halkların veya etnik grupların tarihiyle birleştirir ve buna dayanarak etnogenezi teorisini oluşturur. Rusya-Avrasya tarihine ilişkin yazılarında Avrasyacı G.V. Vernadsky ile çoğu yerde aynı konumdadır.¹³ Sadece Türkofil olması ve ülkesine bağlı bir vatansever olmasıyla ayırt edilebilir.

Göçebelerin başarılı dış savaşları, kural olarak, bozkırdaki iklimin iyileşmesiyle aynı zamana denk geliyordu. Bu yaklaşım çeşitli bilimlerin karışımına dayanmaktadır: coğrafya, tarih, arkeoloji, etnografya. Gumilev, iklim dalgalanmalarına bağlı olarak çeşitli bölgelerinin esnekliğini kuruyor ve sosyal kalkınmayı dış ortamdaki değişikliklere önemli bir gösterge olarak görüyor.¹⁴

¹⁰ Lev Nikolayeviç Gumilev, "Istoki Ritma Kochevoy Kultury Sredinnoy Azii", *Narody Azii I Afriki*, no. 4, (1966): 85-94.

¹¹ Gumilev, "Istoki Ritma Kochevoy Kultury Sredinnoy Azii", 85-94.

¹² Lev Nikolayeviç Gumilev, *Etnogenez i Biosfera Zemli*, (Moskova: Kristall, 2001), 7-10.

¹³ Sergey Stanislavoviç Belyakov, *Gumilov Syn Gumilova* (Moskova: Izdatel'stvo Astrel, 2012), 395.

¹⁴ Lev Nikolayeviç Gumilev, "Geterokhronnost Uvlazhneniya Yevrazii v Drevnosti", *Vestnik Lgu.*, no. 6, (1966): 62-71.

Bu yaklaşım sayesinde Gumilev, göçebe halkların temelini oluşturan bozkırların alanının ya azaldığını ya da tekrar arttığını ve bunun nedeninin güneş radyasyonunun derecesine bağlı olarak atmosferik olaylarda yattığını tespit edilebilir sonucuna varıyor. İnsanların bulunduğu coğrafyayla etkileşimi her yerde gözlemleniyor ancak en belirgin olarak bölgelerin birleşim noktalarında görülüyor. Bir halkın tarihsel kaderi, çevredeki buldukları coğrafyanın dinamik durumuyla bağlantılıdır. Tarihsel ve fiziksel-coğrafi kalıpların ayrı ayrı değil, birbirleriyle ilişkileri içinde gerçekleştirilen açıklanması ve analizleri, tarihin yeni bir perspektiften incelenmesini mümkün kılar, coğrafi çevrenin bu olaylar üzerindeki etkisini belirlememize olanak tanır. Gumilev'in de dediği ve daha önce Herodot'tan beri tarihçilerin dediği gibi coğrafya bilmeden tarih öğrenilmez idi.¹⁵

Gumilev'in etnogenez ve passionerlik teorisi, etnik grupların ve coğrafyalarının geçmişinin analizi ve sentezi temelinde doğmuştur. Aynı zamanda Avrasyacılığın çizgisini de ortaya koymaktadır. Yani coğrafi konumunun özelliklerine, Avrupa ve Asya ilkelerinin etkileşimine dayanarak Rusya'nın ve Avrasya'nın uzun tarihi yolunu araştırıyor. Gumilev bir tarihçi olarak görevini tarihin sürekli bir değişim, görünen istikrarın sonsuz bir yenilenmesi olarak algılamaktadır.¹⁶ Herhangi bir tarihi devre ve belirli bir bölgeye baktığımızda, birbirine bağlı nesnelere ve coğrafya ile halklardan oluşan nispeten istikrarlı bir sistem görüyoruz. Gumilev'e göre homo sapiens türü, dünyanın tüm kara kütlesine yayılmış ve hepsini, çevrenin her yerine uyum sağlayarak yaşadığı bölge olan eski Yunanca yaşanan ve bilinen dünya anlamına gelen ekümene dönüştürmüştür. İnsanın kendisine bu uyum sağlama olanağını sağlayan özel bir doğal ve sosyal yeteneğe sahip olduğunu kabul edilmektedir. Bu yeteneği artan değişkenlik, esneklik, hatta yeniden uyum sağlama yeteneği olarak nitelendirebiliriz.¹⁷ Bu da insanların yaşadığı yerküre yani antroposferin mozaik doğasıyla sağlanır. Antroposfer, halklar veya uluslar olarak adlandırılan topluluklara bölünmüştür, ancak Gumilev bunları etnik gruplar olarak adlandırmayı tercih etmektedir. Farklı etnik grupların davranışsal stereotipleri her zaman az ya da çok farklıdır. Aynı zamanda etnik özellikler, belli başlı coğrafyalarda ve geniş kitlelerde daha iyi algılanır ve yakalanır.¹⁸

Tarihsel ve toplumsal süreçlere ilişkin bilimsel analizinde coğrafyanın özelliklerine atıfta bulunan ilk Rus tarihçilerden ve sosyal bilimcilerden biri Sergey Solovyov'du (1820-1879).¹⁹ Rusya'nın büyük bir kısmının ovoidan oluşması nedeniyle bu kadar geniş bir alana yayıldığını düşünüyordu. Solovyov gibi Gumilev de tarihsel ve sosyal olayların doğal koşullulukları açısından

¹⁵ Gumilev, *Etnogenez i Biosfera Zemli*, 31-34.

¹⁶ Gumilev, s. 138-144.

¹⁷ Gumilev, *Etnogenez i Biosfera Zemli*, 134-138.

¹⁸ Gumilev, s. 355-363.

¹⁹ Alhas Amiroviç Mustafin, "Otechestvennaya Geosotsiologiya i Geograficheskiy Determinizm: Sravnitelnyy Analiz", *Vestnik Kemerovskogo Gosudarstvennogo Universiteta Kultury i Iskusstva* 18, (2012): 10-14.

açıklanmasını hedef almıştır. Ama unutmamak gerekir ki Gumilev'in coğrafi determinizmi ek olarak üretim gücü, hadisat mantığı ve passionerlikle diğerlerinden büyük ölçüde ayrılmaktadır. Gumilev birçok çalışmasında tarihi olayları anlatırken coğrafi durumlardan da söz etmiştir. Coğrafi determinizm açısından buradaki ana rol örnek olarak, özellikle Hunlar için iki landşaft bileşeninin birleşimi olan coğrafya tarafından oynanır ki bunlar ormanlık dağ yamaçları ve bozkırdır.²⁰

2. Tarihi Süreçlerde Coğrafi Determinizm

Çeşitli dönemlerde Avrasya'da vuku bulan iklimsel değişiklikler taygaların yerini değiştirmiş ve göçebe hayvan sürülerinin azalıp artması yönünde rol oynamıştır.²¹ M.Ö. 1000'li yıllarda Avrasya'da soğuma ve nemlenme süreci başlamış. Bu genişleme Gobi Çölü'ne kadar uzanmış ve burada kültürlerin yeşermesine de izin vermiştir.²² Ayrıca Moğolistan'da görülen Levha Mezar Kültürü²³ (M.Ö 1300-300) buna örnektir. Moğolistan'ın geniş bozkırları Türk ve daha sonra Moğol göçebelerin yerleşmesini görmüştür ki Gumilev Hunların, Göktürklerin ve daha sonra Moğolların burada büyük devletler ve imparatorlukları kurmasını Moğolistan'ın coğrafi yapısına bağlamıştır. Bunun yanında kurak dönemlerde Hunları oldukça etkilemiştir. Çin tarafından gücünün büyük ölçüde kırıldığı M.S. 2. yüzyıl ve 3. yüzyılda Ordos Hunları, kuraklık yaşadıkları için bir güç gösterememişlerdir. 400'lü yıllara doğru geldiğimizde bu topraklar canlanmış ve Ordos Hunları tekrardan biraz olsun güç kazanabilmiştir.²⁴

Tarihte coğrafyanın büyük etkisi olmakla bilhassa savaşlarda coğrafyanın doğru kullanılması tarihin seyrini değiştiriyordu. Örneğin 589 yılında Göktürk-Sasani savaşında Herat'a doğru Göktürk ordusu ilerlemiştir. Herat geniş bir vadinin ortasında yer almaktaydı ve dağlarla çevriliydi. Süvarilerin burada hareketi oldukça zordu. Sasani komutanı Behram Çubin'in coğrafyayı bilmesiyle Göktürk ordusunun arkasında belirmesi Göktürklerin yenilgisini kesinleştirmiş ve başlarındaki komutanları Savo öldürülmüştü.²⁵

Arazinin homojenliği nedeniyle Doğu Avrupa'da yaşayan Slav kabilelerinden benzer olaylar görmek mümkündür. İklimsel değişiklikler aynı zamanda kendi bölgesel topluluklarına ilişkin farkındalıklarına da katkıda bulundu,

²⁰ Lev Nikolayeviç Gumilev, *Khunnu. Sredinnaya Aziya v Drevniye Vremena* (Moskova: Izdatelstvo Vostochnoy Literatury, 1960), 35.

²¹ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü* (İstanbul: Ötügen Neşriyat, 2015), 27.

²² Gumilev, *Khunnu. Sredinnaya Aziya v Drevniye Vremena*, 36-3; Bahaeddin Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi I* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2015), 17-28.

²³ Aleksey İgnatyeviç Burayev, "Etnogeneticheskiye Kontakty Drevnikh Kochevnikov Severnoy Periferii Tsentral'noy Azii", *Vestnik Buryatskogo Gosuniversiteta*, 14, (2023): Erişim tarihi: 11.06.2024 <https://Web.Archive.Org/Web/20230623100448/Https://Cyberleninka.Ru/Article/N/Etnogeneticheskie-Kontakty-Drevnih-Kochevnikov-Severnoy-Periferii-Tsentralnoy-Azii>.

²⁴ Gumilev, *Khunnu. Sredinnaya Aziya v Drevniye Vremena*, 448-452.

²⁵ Lev Nikolayeviç Gumilev, *Drevnie Turki* (Moskova: Nauka, 1967), 120-135; Ahmet Taşağıl, *Kök Tengri'nin Çocukları* (İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2015), 148.

bu da sonuçta onların bu bölgede kademeli olarak sağlamlaşmasına ve yerleşmesine yol açmıştı. İlman enlemlerde yaşayanların daha zengin, daha derin, entelektüel bir kültüre sahip oldukları görülür. Daha zor coğrafyalarda iklim değişikliği ve nispeten daha az doğal kaynak çeşitliliği, bu halkları sürekli olarak hayatta kalmanın yeni yollarını aramaya, hava koşullarına dayanmaya kalıcı olarak hazır olmaya zorladı. Ayrıca coğrafya olarak sürekli istilacı halklar tarafından saldırıya uğramak da halkların gelişimini büyük ölçüde etkiler. Avrupa'nın Araplar, Vikingler, Macarlar ve daha sonra Türkler ile Moğollar tarafından saldırıya uğraması feodalizme neden olmuştur. Toprağa bağlı köylülerin korunma karşılığı köleliğine dayanıyordu ki kaleler sistemiyle bütün Avrupa'ya yayılmıştı. Dolayısıyla bu durumun Batı kültürünün oluşumuna da belirli bir ölçüde etkisi vardır.²⁶

Gumilev batılılaşmaya ve yabancılaşmaya karşı çıkar ve toprak sevgisini hiç bırakmamıştır. Bilhassa Avrasya halklarına karşı duruşu genel Sovyet tarih anlayışına ters düştüyse de devletin diyalektik materyalist ve Marksist felsefesini bırakmadığını öne sürmüştür.²⁷ Aynı zamanda hayatında yaşadığı çeşitli zorluklar ve saldırılarla uğraşırken, yazılarında kusursuz vatanseverliğini defalarca kanıtlamak zorunda kalmıştır. Gumilev'in toprak sevgisi Hegel'in tarih felsefesi derslerinde ve kitabında belirttiklerinden insanların ruhu ile doğa arasındaki bağlantının, onun gelişiminin dış temeli ve toprağı olduğu ifadesiyle başlamaktadır.²⁸

3. Rusya Tarihinde Coğrafi Determinizm

Bütün hayatı boyunca Moğol, Türk, Tibet gibi Avrasya halklarına büyük sevgi besleyen Gumilev'in varlığını inkar ettiği, 13. yüzyıl ile 15. yüzyıllar arasındaki Rus tarih yazımındaki ortak "Moğol Boyunduruğı" kavramıyla ilgili olarak, liberal ve çağdaş Sovyet tarihçilerin argümanlarını aceleyle bir kenara itti ve Kıpçakların da Ruslara karşı şiddetli bir düşman olmadığını iddia edince²⁹ bunun karşılığında tarihçi Boris Rıbakov tarafından eleştiriye uğradı.³⁰ Vatansever bir tarihçi olarak Gumilev, tarihçilerin "Moğol Boyunduruğı" kavramını tanımasından rahatsızdı.³¹ Bunu gerçek dışı olarak değerlendirdi ve insanların Almanlar ve Fransızlar tarafından icat edilen boyunduruk efsanesini neden sevdiklerini kavrayamadı. Görünen o ki, bilimsel sorunların basmakalıp ve tekdüze ifadelerle dile getirilip yanlış tarihi görüşlerde bulunmak Gumilev'in kesinlikle reddedeceğı türden argümanlardı. Dönemin aydınlanmış tarihçilerinden biri olarak Gumilev ayrı bir konumdadır.

²⁶ John Hobson, *The Eurocentric Conception of World Politics: Western International Theory, 1760-2010*, 1-31.

²⁷ Gumilev, *Etnogenez i Biosfera Zemli*, 63-67.

²⁸ Gumilev, s. 34-35.

²⁹ Lev Nikolayeviç Gumilev, "Mongoly XIII V. I "Slovo O Polku Igoreve", *Doklady Otdeleniya Etnografii*, 2, (1966): 55.

³⁰ Boris Aleksandroviç Rıbakov, "Preodolenii Samoobmana" *Voprosy İstorii*, no. 3, (1971): s. 152-159.

³¹ Gumilev, "Mongoly XIII V. I "Slovo O Polku Igoreve," 55-80.

Gumilev'in ifadesine göre Tötön şövalyeleri olarak Batı, Rusya'yı sömürgeleştirme nesnesi olarak görmeye başlayınca Aleksandr Nevski Moğollardan yardım alarak bu istilayı ve girişimi durdurdu.³² Çağdaş Rus yazarlar tarafından Moğollar Rusya'yı ateş ve kılıçla işgal ettiği ifade edilirken³³, ülkeyi çöle çeviren iken Gumilev'in kaleminde Altın Orda, birdenbire Rusya'nın hain Avrupa'dan bağımsızlığının koruyucu meleği haline gelmektedir. Hükümetin ideolojik, ortak ve hatta yaratıcı bağımsızlığın korunması, Batı'nın saldırganlığına karşı savaş anlamına geliyordu. Gumilev'e göre Ruslar, Moğollar, Türk boyları ve aynı zamanda diğer Avrasyalı halklar tarihi vatansız bir dönüşle değiştirmişlerdi.³⁴ Avrupalılar, Haçlı Seferlerini Filistin ve Bizans'tan Rusya'ya yönlendirmişler, sebep olarak "*Moğol Boyunduruğunu*" kendilerini haklı çıkarmak için öne sürmüşlerdi. 1. Petro (1682-1725) ile başlamakla birlikte II. Katerina (1762-1796) kendi de Alman kökenli olduğu gibi hükümdarlığı döneminde birçok Alman çiftçi ve zanaatkarı Rusya'ya göç etmiştir ki bunlar sömürgeleştirmenin de bir parçasıydı. Ek olarak Naziler döneminde Moğollarla ve Doğu Asyalılarla karıştırdıkları düşünüldüğünden ötürü Slavlar ve Ruslar yok edilmek istenen halklardandı. Buraları Alman yerleşimcileri tarafından imar ettirilecekti.³⁵

Yine Gumilev'e göre, Kiev ve Vladimir Büyük Knezi Aleksandr Nevski, Batu Han'ın iktidarda kalmasına yardım etti, karşılığında Almanlara ve Alman yanlılarına karşı yardım talep etti ve bu halden geniş ölçüde yararlandı. Böylece Batı işgallerine karşı Rusya'yı korudu³⁶. Buradan da anlaşılacağı gibi aslında Gumilev, Tatar-Moğol boyunduruğu bir boyunduruk değildi sonucuna varmaktaydı. Bu anca Altın Orda ile bir ittifaktı, yani Gumilev'in dilinde bir Rus-Türk simbiyozuydu.³⁷ Moğol-Tatarlar, Rusya'nın Alman ve Polonya-Litvanya tehditlerine karşı savunucularıdır. Kulikovo Savaşı, Moskova knezinin hizmetine giden vaftiz edilmiş Tatarlar tarafından kazanılmıştır ve savaştıkları Mamay Cenevizlerle ittifak ettiği için Avrasyacılar açısından bir haindir.³⁸ Bunlara birçok Rus soylu ailesinin kökeni Türk-Moğol kökenli mirzalarından ve önde gelen kişilerden gelmesi ve Gumilev'in de kendinin Türk kökenli olduğunu iddia etmesini de ekleyebiliriz.³⁹ Bu düşünüşe göre yine Büyük Knez Dimitri İvanoviç, Kulikovo sahasında Batı'nın ve onunla müttefik olan Mamay saldırganlığına karşı savaştı.⁴⁰

Ancak aynı zamanda Ruslara yardıma gelen Türk-Moğol nüfusu ile Ruslar

³² Lev Nikolayeviç Gumilev, *V Poiskakh Vymyshlennogo Tsarstva* (Moskova: Ayris-Press, 2022), 416-422.

³³ Jean Paul Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi* (İstanbul: Kabcacı Yayınevi, 2001), 281-284.

³⁴ Lev Nikolayeviç Gumilev, *Drevnyaya Rus i Velikaya Step* (Moskova: Mysl, 1993), 374.

³⁵ Geniş bilgi için bkz. Fred Chase Koch, *The Volga Germans: in Russia and the Americas, from 1763 to the Present* (Pennsylvania: Penn State Press), 2010.

³⁶ Gumilev, *Drevnyaya Rus i Velikaya Step*, 374-375.

³⁷ Gumilev, *Drevnyaya Rus i Velikaya Step*, 375-376.

³⁸ Gumilev, *Drevnyaya Rus i Velikaya Step*, s377.

³⁹ Belyakov, *Gumilov Syn Gumilova*, 113-117.

⁴⁰ Belyakov, 585.

ve Altın Orda arasındaki böyle bir çatışmanın varlığı bile çürüme süreciyle birlikte yeni, kahraman, fedakâr, vatansever bir neslin ortaya çıktığını gösteriyordu.⁴¹ Moskova, Rus topraklarının birleştirilmesi konusunda inisiyatifi ele aldı. Çünkü burası Avrasya halklarının bu dönemde en passioner, enerjik, boyun eğmez insanların biriktiği yerd. Böylece Rusların ileriki tarihlerdeki işgalleriyle birlikte Slavlar dışında Ruslar bir süper-etnos yaratmışlardır.⁴² Avrupa'nın Rusya'ya karşı tutumundaki bu süreçte Gumilev'in hayranlıkla büyük bir passioner dehası olarak nitelendirdiği, her durumda Aleksandr Nevski ile başlayan Avrasya'daki hükümdarlık gitgide Ruslara geçmişti.

Sonuç

Coğrafi determinizm, bireylerin ve toplumların davranışlarının ve gelişimlerinin coğrafi çevre tarafından şekillendiği görüşüdür. Bu görüşe göre coğrafi faktörler, insanların yaşam biçimlerini, kültürlerini, ekonomilerini ve hatta tarihlerini belirler. Lev Nikolayeviç Gumilev de coğrafi faktörlerin insanlık tarihi üzerindeki etkisini vurgulayan önemli bir düşünürdür. Ancak Gumilev'in coğrafi determinizme bakışı bazı yönlerden coğrafi determinizmle benzerlikler gösterse de, “sosyoekonomik güç”, “hadisat mantığı” ve “passionerlik” gibi kavramları da içermesiyle ayrılmaktadır. Gumilev'e göre, coğrafi faktörler tarihin seyrini tek başına belirlemez, ancak diğer faktörlerle birlikte toplumsal değişimi ve tarihsel gelişimi etkileyen önemli bir rol oynar.

Gumilev, bununla birlikte coğrafi determinizmi Batı etnosentrizmine karşı bir argüman olarak kullandı ve Avrasya halklarının tarihlerindeki rolünü vurguladı. Özellikle, Moğol istilasının Rusya tarihinde yaygın olarak inanılan olumsuz yorumuna karşı çıktı ve Rusya ile Avrasya bozkırları arasındaki kültürel etkileşimi vurguladı. Buna bağlı olarak Gumilev, XIII ve XV. yüzyıllar arasındaki Rus tarih yazımında ortak olan “Moğol Boyunduruğu” kavramının varlığını reddetmiştir. Gumilev, liberal ve çağdaş Sovyet tarihçilerinin bu temeldeki argümanların karşı çıkarak Kıpçakların Ruslara karşı şiddetli bir düşman olmadığını savunmuştur.

Gumilev yazdığı eserlerde coğrafi konumunun özelliklerine ve Avrupa ile Asya unsurlarının etkileşimine dayanarak Rusya ve Avrasya'nın tarihsel ilişkilerine odaklanmış ve coğrafi determinizm anlayışını, Avrasya tarihindeki etnogenezi, kültürel değişim ve etkileşim görüşlerini desteklemek için kullanmaya çalışmıştır.

⁴¹ Gumilev, 377.

⁴² Lev Nikolayeviç Gumilev, *Etnogenezi i Biosfera Zemli*, 123-132.

Kaynakça

- Arı, Yılmaz. “Çevresel Determinizmden Politik Ekolojiye: Son 100 Yılda Dünya’da ve Türkiye’de İnsan-Çevre Coğrafyasındaki Yaklaşımlar”, *Doğu Coğrafya Dergisi*, Sayı 37, (2017): 1-34.
- Belyakov Sergey Stanislavoviç. *Gumilov Syn Gumilova*. Moskova: İzdatelstvo: Astrel, 2012.
- Burayev Aleksey İgnatyeviç. “Etnogeneticheskiye Kontakty Drevnix Kochevnikov Severnoy Periferii Tsentral’noy Azii”, *Vestnik Buryatskogo Gosuniversiteta* 14, (2023). Erişim Tarihi: 11.06.2024. <https://web.archive.org/web/20230623100448/https://cyberleninka.ru/article/n/etnogeneticheskie-kontakty-drevnih-kochevnikov-severnoy-periferii-tsentralnoy-azii>.
- Gumilev, Lev Nikolayeviç. *Drevnie Turki*. Moskova: Nauka, 1967.
- Gumilev, Lev Nikolayeviç. *Drevnyaya Rus i Velikaya Step*. Moskova: Mysl, 1993.
- Gumilev, Lev Nikolayeviç. *Etnogenez Halkların Şekillenışı Yükseliş ve Düşüşleri*. Çev. Ahsen Batur, İstanbul: Selenge Yayınları, 2016.
- Gumilev, Lev Nikolayeviç. *Etnogenez i Biosfera Zemli*. Moskova: Kristall, 2001.
- Gumilev, Lev Nikolayeviç. “‘Geterokhronnost’ Uvlazhneniya Yevrazii v Drevnosti”, *Vestnik Lgu*, no. 6, (1966): 62-71.
- Gumilev, Lev Nikolayeviç. “İstoki Ritma Kochevoy Kul’tury Sredinnoy Azii”, *Narody Azii I Afriki*, no. 4, (1966): 85-94.
- Gumilev, Lev Nikolayeviç. *İstoriya Naroda Khunnu*. Moskova: İzdatelstvo Astrel, 2010.
- Gumilev, Lev Nikolayeviç. *Khunnu. Sredinnaya Aziya v Drevniye Vremena*. Moskova: İzdatelstvo Vostochnoy Literatury, 1960.
- Gumilev, Lev Nikolayeviç. *Konets i Vnov Nachalo: Popularnye Lektzii Po Narodovedeniyu*. Moskova: Ayris-Press, 2008.
- Gumilev, Lev Nikolayeviç. “Mongoly XIII V. I ‘Slovo O Polku Igoreve’”, *Doklady Otdeleniya Etnografii*, 2, (1966): 55-80.
- Gumilev, Lev Nikolayeviç. *V Poiskakh Vymyshlennogo Tsartva*. Moskova: Ayris-Press, 2022.
- Hegel, George W.F. *Tarih Felsefesi*. İstanbul: Külliyyat Yayınları, 2016.
- Hobson, John. *The Eurocentric Conception of World Politics: Western International Theory, 1760-2010*. New York: Cambridge University Press, 2012.
- İçen, Hasan. “Coğrafya’da Çevresel Determinizm: Kökleri ve Etkileri”, içinde *Sosyal, Beşeri ve İdari Bilimler Alanında Güncel Araştırmalar Cilt II*, Ed. A.Kara, S. Sönmez İzmir: Duvar Yayınları, 2020, 9-23.
- Kafesoğlu, İbrahim. *Türk Millî Kültürü*. İstanbul: Ötügen Neşriyat, 2015.
- Koch, Fred Chase. *The Volga Germans: in Russia and the Americas, from 1763 to the Present*. Pennsylvania: Penn State Press, 2010.
- Montesquieu. *Kanunların Ruhunu Üzerine*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2021.
- Mustafin, Alhas Amiroviç. “Otechestvennaya Geosotsiologiya i Geograficheskiy Determinizm: Sravnitel’nyy Analiz”, *Vestnik Kemerovskogo Gosudarstvennogo Üniversitesi Kul’tury i İskusstv* 18, (2012): 10-14.
- Ögel, Bahaeddin. *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi I*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2015.
- Ribakov, Boris Aleksandroviç. “Preodolenii Samoobmana” *Voprosy İstorii*, no. 3, (1971): 152-159.
- Roux, Jean Paul, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2001.
- Sümer, Faruk. *Oğuzlar (Türkmenler)Tarihleri - Boy Teşkilatı - Destanları*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 2017.
- Şahin, Cemalettin, Rauf Belge. “İbn Haldun’da Coğrafi Determinizm”, *Akademik Bakış Dergisi*, Sayı 56, (2016): 439-467.
- Taşagül, Ahmet. *Kök Tengri’nin Çocukları*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2015.
- Turşucu, Mustafa. “Coğrafi Keşifler”. *Türk Dünyası Araştırmaları* 135, Sayı 267 (Aralık 2023): 291-94.
- Tyugaşev Evgeniy Aleksandroviç. “Georg Gegel Lev Gumilev: Ideynaya Preyemstvennostv Oblasti Filozofii İstorii Desyamaya Nauçna-Praktičeskaya Mejdnarodnaya Filozofiya i Kulturainformatsionnogo Obshchestva, St.Petersburg: Guap, 2022.

Extended Abstract

Lev Nikolayevich Gumilev and Geographical Determinism

Geographic determinism is a well-known concept in social theory that posits that the development of societies is primarily shaped by their natural environments rather than purely by social or historical forces. This view argues that elements such as topography, climate, soil quality, and local ecosystems play crucial roles in shaping the social structures, economic systems, and even the psychological characteristics of the people living in each region. Advocates of geographic determinism assert that these natural factors serve as fundamental influences that dictate the possibilities and limitations of social evolution. For instance, societies situated in fertile river valleys may develop agriculture and complex social structures more rapidly than those in arid or inhospitable environments. This idea suggests that the physical characteristics of a landscape can fundamentally affect the trajectory of human civilization. One of the notable figures who explored these ideas in depth is Lev Gumilev, a Russian historian and ethnologist. Gumilev's interpretation of geographic determinism stands in stark contrast to the ethnocentric narratives often promoted by Western thinkers. Western perspectives, particularly those rooted in the notions of progress and superiority, tend to argue that certain cultures, especially those in the Catholic-Protestant West, have achieved dominance over others due to inherent qualities or advantages. This viewpoint can inadvertently promote a sense of cultural superiority, suggesting that Western societies are superior because of their geographical conditions and the historical developments that arose from them. Gumilev, however, challenged this ethnocentric stance. He argued that geographical determinism is not a simplistic explanation for social development but rather a nuanced framework for understanding the diverse paths of human societies. According to Gumilev, the interaction between geographical factors and human is complex; people adapt to their environments in unique ways, leading to a variety of cultural expressions and social forms. For Gumilev, geographic determinism serves as an important counterpoint to Western ethnocentrism. He emphasized that no society is inherently superior due to its geographical advantages. Instead, he suggested that all cultures have unique attributes shaped by their environments. This perspective allows for a more egalitarian view of human societies, where each culture's development is seen as a response to specific ecological conditions rather than as a linear progression towards a single model of civilization. In Gumilev's analysis, the formation of Eurasian societies can be seen as a product of their geographical context. He believed that the vast steppes of Eurasia, for instance, fostered nomadic lifestyles and a different set of social dynamics compared to the agrarian societies developing in the river valleys of Europe or Asia. These geographical distinctions did not determine superiority but rather facilitated the emergence of different social

structures, cultural practices, and historical trajectories. Moreover, Gumilev's ideas about geographic determinism also extend to "ethnogenesis theory" and the concept of "passionary" which he introduced as a way to explain the dynamism of different ethnic groups. He suggested that the drive for expansion, innovation, and cultural achievement comes from an inherent quality within groups that is influenced but not wholly defined by their geographical context. This means that while geography plays a significant role, it does not entirely constrain human potential. Instead, it interacts with human creativity and adaptability, leading to a rich variety of social development across the globe. In conclusion, geographic determinism offers a framework for understanding the interaction between natural environments and social development. Through the lens of Gumilev's perspective, we gain insight into how geographical factors shape, but do not solely dictate, the evolution of human societies. His critique of Western ethnocentrism challenges us to reconsider notions of superiority and recognize the diverse pathways that cultures have taken, influenced by their unique geographical contexts. By valuing the complexity of this relationship, we can foster a more inclusive understanding of global history and social development, appreciating the varied influences that shape human civilization.

SSCB Döneminde Uygulanan Din Politikalarının Türkistan Coğrafyasındaki Etkileri

The Effects of Religious Policies Implemented During the USSR on the Turkestan Geography

Bekir ÖĞRETİCİ**

* Bu makale, Marmara Üniversitesi Orta Doğu ve İslam Ülkeleri Araştırma Enstitüsü Orta Doğu Sosyolojisi ve Antropolojisi ABD’de, hazırlanmakta olan “Bağımsızlık Sonrası Özbekistan’da Dini Radikalizm ve Kamuoyuna Yansıyan Tartışmalar: Andican Olayları Örneği” başlıklı doktora tezi çalışmasından türetilmiştir.

** Doktora Öğrencisi.

Orcid Id: 0000-0001-2733-898X

Sorumlu Yazar / Corresponding Author:
Bekir Öğretici, Marmara Üniversitesi Orta Doğu ve İslam Ülkeleri Araştırma Enstitüsü Orta Doğu Sosyolojisi ve Antropolojisi Anabilim Dalı, İstanbul-Türkiye.

E-posta / E-mail:
ogreticibekir@hotmail.com

Geliş Tarihi / Recived Date:
11 Mart 2024

Kabul Tarihi / Accepted Date:
2 Temmuz 2024

Araştırma Makalesi / Research Article

Atf / Citation:
Bekir Öğretici, “SSCB Döneminde Uygulanan Din Politikalarının Türkistan Coğrafyasındaki Etkileri,” *Türk Dünyası Araştırmaları* 136, Sayı 270 (2024): 329-344.

doi: 10.55773/tda.1450737

Bu makale Creative Commons BY-NC-SA 2.0 tarafından lisanslanmıştır. / This article is licensed under a Creative Commons BY-NC-SA 2.0.

Öz

1917 yılındaki devrim ile beraber yönetimi ele geçiren Bolşeviklerin kurmuş oldukları Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB) rejimlerinde Marksizm temel ideolojik çerçeve olarak kabul edilmiştir. Bu anlayıştan ötürü din, ilkel ve modern zamanlarla bağdaşmayacak, çağdaş dünyada kendisine duyulan ihtiyacın giderek azalacağı ve sonunda da yok olacağı ön görülen kurum olarak ele alınmıştır. Bu doğrultuda geliştirilen din politikaları neticesinde de din düşmanlaştırılmıştır. SSCB’nin hâkim olduğu alan üzerinde bulunan, yüzyıllar boyunca İslam kültür ve medeniyetine ev sahipliği yapmış ve bu kültüre katkılar sunmuş olan Türkistan coğrafyası, dini düşmanlaştıran din politikalarından nasıl etkilenmiştir? Türkistan halkının dini hayatında neler değişmiştir? Araştırmada bu sorulara cevap bulabilmek adına Sovyet rejimleri tarafından uygulanan din politikalarına değinilmiş ve bu politikaların Türkistan’daki yansımaları açıklanmaya çalışılmıştır. Sonuçta ise İslam’ın yerleştiği, kamusal alandan uzaklaştırıldığı, referans alınma vasfının ortadan kaldırıldığı, dinin ve dindarın legal temsil hakkının elinden alındığı ve dinin edilgen hale dönüştürüldüğü görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: SSCB, Türkistan, Din, Politika.

Abstract

The Bolsheviks, who assumed control of the Soviet Union in 1917, established a governmental system based on Marxism, which subsequently became the foundational ideological framework within the USSR regimes. Due to this understanding, religion has been considered as an institution that is incompatible with primitive and modern times, and whose need for it in the contemporary world will gradually decrease and eventually disappear. As a result of religious policies developed in this direction, religion has been made hostile. How was the geography of Turkestan, located in the area dominated by the USSR, which hosted and contributed to Islamic culture and civilization for centuries, affected

by religious policies that made religion hostile? What has changed in the religious life of the Turkestan people? In order to find answers to these questions, the research touched upon the religious policies implemented by the Soviet regimes and tried to explain the reflections of these policies in Turkestan. As a result, Islam was localized, and removed from the public sphere, its reference quality was eliminated, the legal representation of religion and religious people was taken away, and religion was turned into a passive state.

Keywords: USSR, Turkestan, Religion, Politics.

Giriş

Ekim 1917 yılında gerçekleşen devrim ile Çarlık rejimi yıkılmış ve Bolşevikler, yönetimi ele geçirerek Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti'ni (RSFSC) kurmuşlardır. 1917 yılında kurulan RSFSC, 1922 yılında Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin (SSCB) kurulmasıyla, yeni oluşan yapı içine dâhil olmuş ve devletin ismi SSCB ya da kısaca Sovyetler Birliği olarak anılmaya başlanmıştır. 1991 yılında yaşanan dağılma sürecine kadar, kapladığı alan, nüfus, askeri güç, ekonomik imkânlar, uluslararası alanda oynadığı rol, temsil ettiği güç gibi temel değişkenler itibarıyla dünyanın en güçlü devletlerinden biri olan SSCB federal yapıda örgütlenmiş çok uluslu bir devlet olarak ortaya çıkmıştır.¹

Dağıldığı tarihe kadar, 22.403.000 km²'lik yüz ölçümüyle dünyanın en büyük ülkesi olan Sovyetler Birliği'nin sınırları içinde Türkistan coğrafyası da yer almaktaydı. Türkistan coğrafi olarak batıdan Hazar Gölü ile başlamakta doğuda Çin'in batısındaki Doğu Türkistan'ın doğusuna kadar devam etmektedir. Kuzeyde Rusya'nın güneyi ve Kazak bozkırlarından güneyde İran, Afganistan ve Pakistan'ın kuzey kesimlerini içine alacak şekilde uzanmaktadır. Dolayısıyla Türkistan, merkezinde Türkmenistan, Özbekistan, Kazakistan, Kırgızistan ve Tacikistan'ın yer aldığı "Türk Dünyası veya Batı Türkistan" ile bunun etrafında Hazar Gölü, Doğu Türkistan, Güney Rusya, İran, Afganistan ve Pakistan'ın kuzey bölgeleriyle çevrili dünyanın en geniş ve en stratejik coğrafyasının adıdır.²

İnsanoğlunun beşiği olarak tanımlanan, en eski çağlardan itibaren pek çok medeniyete ev sahipliği yapmış olan Türkistan,³İslamiyet, Hıristiyanlık, Budizm, Hinduizm gibi dinlerin kesişme noktası olmasının yanı sıra, Türk, Çin, Fars, Slav, Hint medeniyetleri gibi büyük medeniyetlerin bir araya geldikleri tampon bir bölge olduğu için de⁴ kültürel çeşitliliği bünyesinde barındırmaktadır. Bütün bu kültürel çeşitliliğin içinde, özellikle Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan, Türkmenistan ve Özbekistan bölgelerinde büyük oranda ortak bir yaşam biçimi görülmektedir. Bu ortak kültürün gelişmesine etki eden en önemli olgulardan biri bu topraklarda yaşayan insanlar tarafından

¹ Davut Dursun, "Sovyetlerdeki Müslüman Türklerin Sosyal Yapısı Üzerine Bir Çalışma," *İstanbul Journal of Sociological Studies*, Sayı 24 (Eylül 2011): 173.

² Hasan Kara, "Orta Asya Ülkelerindeki Etnik Yapının Bölge Güvenliğine Etkileri," *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi / Journal of Turkish World Studies* VI, Sayı 1 (2006): 104.

³ İsa Eryılmaz, "Türkistan Coğrafyası ve Jeopolitiği," *Tarih ve Gelecek Dergisi* 7, Sayı 1 (Mart 2021): 320.

⁴ Hasan Kara, "Orta Asya...", 105.

İslam dininin benimsenmiş olmasıdır. Bu bölgede yaşayanların büyük çoğunluğu Türk kökenlidir ve Sünni İslam inancına sahiptirler.⁵

Türkistan bölgesinin İslam ile tanışması, VII. yüzyılda İran ile mücadele eden Arap ordularının Aşağı Türkistan'ı aşması sonucunda gerçekleşmiştir. 750 yılındaki Talas Savaşında Çin ordusunun yenilmesi ile bölgenin tamamı İslam etkisine girmiştir. Türklerin İslam'ı kabul etmesinden kısa bir süre sonra Buhara ve Semerkand, İslam kültür ve sanatının yüzyıllarca etkisini koruyacak olan önemli merkezlerinden biri haline gelmiş, El Harezmi, Biruni, Farabi ve İbn-i Sina gibi bilim dünyasına katkıları ve etkileri günümüzde de devam eden bilim adamları o dönemde Türkistan'da yetişmiştir. Güvenilir kaynak eserler olarak kabul edilen altı hadis kitabından (kütüb-i sitte) ikisi, Türkistan'da, İmam Buhari ve Tirmizi tarafından hazırlanmıştır.⁶

Yüz yıllar boyunca İslam kültür ve medeniyetine ev sahipliği yapmış ve katkı sunmuş olan Türkistan coğrafyasında, Sovyet rejimleri tarafından uygulanan din politikalarının, dini alanda köklü değişikliklere yol açtığı anlaşılmaktadır. Hatta Sovyet politikalarının doğurduğu sonuçları, XIII. yüzyılda Türkistan coğrafyasında etkili olan ve bölgeyi adeta kasıp kavuran Moğol istilaları ile kıyaslamak da abartı olarak görülmemektedir.⁷ Zira SSCB'nin ideolojik hedefi halkları Rus dilli bir *homo sovieticus* (Sovyet insanı) içinde eritmek olsa da yeni imparatorluğun kurulması sırasında stratejik öncelik dil (Türkçe) veya din (İslam) üzerine kurulu büyük dilsel veya kültürel bütünleri kırmaktı.⁸ Bunun neticesinde de Müslüman Türklerin yoğunlukta yaşamakta olduğu Türkistan coğrafyası din karşıtı mücadelenin hedefi haline getirilmiş ve İslam düşmanlaştırılmıştır.

Sovyet insanı yetiştirme hedefi doğrultusunda İslam'ın düşmanlaştırılmasının sebebi, Sovyet rejimi tarafından Marksizmin temel ideolojik çerçeve olarak kabul edilmesidir. Marksizmin dine yaklaşımını iki şekilde okumak mümkündür. Birincisi din olgusunun halkın bilinçlenmesine engel olan ve onun rasyonel hareket etmesinin önüne geçen olumsuz bir etken olduğu, ikincisi ise dinin halkın çektiği acılardan ve özellikle acımasız üretim ilişkilerinden sığınmak için bir liman, bir tür teselli bulma kurumu olarak görüldüğü daha ılımlı bir yorumdur. Her iki yorumda da din bir tür arkaik, ilkel ve modern zamanlarla bağdaşmayacak, dolayısıyla çağdaş dünyada kendisine duyulan ihtiyacın her geçen gün azalarak sonunda yok olacağı ön görülen kurum olarak algılanmaktadır.⁹ Bu bağlamda SSCB yöneticileri tarafından uygulanan din politikaları bu yaklaşım tarzının bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır.

⁵ Osman Ağır, Işıl Arpacı, "Soğuk Savaş Sonrası Dönemde Orta Asya'da Dini Radikalizmin Nedenleri Üzerine," *Electronic Turkish Studies* 14, Sayı 3 (Şubat 2019): 1027.

⁶ İrfan Kaya Ülger, "Orta Asya'da Radikalizm Tehdidi: Gerçek mi? Efsane mi?," II. Uluslararası Sosyal Bilimciler Kongresi, (2008): 443.

⁷ Adeeb Khalid, *Komünizmden Sonra İslam, Orta Asya'da Din ve Politika*, Çev. Aslıhan Tekyıldız (İstanbul: Sitare Yayınları, 2011), 95.

⁸ Olivier Roy, *Yeni Orta Asya ya da Ulusların İmal Edilişi*, Çev. Mehmet Morali (İstanbul: Metis Yay., 2018), 9.

⁹ Ezgi Şahin, "Sovyetler Birliği Döneminde Orta Asya'da Rus Etkisi," *Akademik Düşünce*, Sayı 8 (2023): 33.

Marxizmin temel ideolojik çerçeve olarak kabul edildiği Sovyet dönemi boyunca uygulanan din politikalarının Türkistan'daki dini yaşantıya etkisi nasıl olmuştur? Türkistan halkının gündelik dini hayatında neler değişmiştir? Bu sorulardan hareketle yola çıkılan bu çalışmada Sovyet dönemi din politikalarının Türkistan'da oluşturduğu etki ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır.

2. Yöntem

Bu çalışmada doküman analizi yönteminden faydalanılmıştır. Belgesel tarama olarak da bilinen doküman analizinde, var olan kayıt ve belgeler incelenerek veri elde edilmektedir. Doküman analizi, belli bir amaca dönük olarak kaynakları bulma, okuma, not alma ve değerlendirme işlemlerini kapsamaktadır.¹⁰ Yine bu süreç araştırılması hedeflenen olgu ya da olgular hakkında bilgi içeren yazılı materyallerin analizi olarak da tanımlanmaktadır.¹¹ Bu bağlamda yazılı materyallerden elde edilen veriler ışığında araştırma soruları cevaplanmaya çalışılmıştır. Yazılı materyaller incelenirken de Aşağı Türkistan bölgesini ele alan çalışmalar değerlendirilmeye tabi tutulmuştur.

Türkistan coğrafi açıdan farklı tanımlamaların yapıldığı bir bölgedir. Sadece Aşağı Türkistan olarak ele alanlar olduğu gibi, İstanbul'dan Sincan bölgesine kadar olan alanı da kapsayacak şekilde tanımlayanlar mevcuttur. Türkistan coğrafyasında Sovyet dönemi boyunca uygulanan din politikalarının etkilerinin ortaya çıkarılmaya çalışıldığı bu çalışmada, coğrafyanın kapladığı alana ilişkin tartışmalara bakılmaksızın, Aşağı Türkistan bölgesi bütüncül bir bakış açısı ile ele alınmaya çalışılmıştır. Zira idari ve sosyal açıdan Sovyetlerin Türkistan'ı Türkmenistan, Özbekistan, Kırgızistan ve Tacikistan cumhuriyetleri olarak tanımladıkları ve ayrıca siyasal kaderlerinin birlikteliği açısından bu dört cumhuriyete Kazakistan'ı da eklemek gerektiği¹² düşünüldüğünde, araştırma sahası olarak bu alan ortaya çıkmaktadır.

3. Bulgular ve Yorum

3.1. Sovyetler Birliği Döneminde Uygulanan Din Politikaları

Bolşevik ihtilalından başlayıp dağılma sürecine kadar devam eden zaman zarfında, Sovyet rejimlerinin İslam dinine karşı uyguladıkları din politikaları şu şekilde tasnif edilebilir:

- 1- Başlangıç döneminde birlikte yaşam olarak adlandırılabilir bir dönem.
- 2- Yaklaşık olarak 1927'den itibaren başlayan saldırı dönemi.
- 3- Kolektivizm ve korkutarak sindirme dönemi (1937-1938).
- 4- SSCB resmi İslam anlayışı çerçevesinde "bazı" iyileştirmelerin yapıldığı

¹⁰ Niyazi Karasar, *Bilimsel Araştırma Yöntemi*, (Ankara: Nobel Yayın Dağıtım, 2009), 183.

¹¹ Ali Yıldırım, Hasan Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, (Ankara: Seçkin Yayınları, 2008), 187.

¹² Roy, *Yeni Orta Asya ya da Ulusların İmal Edilişi*, 29.

ve Orta Asya ve Kazakistan Müslüman Ruhani İdaresi'nin (SADUM) kurulduğu II. Dünya Savaşı sonrası dönem.

5-1980'lerden itibaren İslami canlanma dönemi.¹³

“Sovyet İnsanı” yetiştirilmesi yönünde dini engel olarak gören Bolşeviklerin “birlikte yaşama” dönemi boyunca, dine karşı kısmen ılımlı bir tavır takındıkları anlaşılmaktadır. Dine karşı ılımlı bir tavır takınılmasının nedeni söz konusu dönemde Bolşevikler ile iktidar yanlıları arasındaki mücadelenin devam etmesiydi. Bu nedenle Bolşevikler için Rus İmparatorluğu topraklarında yaşayan Müslümanların desteğini kazanmak çok önemliydi. Bunun neticesinde Sovyet rejimi, devrimin gerçekleştiği ilk dönemlerde Müslümanlara karşı ılımlı davranmış, İslam'a karşı hoşgörülü bir politika izlemiştir. Ancak bu hoşgörülü politikaların temel sebebi, mevcut Sovyet ideolojisinden sapma değil, devrim esnasında oluşan kaotik durumdan çıkma çabasıdır.

Birlikte yaşama döneminde dine karşı daha hoşgörülü bir tavır takınılmasına karşın dini konu ve alanlara müdahale edilmesinin önünü açmaya yönelik bir takım yasal düzenlemelerin yapıldığı da görülmektedir. Yapılan yasal düzenlemelere bakıldığında, devrimden sonra yapılan en önemli yasal düzenlemenin 1918 yılında yayımlanan “Kiliseyi Devletten ve Okulu Kiliseden Ayırma Hakkında” adlı kararname olduğu söylenebilir. Bu kararname ile dini özgürlüklerin vaat edilmesi yanında birçok kısıtlamanın da getirildiği görülmür. Dini kurumların mülkiyetinin kamulaştırılması, dini kurumların ibadet yerleri açması için izin almasının zorlaştırılması, dini kurumlara tüzük hakkı tanınmayarak onların hukuki statülerinin önünün kesilmesi bu kısıtlamalara örnek olarak verilebilir. Öte yandan bu kararname kamusal alandan dinin dışlanmasına, dinin ya ortadan kalkmasına ya da zayıflatılmasına yönelik sınırlamalar getirilmesine olanak sağlamıştır. Yine kararname ile devlet ve özel eğitim kurum ve kuruluşları da dâhil olmak üzere, din eğitimi ve öğretimi yasaklanmış, toplu yapılan dini törenlere ya da kutlamalara müsaade edilmeceği bildirilmiştir.¹⁴

Yapılan yasal düzenlemelerle hükümetin gerçekleştirdiği din karşıtı propaganda doğrultusunda tüm ülke çapında din eğitimi ve öğretimi yok edecek kadar azaltılmış, resmi eğitim yoluyla okullarda bilimsel ateizm dersleri verilmiştir. 1921'de gençlerin dini eğitim alması yasaklanmış, dini kitapların yayını da durdurulmuştur.¹⁵

İhtilalden sonra devam eden iktidar mücadelesi esnasında Müslümanların da desteğini uman Bolşeviklerin beklediği destek, kısmen de olsa Ceditçilerden gelmiştir. İlk olarak 1880'lerde Kırım'da ortaya çıkan Türkistan'da

¹³ Paolo Sartori, “Towards a History of the Muslims' Soviet Union: A View from Central Asia”, *Die Welt des Islams* 50 (2010): 317-318.

¹⁴ Dauirjan Byerdımurat, “Orta Asya Devletlerinde Din,Devlet ve Toplum İlişkileri (Kazakistan, Kırgızistan ve Özbekistan Örneği)”, (Doktora Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, 2021), 78.

¹⁵ Burcu Özdemir, “Sovyetler Birliği'nde Komünist İdeolojinin Eğitime Yansımaları: 1920'li ve 1930'lu Yıllar,” *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi* 3, Sayı 1 (Nisan 2018): 106.

ise 1890'lardan itibaren yayılan Ceditçilik hareketi, genel olarak Türklerin ve İslam dünyasının o dönemde geri kalmasından ötürü, entelektüel bir tepki olarak ortaya çıkmış dini, kültürel, siyasi ve fikri bir harekettir.¹⁶ Savundukları fikirler ve reformcu yapıları nazara alındığında Cedit hareketi mensupları, geleneksel ulema ile zorlu bir rekabete girmişlerdir.

Dönemin şartları itibarıyla Bolşevikler ile Ceditçilerin içinde buldukları durumun benzerlik arz ettiği söylenebilir. Bolşevikler ihtilaldan sonra iç savaşın devam ettiği bir durumda Müslümanların desteğini aramış, en azından yeni bir cephe açmaktan sakınmıştır. Aynı şekilde Ceditçiler de reformcu yapıları nedeniyle geleneksel ulema ile zorlu bir rekabete girmiş, Avrupalı güçlerin başlattığı sömürgecilik tehdidini görmüşlerdir. Dolayısıyla Ceditçiler de Sovyet Rusya'nın desteğini aramış, en azından yeni bir mücadele sahası açmaktan kaçınmışlardır.

Ceditçiler ile iyi ilişkiler kurmayı başaran Sovyetleri en çok uğraştıran konuların başında Basmacı hareketi gelmektedir. Basmacı hareketi, zorla el koymalara ve Bolşevikler tarafından dayatılan reformlara karşı bir harekettir. Birçok dinamiği içinde barındıran ve halk nezdinde itibar gören bu harekete karşı sürdürülen mücadele çetin geçmiştir. Bu zorlu mücadele neticesinde, Sovyet yöneticileri halkı Basmacı hareketinden uzaklaştırabilmek için bir süredir sertleşmeye başlayan politikasını yumuşatmak zorunda kalmış ve yasakladığı bazı dini kurumların faaliyetlerini serbest bırakmıştır.¹⁷

1927 yılına gelindiğinde ise dine karşı çok sert politikaların ve uygulamaların hayata geçirildiği görülür. Artık Sovyet yönetimi için bölge üzerinde ne iç savaş tehdidi ne de Basmacılar gibi bir başkaldırı hareketinden söz edilebilirdi. Zira Sovyetler, bölge üzerinde neredeyse tamamen hâkimiyeti sağlamışlardı. Böylece Türkistan coğrafyasında 1927 yılından itibaren Sovyetler tarafından gerçekleştirilen dine karşı "saldırı dönemi" başlamış oluyordu. Bu doğrultuda acımasız ve yıkıcı bir şekilde yapılan saldırılar ile önce "eski tip okullar" (özel okul) sonra da medreseler kapatılmış, binalarına el konulmuştur. Benzer şekilde şeriat mahkemeleri sayısı azaltılarak kapatılmış, vakıf daireleri kaldırılıp mülkleri kamulaştırılmıştır.¹⁸ Okullar ve mahkemelerden sonra sıra camilere gelmiş, söz konusu dönemde camiler ya kapatılmış ya da farklı amaçlarla kullanılmıştır. Ayrıca din adamlarına karşı başlayan saldırıların neticesinde, oluşan kaos ortamında kaybolan, öldürülen veya ölen din adamı sayısı bilinmemektedir. Zira bu konuda hiçbir resmi rakam yayımlanmamıştır.¹⁹

Sovyetlerin geleneksel topluma saldırı kapsamında, hedef aldıkları bir diğer kurum da aile olmuştur. Rejimin ideolojisine göre insan ilk önce kendi

¹⁶ Zakhıtbek Israilov, "Türkistan Ceditçilerinin Dini Düşüncesi," (Doktora Tezi, Bursa Uludağ Üniversitesi, 2023), 22.

¹⁷ Mederbek Kadyrov, Öskönbay Zuuridinov, "Sovyetler Birliğinin Din Siyaseti ve İslam (Orta Asya Örneğinde)" *Oş Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İlmî Dergisi*, Sayı, 27 (2019): 64

¹⁸ Khalid, *Komünizmden Sonra İslâm Orta Asya'da Din ve Politika*, 86.

¹⁹ Ali Yıldız Musahan, "Sovyet Rejiminin Müslümanlar Üzerindeki İnanç, Ahlak ve Aile Politikası," *İlahiyat Tetkikleri Dergisi* 44 (Aralık 2015): 239.

ailesi için değil toplumu ve dolayısıyla devleti adına yaşamalı, onun için çalışmalıydı. Ayrıca aile, içinde hem dinin hem de örf ve adetin üretildiği, yaşatıldığı bir yapı olduğu için bu yapının bozulması gerekiyordu.²⁰ Bu amaç doğrultusunda Sovyetler, kadınların özgürleştirilmesi gerekçesiyle “hücum” diye adlandırılan büyük bir kampanya başlattılar. 8 Mart 1927’de toplu başörtüsü açma törenleri düzenlendi. Sovyet yönetimi “hücum” kampanyası ile ateizm politikalarının güçlü şekilde propaganda edilmesini sağlamış, kadınların tezettürüne (geleneksel giyim geleneğine de) karşı bir saldırı başlatmıştır. Zira Sovyetler istedikleri toplumsal dönüşüme karşı bir kalkan oluşturan kapalı aile yapısının kilit taşı olarak kadını görmüşler²¹ ve bu kampanya ile direnç gösteren bu geleneksel yapıyı dönüştürebileceklerini düşünmüşlerdir.

Saldırı dönemi itibariyle, dine karşı yürütülen mücadele kapsamında özellikle “Militer Ateistler Birliği” üzerinden yoğun bir propaganda yapıldığı görülmektedir. Görünüşte gönüllülerden oluşan bu gruplar, ateizmi ve ateistleri desteklemek için metodik el kitapları ve kılavuzlar hazırlamış, dinin her türlü görünümüne karşı aktif mücadelede bulunmuşlardır.²² Dolayısıyla yasal düzenlemeler yapıp geleneksel toplum yapısına karşı şiddetli bir saldırı gerçekleştiren Sovyetler, toplumda hedefledikleri dönüşümleri gerçekleştirebilmek adına sivil görünümlü yapılar üzerinden de yoğun bir propaganda faaliyeti yürütmüştür.

1936 yılına gelindiğinde ise 1924 yılı itibari ile gerçekleştirilen ulusal bölünmenin nihai çerçevesi belirlenmiştir. Stalin tarafından gerçekleştirilen bu keyfi bölünme ile yeni cumhuriyetlerin hiçbiri kendi başına ayakta duramayacak ve bağımsız olamayacak hale getirilmiştir.²³ Saldırı döneminde dine karşı takınılan sert tavrın gereği olarak, geleneksel toplum yapısına, dini kurum ve sembollere şiddetle saldıran Sovyetler, Stalinci bu keyfi bölünme ile devlet aygıtlarına karşı koyacak herhangi bir güç odağı bırakmamış oldular.

1937 yılına gelindiğinde ise dinin etkin bir şekilde gündelik hayattan tasfiye edilebilmesi için “Korkutarak Sindirme” dönemi başlamış oldu. Bu dönemde somut delil olup olmadığına bakılmaksızın başta din adamları ve toplum önderleri olmak üzere, birçok kişi tutuklanmış, sürgüne gönderilmiş veya idam edilmiştir. Netice itibariyle korkutarak sindirme döneminde yapılan tasfiye hareketi, tutuklama ve idam dalgasıyla beraber halk figürünün iki nesli yok edilmiş²⁴ ve böylece Müslümanların gelenekle olan bağı koparılmış, dini bilginin aktarılması engellenmiştir.

Korkutarak sindirme döneminde yürütülen politikalar neticesinde oluşan kaos ortamının derinleşmesine etki eden bir diğer durum da “kolektivizm” politikasının olumsuz sonuçlarının bariz bir şekilde görülmesidir. Toprak mül-

²⁰ Musahan, “Sovyet Rejiminin Müslümanlar Üzerindeki İnanç,” 235.

²¹ Roy, *Yeni Orta Asya ya da Ulusların İmal Edilişi*, 122.

²² Gülnafiz Toktarova, “Toplumsal Değişme Sürecinde Dini Hayatın Yeniden Şekillenmesi: Batı Kazakistan Örneği,” (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2021), 62.

²³ Roy, *Yeni Orta Asya ya da Ulusların İmal Edilişi*, 109.

²⁴ Khalid, *Komünizmden Sonra İslâm Orta Asya’da Din ve Politika*, 91.

kiyetinin devlete ait olduğu, toprağı kullanma ve ondan yararlanma hakkının çiftlik üyelerine bırakıldığı kolektivizm, toplumsal mülkiyete geçilmesi için uygun bir politika olarak değerlendirilmiştir.²⁵ Kolektivizm çalışmaları kapsamında halkın elindeki mallara, hayvanlara, arsa ve topraklarına el konularak, bütün bu mallar kamulaştırılmıştır. Buna direnen veya karşı gelen kimseler ise cezalandırılmıştır.²⁶ Kolektivizmin, tepeden inme bir şekilde, gaddarca uygulanmaya çalışılması, beraberinde çatışmayı ve huzursuzluğu getirmiştir.²⁷ Böylelikle toplumsal açıdan bakıldığında tam bir kargaşa ve kaos ortamı oluşturulmuştur.

1927 yılı itibarıyla başlayan saldırı dönemi ve 1937-1938 yıllarında yapılan korkutarak sindirme dönemleri kapsamında Sovyet rejimi, dine karşı çok sert bir tutum takınarak, bireysel ve toplumsal alandan dini çıkarmayı hedeflemiştir. Bu hedef doğrultusunda yapılan sert uygulamaların alt yapısını oluşturmak adına bazı yasal düzenlemelere de gidilmiştir. Ancak II. Dünya Savaşının ayak seslerinin duyulması ile beraber, din konusunda uygulanan politikalarda değişikliğe gidilmiştir.

1940 yılından itibaren, Müslümanların rejime bağlı kalmalarını ve Sovyet ordusu safalarında savaşa katılmalarını sağlayabilmek adına din politikalarında daha ılımlı bir yaklaşım sergilemiş²⁸ ve bazı iyileştirmelere gidilmiştir. Bu bağlamda Müslümanların hacca gitmesine izin verilmesi, bazı camilerin ibadete açılması, din eğitimi alanında bazı kolaylıkların sağlanması²⁹ yapılan iyileştirmelere örnek olarak gösterilebilir. İkinci dünya savaşının etkisi ile yapılan iyileştirmelerin en önemlisi, 1943 yılında Orta Asya ve Kazakistan Müslümanları Din Yönetimi (Rusça kısaltması SADUM) organizasyonunun kurulmasıdır. Bu organizasyon ile 1917 devriminden beri düşmanlaştırılan ve mücadele edilen din, resmi bir hüviyet kazanmıştır.³⁰ Böylece Sovyet rejimi 20 yılı aşkın bir süre amansız biçimde savaşıp ortadan kaldıramadığı dinle yeni bir mücadele yöntemi bulmuştur.³¹ Rejim bu organizasyon ile sınırlı ölçüde dini aktiviteye bürokratik gözetim altında izin vererek, dini izleyip kontrol edebileceğini düşünmüştür.³²

1980'li yıllara gelindiğinde ise, yaşanan iç ve dış gelişmelere paralel olarak, din politikasında önemli bir değişim yaşanmış ve bunun akabinde "İslam'ın yeniden canlanması" olarak tarif edilen yeni bir döneme girilmiştir. Bu dönemde, milli gelirin büyük kısmının silahlanmaya harcanıyor olması, maliyeti

²⁵ Menaf Turan, "SSCB'de Toprak Mülkiyeti". *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi* 66, sy. 3 (Mart 2011): 316.

²⁶ Philip Boobbyer, *The Stalin Era* (Londra ve New York: Routledge, 2000), 29.

²⁷ Güljanat Kurmangaliyeva Ercilasun, "Kazakistan ve Kırgızistan'da Kolektifizm: Sözlü Tarih Çerçevesinden Bir Bakış," *Gazi Türkiyat* 19 (2016): 20.

²⁸ Ağır, Arpacı, "Soğuk Savaş Sonrası...", 1030.

²⁹ Suat Cebeci, "Kırgızistan'da Dini Durum ve Sovyet Sonrası Dini Gelişmeyi Besleyen Etkenler". *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi* 5, Sayı 3 (Temmuz 2016):106.

³⁰ Dursun, "Sovyetlerdeki Müslüman Türklerin Sosyal Yapısı Üzerine Bir Çalışma", 180.

³¹ Musahan, "Sovyet Rejiminin Müslümanlar Üzerindeki İnanç, Ahlak ve Aile Politikası", 233.

³² Khalid, *Komünizmden Sonra İslâm Orta Asya'da Din ve Politika*, 92.

her geçen gün artan Afganistan işgali ve petrol fiyatlarındaki düşüş ekonomiyi çıkmaza sokmuş, Sovyetler Birliği ekonomisi tıkanma noktasına gelmiştir.³³ Bu zor şartlar altında bir de Müslümanlara karşı mücadele etmekten sakınılmış ve politika değişikliğine gidilmiştir. İslam'ın canlanması olarak ifade edilen bu dönemde, dine karşı yürütülen politikalarda yumuşamaya gidilmesi ile beraber, yetmiş yıllık Sovyet dönemi boyunca açıldan daha fazla cami açılmış, Kur'an öğrenilmesi ve dini kaynaklara ulaşılması noktasında önemli iyileşmeler sağlanmıştır.³⁴ Dolayısıyla bu dönem zarfında İslami bir canlanma ortaya çıkmıştır. Bu canlanmaya etki eden en önemli faktörlerden biri de "Soğuk Savaş" döneminde yaşanan ABD ile SSCB arasındaki mücadeledir.

ABD politikaları bağlamında İslam, Müslümanları Sovyet rejimine karşı harekete geçirmek için itici bir güç olarak değerlendirilmiştir. SSCB bağlamında ise İslam, rejimin bekası için önce baskılanmış ardından yine rejimin bekası için desteklenmiştir. Her iki politikanın da vardığı ortak nokta, bölgede varlığını pasif bir şekilde devam ettirmekte olan İslam'ın içinden yeni ve güçlenen bir İslami akım çıkarmak olmuştur.³⁵

Nihayetinde 1980'li yıllar boyunca gerek soğuk savaş döneminin şartları gerekse Sovyet yönetiminin mevcut durum karşısında uygulamış olduğu din politikalarında değişikliğe gitmesiyle, Türkistan'da İslami canlanma görülmektedir. Ancak yetmiş yıllık Sovyet idaresi altında bazen şiddetli baskılara ve saldırılara maruz kalan, bazen de ılımlı ve yumuşak politikaların etkisi altında olan İslam dini, Türkistan'a özgü bir yenilenme süreci yaşamıştır.

3.2. Türkistan'da İslami Yenilenme

Sovyet rejimleri tarafından Türkistan'da yürütülen politikalar neticesinde dinin tamamen ortadan kaldırılacağı düşünülmüştür. Ancak bugün gelinen noktada, modern dünyada dinin hiçbir şekilde ortadan kaybolmadığı, hatta dini alandan seküler olana doğru düz bir hatta ilerlendiği şeklindeki anlatının kabul edilemeyeceği, üzerinde anlaşılan bir konudur.³⁶ Bu bağlamda, Türkistan'da da uygulanan din karşıtı politikalara rağmen seküler olana doğru bir geçiş olmadığı ve dinin varlığını sürdürdüğü görülmektedir. Ancak yetmiş yıla yakın süre devam eden Sovyet politikalarının etkisiyle Türkistan'da mevcut olan İslam algısı ve dini hayat üzerinde birtakım değişimler olmuştur.

İlk olarak Türkistan'da yaşanan İslami yenilenme süreci ile dinin yerleştiği, milli kültürün bir unsuru haline geldiği söylenebilir. Bilindiği üzere Sovyetler daha az toplumsal muhalefetle karşılaşmak için, dini tamamen ortadan kaldırmak yerine istenilen şekilde dönüştürmeyi hedeflemişlerdir. Bu hedef doğrultusunda, dinin pratik uygulamaları ile değil, tarihi bir öğe olarak

³³ Andican Ahat, *Değişim Sürecinde Türk Dünyası* (İstanbul: Emre Yay., 1996), 26.

³⁴ Shirin Akiner, "The Politicisation of Islam in Postsoviet Central Asia", *Religion, State & Society* 31, no. 2 (2003):98-99.

³⁵ Ağır, Arpacı, "Soğuk Savaş Sonrası...", 1031.

³⁶ Talal Asad, *Sekülerliğin Biçimleri: Hristiyanlık, İslamiyet ve Modernlik*, Çev. Ferit Burak Aydar (İstanbul: Metis Yayınları, 2016), 11.

algılanması, tamamen folklorik bir öge haline indirgenmesi, geçmişle, yani tarihsel olanla, olup bitmiş olanla alakalı olması istenmiştir. Böylelikle İslam, bir dizi ritüel ve inançtan çok, gelenek olarak algılanmaya başlanmış, Sovyet Müslümanları için İslamiyet vahye dayanan birtakım dünyevi ve uhrevi değerler ve davranışlar bütünü olmaktan çıkarak, Ruslardan kendilerini ayırt etmeye yarayan kültürel bir kimlik işareti halini almıştır.³⁷ Bu bağlamda ateist ve Müslüman olmanın tezat olarak görülmemesi,³⁸ milli kültürün bir unsuru olarak Müslüman adların verildiği erkek çocuklarının sünnet ettirilmesi, dualarla icra edilen düğün ve sünnet merasimlerinde domuz eti yenilmeyip votka içilmesi³⁹ gibi uygulamaların varlığı İslam'ın milli kültürün bir unsuru haline geldiğine örnek olarak gösterilebilir.

Türkistan'da yaşanan İslami yenilenme sürecinin ikinci unsuru da kamusal alanda dinin durumu ile ilgilidir. Esasında din, bazı yönleriyle kamusal bazı yönleriyle de özel alanı ilgilendiren niteliklere sahip olduğu için, kamusal alanda din, üzerinde tartışılan bir konudur. Örneğin bir kesim, inancın kişisel ve bireysel yönünü vurgulayarak onun özel alana ait olduğunu ileri sürmektedir. Bir diğer kesim ise, dinin mekansal ve somut düzeyde kamusal alana dahil olup kamusal taleplerde bulunarak onu işgal ettiği gerekçesiyle, onun özel değil kamusal bir fenomen addedilmesi gerektiğini savunmaktadır.⁴⁰ Kamusal alanda din ile ilgili farklı fikirler savunulsa da Sovyetler Birliği döneminde izlenen din politikalarının etkisiyle İslam kamusal alandan uzaklaştırılmıştır.

İslami yenilenme sürecinin üçüncü unsuru olarak, dinin referans alınma özelliğini yitirme vurgulanmalıdır. Sovyetler döneminde yürütülen din politikaları ile dine dayalı ahlak kavramları yok sayılarak, maddi etkenlere dayalı ahlaki unsurlar geliştirilmeye çalışılmıştır. Rejim, yasal dayanaklarla dinsiz yaşamı hayata geçirme amacıyla din aleyhtarı geniş bir propaganda yürütmüştür. Özellikle eğitim alanında, okul öncesi eğitimden üniversite eğitimine varana kadar, ateist bir eğitim sistemi uygulanmıştır. Bu çerçevede ateizm propagandası yapılması için kurulan "Ateistler Birliğinin" (1929'dan itibaren Militan Ateistler Birliği) faaliyetlerinin etkili olduğu görülmektedir. Netice itibarıyla, ilerlemenin din dışı hatta din karşıtı söylemlerle ifade edildiği Sovyetler Birliği döneminde, İslam'ın, İslami ahlak ve etik değerlerinin referans alınma vasfı ortadan kaldırılmıştır.⁴¹

Türkistan'da yaşanan İslami yenilenme sürecinin dördüncü unsuru ise uygulanan politikaların sertliği ve yıldırıcılığı neticesinde dinin ve dindarın legal temsil hakkının ortadan kaldırılmış olmasıdır. Sovyetler Birliği döneminde uygulanan keyfi bölünme, kolektivizm, tasfiye ve büyük terör hareketi gibi politikalar neticesinde, şehirlerde özel yaşamdan mahrum bir şekilde hayat-

³⁷ Musahan, "Sovyet Rejiminin Müslümanlar Üzerindeki İnanç, Ahlak ve Aile Politikası", 233.

³⁸ Mathijs Pelkmans, "Religion und Kultur in Zentralasien: Sowjetische Vermächtnisse und neue Herausforderungen", *Max-Planck-Institut für ethnologische Forschung* (2006): 3.

³⁹ Roy, *Yeni Orta Asya ya da Ulusların İmal Edilişi*, 125.

⁴⁰ Özlem Uluç, "Kamusal Alanda Din," (Doktora tezi, Marmara Üniversitesi, 2011), 467-468.

⁴¹ Byerdimurat, "Orta Asya Devletlerinde Din...", 160.

larını idame ettirmeye çalışan bireylerin anti-sovyet unsur ya da hain olarak suçlanmamak için bir başkasını suçladığı, yanlış anlaşılacak adına en özel anlarında bile fısıldayarak konuştuğu, toplumsal alanda korku ve endişe atmosferinin hâkim olduğu bilinmektedir.⁴² Toplumsal alanda hâkim olan bu korku ortamı aynı şekilde siyasi alanda da oluşturulmuştur. Müslümanlar, kültürel olarak geri oldukları gerekçesiyle şüpheli kişiler olarak tanımlanmışlar ve neticesinde zaten çok az temsil edildikleri Sovyet sisteminden⁴³ Stalin döneminde tasfiye edilmişlerdir. Dolayısıyla hem siyasi hem toplumsal alanda hâkim olan baskı ve şiddet politikaları neticesinde dine ve dindara legal temsil seçeneği bırakılmamıştır. Bu durumda da dinin yer altına inmesi, illegal temsili söz konusu olmuştur. Örneğin “hücre” denilen odalarda resmî olmayan mollalar tarafından dini eğitim faaliyetlerinin gizlice sürdürüldüğü,⁴⁴ çocukların resmi okula başlamadan önce temel dini bilgilerini öğrenmek için gizlice mollalara gönderildiği, günlük ibadetlerin gizlilik içinde yerine getirildiği⁴⁵ bilinmektedir. Böylelikle Sovyet döneminde din eğitimi başta olmak üzere dini faaliyetlerin yer altına inerek illegal bir şekilde temsil edildiği söylenebilir.

Türkistan’da görülen İslami yenilenme sürecinin beşinci unsuru ise dinin kurumsal ve toplumsal alanda parçalara ayrılması neticesinde edilgen hale dönüştürülmesidir. Sovyetler Birliği döneminde rejim, savaşın zor şartlarını göz önüne alarak, toplumsal direnci azaltmak amacıyla, dini tamamen ortadan kaldırmak yerine istenilen şekilde dönüştürmeyi hedeflemiştir. Bu hedef doğrultusunda SADUM kurulmuş, böylelikle dini sahadaki faaliyetler devlet kontrolüne tabi tutulmak istenmiştir. SADUM’un kurulması ile Sovyetler döneminde yasak olan bazı dini faaliyetlere izin verilse de asıl amaç, Sovyet Müslümanlarının kontrolünü sağlamak ve onların desteğini kazanmaktır. Dolayısıyla bu kurumun faaliyetleri ile Sovyet amaçları için din araçsallaştırılmıştır. Yine bu resmi kurumun faaliyetlerine tabi olan din adamları ile tabi olmayanlar arasında bir ayırımın olduğu (resmî İslam, paralel İslam) bunun neticesinde de din adamlarının resmi ve paralel diye ayrıldığı bilinmektedir.⁴⁶ Buradan hareketle Sovyetler döneminde hem kurumsal hem de toplumsal alanda dinin bölünerek araçsallaştırıldığı ve böylelikle edilgen hale getirildiği söylenebilir.

Sonuç

1917 yılında gerçekleşen devrim ile Çarlık rejimine son vererek yönetimi ele geçiren Bolşevikler 1991 yılında gerçekleşen dağılma sürecine kadar bütün dünyada etkisini hissettiren SSCB’yi kurmuşlardır. Çok geniş bir alanda

⁴² Emre Teğin, "SSCB’de Büyük Terör ve Türk Dünyasına Etkileri," (Doktora tezi, Ankara Üniversitesi, 2022).

⁴³ Roy, *Yeni Orta Asya ya da Ulusların İmal Edilişi*, 87.

⁴⁴ Zurab Todua, “Özbekistan’da Radikal İslam: Oluşum ve Gelişme Perspektifi,” *Orta Asya ve Kafkasya*, Sayı 1 (2005): 41-48.

⁴⁵ Roy, *Yeni Orta Asya ya da Ulusların İmal Edilişi*, 208.

⁴⁶ Roy, *Yeni Orta Asya ya da Ulusların İmal Edilişi*, 207.

hâkimiyet kuran bu devletin sınırları içinde Türkistan toprakları da yer almıştır.

Eski çağlardan itibaren birçok medeniyete ev sahipliği yapmış olan Türkistan coğrafyası, bünyesinde kültürel bir zenginliği barındırmaktadır. Bütün bu kültürel çeşitliliğin içinde, özellikle Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan, Türkmenistan ve Özbekistan bölgelerinde ortak bir yaşam biçimi görülmektedir. Zira bu bölgelerde yaşayanların büyük çoğunluğu Türk kökenli olup Sünni İslam inancına sahiptirler.

Türkistan coğrafyasına İslam VII. yüzyıl itibarıyla gelmeye başlamış ve akabinde bu bölge İslam kültür ve medeniyetine katkılar sunmuştur. Ancak Sovyet hakimiyetinden sonra, uygulanan din politikaları ile beraber, dini alanda köklü değişiklikler görülmeye başlanmıştır. Zira Sovyet rejimleri tarafından Marksizmin temel ideolojik çerçeve olarak kabul edilmesi ile din ilerlemeye engel teşkil eden bir kurum olarak ele alınmış ve düşmanlaştırılmıştır.

Marksist bir anlayış çerçevesinde geliştirilen din politikalarının Türkistan coğrafyasındaki dini yaşantıyı nasıl etkilediğini ortaya çıkarmayı hedefleyen bu araştırma kapsamında şu sonuçlara ulaşılmıştır:

Sovyet rejimlerinin dine karşı uyguladıkları politikalara bakıldığında dönemin şartlarına göre değişkenlik arz ettiği görülmüştür. “Birlikte yaşama” döneminde, iç karışıklıkların devam ettiği süreçte dine karşı daha ılımlı oldukları, ancak 1927 yılından itibaren dine karşı çok sert bir tutum takındıkları ortadadır. 1940 yılından itibaren ise, II. Dünya savaşının şartları gereği, birlikte yaşama döneminde olduğu gibi uygulanan sert politikalarından tavizler verilmiştir. 1980’li yıllara gelindiği de yaşanan iç ve dış gelişmelere paralel olarak, din politikasında önemli bir değişim olmuş ve bunun akabinde “İslam’ın yeniden canlanması” olarak tarif edilen yeni bir döneme girilmiştir.

Yetmiş yıla yakın süren ve sonunda “İslam’ın yeniden canlanması” olarak tarif edilen süreçte, Türkistan’da İslam yerleşmiş ve kültürel mirasın bir unsuru haline gelmiştir. Sovyetler Birliği döneminde izlenen din politikalarının etkisiyle İslam kamusal alandan uzaklaştırılmıştır. Dinin referans alınma özelliği ortadan kaldırılmış, İslam’ın, İslami ahlak ve etik değerlerinin referans alınma vasfı yitirilmiştir. Uygulanan politikaların sertliği ve yıldırıcılığı neticesinde dinin ve dindarın legal temsil hakkı ortadan kaldırılmıştır. Dinin kurumsal ve toplumsal alanda parçalara ayrılması neticesinde, din edilgen hale dönüştürülmüştür.

Kaynakça

- Ağır, Osman, Işıl Arpacı. "Soğuk Savaş Sonrası Dönemde Orta Asya'da Dini Radikalizmin Nedenleri Üzerine." *Electronic Turkish Studies* 14, Sayı 3 (Şubat 2019): 1023-1044.
- Akiner, Shirin. "The politicisation of Islam in Postsoviet Central Asia." *Religion, State & Society* 31, no. 2 (2003): 97-122.
- Andican, Ahat. *Değişim Sürecinde Türk Dünyası*. İstanbul: Emre Yayınları, 1996.
- Asad, Talal. *Sekülerliğin Biçimleri: Hıristiyanlık, İslamiyet ve Modernlik*. Çev. Ferit Burak Aydar. İstanbul: Metis Yayınları, 2016.
- Byerdımurat, Daurıjan. "Orta Asya Devletlerinde Din, Devlet ve Toplum İlişkileri (Kazakistan, Kırgızistan ve Özbekistan Örneği)." Doktora tezi, Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, 2021.
- Cebeci, Suat. "Kırgızistan'da Dini Durum ve Sovyet Sonrası Dini Gelişmeyi Besleyen Etkenler." *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi* 5, Sayı 3 (Temmuz 2016): 103-117.
- Dursun, Davut. "Sovyetlerdeki Müslüman Türklerin Sosyal Yapısı Üzerine Bir Çalışma." *Istanbul Journal of Sociological Studies*, Sayı 24 (Eylül 2011): 173-192.
- Ercilasun, Güljanat Kurmangaliyeva. "Kazakistan ve Kırgızistan'da Kolektifleştirme: Sözlü Tarih Çerçevesinden Bir Bakış." *Gazi Türkiyat*, Sayı 19 (2016): 11-22.
- Eryılmaz, İsa. "Türkistan Coğrafyası ve Jeopolitiği." *Tarih ve Gelecek Dergisi* 7, Sayı 1 (Mart 2021): 315-333.
- İsraılov, Zakhitbek. "Türkistan Ceditçilerinin Dini Düşüncesi." Doktora tezi, Bursa: Uludağ Üniversitesi, 2023.
- Kadyrov, Mederbek, Öskönbay Zuuridinov. "Sovyetler Birliğinin Din Siyaseti ve İslam (Orta Asya Örneğinde)." *Oş Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İlmî Dergisi*, Sayı 27 (2019): 63-69.
- Karasar, Niyazi. *Bilimsel Araştırma Yöntemi*. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım, 2009.
- Kara, Hasan. "Orta Asya Ülkelerindeki Etnik Yapının Bölge Güvenliğine Etkileri." *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi / Journal of Turkish World Studies* 6, Sayı 1 (2006): 103-111.
- Khalid, Adeeb. *Komünizmden Sonra İslam, Orta Asya'da Din ve Politika*. Çev. Aslıhan Tekyıldız. İstanbul: Sitare Yayınları, 2011.
- Musahan, Ali Yıldız. "Sovyet Rejiminin Müslümanlar Üzerindeki İnanç, Ahlak ve Aile Politikası." *İlahiyat Tetkikleri Dergisi*, Sayı 44 (Aralık 2015): 227-246.
- Özdemir, Burcu. "Sovyetler Birliği'nde Komünist İdeolojinin Eğitime Yansımaları: 1920'li ve 1930'lu Yıllar." *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi* 3, Sayı 1 (Nisan 2018): 103-111.

- Pelkmans, Mathijs. “Religion und Kultur in Zentralasien: Sowjetische Vermächtnisse und neue Herausforderungen.” *Max-Planck-Institut für ethnologische Forschung* (2006): 1-7.
- Philip Boobbyer, *The Stalin Era*. Londra ve New York: Routledge, 2000.
- Roy, Olivier. *Yeni Orta Asya ya da Ulusların İmal Edilişi*. Çev. Mehmet Moralı. İstanbul: Metis Yayınları, 2018.
- Sartori, Paolo. “Towards a History of the Muslims’ Soviet Union: A View from Central Asia.” *Die Welt des Islams*, Sayı 50 (2010): 315-334.
- Şahin, Ezgi. “Sovyetler Birliği Döneminde Orta Asya’da Rus Etkisi”, *Akademik Düşünce*, Sayı 8 (2023): 29-45.
- Teğin, Emre. “SSCB’de Büyük Terör ve Türk Dünyasına Etkileri.” Doktora tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi, 2022.
- Todua, Zurab. “Özbekistan’da Radikal İslam: Oluşum ve Gelişme Perspektifi.” *Orta Asya ve Kafkasya* 1, Sayı. 37 (2005): 41-48.
- Turan, Menaf. “SSCB’de Toprak Mülkiyeti.” *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi* 66, Sayı 03 (Mart 2011): 307-332.
- Uluç, Özlem. “Kamusal Alanda Din.” Doktora tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi, 2011.
- Ülger, İrfan Kaya. “Orta Asya’da Radikalizm Tehdidi: Gerçek mi? Efsane mi?” *II. Uluslararası Sosyal Bilimciler Kongresi*, Bişkek, 2008.
- Yıldırım, Ali, Hasan Şimşek. *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2008.

Extended Abstract

The Effects of Religious Policies Implemented During the USSR on the Turkestan Geography

The Bolsheviks, who took over the government by putting an end to the Tsarist regime with the revolution that took place in 1917, founded the USSR, whose influence was felt all over the world until the dissolution in 1991. Turkestan lands were also included within the borders of this state, which dominated a very wide area. Turkestan geography, which has hosted many civilizations since ancient times, contains a cultural richness. Within all this cultural diversity, a common way of life can be seen, especially in the regions of Kazakhstan, Kyrgyzstan, Tajikistan, Turkmenistan and Uzbekistan. Because the majority of the people living in these regions are of Turkish origin and have the Sunni Islamic belief. It is seen that the religious policies implemented by the Soviet regimes have led to radical changes in the religious field in the Turkestan geography, which has hosted and contributed to Islamic culture and civilization for centuries. In fact, it is not an exaggeration to compare the results of Soviet policies with the Mongol invasions that were effective in the Turkestan geography in the 13th century and literally devastated the region. With the Soviet regime accepting Marxism as the basic ideological framework, religion was treated as an institution that hindered progress and was antagonized. Document analysis method was used in this research, which aims to reveal how religious policies developed within the framework of a Marxist understanding affected the religious life in the Turkestan geography. In document analysis, also known as documentary scanning, data is obtained by examining existing records and documents. In this research, in which the effects of the religious policies implemented in the Turkestan geography during the Soviet period were tried to be revealed, the Lower Turkestan region was tried to be discussed from a holistic perspective, regardless of the discussions regarding the area it covers. This area emerges when it is taken into consideration that the Soviets defined Turkestan administratively and socially as the republics of Turkmenistan, Uzbekistan, Kyrgyzstan and Tajikistan, and that Kazakhstan should be added to these four republics in terms of the unity of their political destiny. as a field of research. The religious policies implemented by the Soviet regimes against Islam during the period starting from the Bolshevik Revolution and continuing until the disintegration process can be classified as follows: 1- In the beginning, it is a period that can be called living together. 2- The period of attack that started approximately in 1927. 3- Collectivism and intimidation period (1937-1938). 4- The period when some improvements were made after the Second World War (such as the establishment of SADUM). 5- The period of Islamic awakening since the 1980s.

It is seen that the Bolsheviks had a somewhat moderate attitude towards religion during the “living together” period. The reason for a moderate attitude towards religion was that the struggle between the Bolsheviks and the supporters of the government continued during the period in question. Therefore, it was very important for the Bolsheviks to gain the support of Muslims living in the territory of the Russian Empire. As a result, the Soviet regime acted moderately towards Muslims in the early periods of the revolution and followed a tolerant

policy towards Islam. However, the main reason for these tolerant policies is not a deviation from the existing Soviet ideology, but an effort to get out of the chaotic situation that occurred during the revolution. Within the scope of the attack period that started in 1927 and the intimidation periods between 1937 and 1938, the Soviet regime adopted a very harsh attitude towards religion and aimed to remove religion from the individual and social sphere. In line with this goal, some legal regulations have been made that will form the basis for harsh practices. However, II. With the footsteps of World War II, changes were made in the policies implemented regarding religion. Starting from 1940, a more moderate approach was adopted in religious policies and some improvements were made in order to ensure that Muslims remained loyal to the regime and participated in the war on the side of the Soviet army. By the 1980s, there had been a significant change in religious policy in parallel with internal and external developments. Following this, a new era described as the “revival of Islam” began. During this period, the fact that a large part of the national income was spent on armament, the occupation of Afghanistan, whose cost was increasing day by day, and the decrease in oil prices put the economy in a dead end, and the Soviet Union came to the point of economic exhaustion. Under these difficult conditions, fighting against Muslims was avoided and policy changes were made. Therefore, an Islamic revival emerged during this period. One of the most important factors affecting this revival is the struggle between the USA and the USSR during the “Cold War”. Ultimately, during the 1980s, an Islamic revival was observed in Turkestan due to both the conditions of the Cold War period and the changes in the religious policies of the Soviet administration in response to the current situation. However, during the seventy years of Soviet rule, the religion of Islam, which was sometimes subjected to severe oppression and attacks and sometimes was under the influence of moderate and soft policies, experienced a renewal process unique to Turkestan. It was thought that religion could be completely eliminated as a result of the policies carried out by the Soviet regimes in Turkestan. However, at this point today, it is an agreed upon issue that the narrative that religion has by no means disappeared in the modern world, and that there is even a straight line from the religious sphere to the secular one, cannot be accepted. In this context, despite the anti-religious policies implemented in Turkestan, it is seen that there is no transition towards secularism and religion continues to exist. However, under the influence of Soviet policies that continued for nearly seventy years, there have been some changes in the perception and lifestyle of Islam in Turkestan. With the Islamic renewal in Turkestan, Islam became localized and an element of cultural heritage. Under the influence of the religious policies followed during the Soviet Union, Islam was removed from the public sphere. The reference feature of religion has been eliminated, and the reference feature of Islam and Islamic moral and ethical values has been lost. As a result of the harshness and intimidation of the implemented policies, the right to legal representation of religion and religious people has been eliminated. As a result of the disintegration of religion in institutional and social areas, religion has become passive.

Erbil ve Tuzhurmatu Ağzları Arasındaki Ses ve Şekil Farklılıklarının Bu Yörelerdeki Atasözleri ve Deyimler Bağlamında İncelenmesi

Analysing the Phonetic and Morphological Differences Between the Dialects of Erbil and Tuzkhurmatu in the Context of Proverbs and Idioms in these Regions

Avin Sami ARİF* - Kubra Saadun JAAFER**

* Doktora Öğrencisi

Orcid Id: 0000-0001-9361-755X

Sorumlu Yazar / Corresponding Author:

Avin Sami Arif, İstanbul Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve
Edebiyatı - Yeni Türk Dili Anabilim Dalı,
İstanbul-Türkiye.

E-posta / E-mail:

avin.sami@yahoo.com

** Dr.

Orcid Id: 0000-0002-9132-9738

Kubra Saadun Jafer, İstanbul Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve
Edebiyatı - Yeni Türk Dili Anabilim Dalı,
İstanbul-Türkiye.

E-posta / E-mail:

kubrasaadun@uokirkuk.edu.iq

Geliş Tarihi / Recived Date:

15 Eylül 2023

Kabul Tarihi / Accepted Date:

30 Temmuz 2024

Araştırma Makalesi / Research Article

Atıf / Citation:

Avin Sami Arif, Kubra Saadun Jafer, "Erbil ve Tuzhurmatu Ağzları Arasındaki Ses ve Şekil Farklılıklarının Bu Yörelerdeki Atasözleri ve Deyimler Bağlamında İncelenmesi," *Türk Dünyası Araştırmaları* 136, Sayı 270 (2024): 345-372.

doi: 10.55773/tda.1361105

Bu makale Creative Commons BY-NC-SA 2.0 tarafından lisanslanmıştır. / This article is licensed under a Creative Commons BY-NC-SA 2.0.

Öz

Türk dilinin güneybatı lehçeleri arasında bulunan Irak Türkmen Türkçesindeki atasözleri ve deyimler, Irak Türkmenlerinin kültürel değerlerini aktarmada önemli bir yer tutmaktadır. Bunlar, aynı zamanda birer dil ürünü olduğundan bölgedeki ağzların ses ve şekil özelliklerini de yansıtmaktadır. Bu çalışmada, Irak'ın Erbil ve Tuzhurmatu Türkmen yerleşim bölgelerinde kullanılan deyim ve atasözlerindeki ağız farklılıklarının tespit edilmesi amaçlanmaktadır. Erbil ve Tuzhurmatu ağzlarındaki atasözleri ve deyimler şekil ve anlam bakımından büyük oranda benzerlik göstermelerinin yanı sıra, bu ürünlerde ağız farklılıkları açık bir biçimde görülebilmektedir. Bu da dilin zenginliğini ortaya koymaktadır. Çalışmamızın başında Türklerin Irak'a geliş tarihi, Irak'ta konuşulan ağzlar, Türk dilinin hangi lehçesinin sınırları içine girdiği, ayrıca Erbil ve Tuzhurmatu bölgeleri hakkında bilgi verilmiştir. Daha sonra Erbil ve Tuzhurmatu ağız özellikleri, deyim ve atasözleri karşılaştırılarak iki ağız arasındaki benzerlikler ve farklılıklar ortaya konulmaya çalışılmıştır. Tespit edilen benzerlik ve farklılıklar örneklerle verilmiş ve Türkiye Türkçesindeki karşılığı ya da açıklaması parantez içinde gösterilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Erbil, Tuzhurmatu, Ağız Farklılığı, Deyim, Atasözleri.

Abstract

Iraqi Turkmen Turkish, one of the southwestern dialects of the Turkish Language, is one of the Oghuz group's written languages. The Iraqi Turkmen use it frequently to also describe their proverbs and cultural values; they use it skillfully and effectively – just like other Turkish communities do. This study involved an analysis of the idioms and proverbs, which are important products of folk culture and oral literature tradition. The study objective was to show how dialects work. Although the Turkmen of Erbil and Tuzkhurmatu live in

the same geography, the idioms and proverbs of their respective dialects are largely similar in terms of form and meaning, as well as dialect differences. This reveals the richness of the language and dialect. The focus of our study was to reveal the similarities and differences between these two dialects that belong to the same dialect circle (İraqi Turkmen Turkish). To achieve this objective, the idioms and proverbs used in these dialects were especially referenced. The examples of the similarities and differences that were identified have been included in this paper, and their Turkish equivalents have been furnished in parentheses.

Keywords: *Erbil, Tuzkhurmatu, Dialect Difference, Idiom, Proverb.*

Giriş

Türkmenlerin Irak'a gelişleri, birbirini izleyen çeşitli dönemlerde gerçekleşmiştir. Birinci dönem, Oğuz Türklerinin Irak bölgesi ile ön temaslarını sağlayan ilk göçleridir. Bu dönem Türkmenlerin Irak'a ayak bastığı Hicri 54 yılına kadar uzanır ve Ubeydullah bin Ziyad'ın iki bin Türk'ü getirip Basra şehrine yerleştirmesiyle başlar. İkinci dönem, Selçuklular zamanında Oğuz Türklerinin fiili yerleşmelerinin gerçekleştiği ve Irak'ın Türkler tarafından vatan olarak benimsendiği dönemdir. Selçuklular dönemi Irak'ın tarihi akışı ve toplumu üzerinde meydana getirdiği değişiklikler bakımından çok önemli bir dönüm noktasıdır. Üçüncü dönem ise, yeni Türk dalgalarının Osmanlı zamanında Irak'a gelmeleri ile Irak'taki Türklerle entegre olması ve nüfuslarının artmasına neden olmuştur.¹

Irak Türkmen ağızları, temel yapısı bakımından Azerbaycan ağızları ile Türkiye Türkçesi ağızlarında görülen bazı özelliklerle ortaklık arz etmekte ve bu ağızlarda ayrıca Arapça ve Farsçanın etkisi de görülmektedir.² Irak'ta konuşulan bütün bu Türk ağızları, genel olarak bir bütünlük göstermesine rağmen şehir, kasaba, köy ve farklı yerleşim bölgelerinde ağız farklılıkları gözlenir. Bu hususun farklı dönemlerde bölgeye yerleşen boyların ağız farklılığından kaynaklandığı söylenebilir.³ Bunun dışında, coğrafi şartlar, ekonomik sebepler, bölgelerde bulunan farklı etnik gruplarla temas (Arap, Kürt) Irak Türkmen ağızları arasında ses, şekil ve söz varlığı bakımından bazı değişiklikler yaratmıştır.

Bu çalışmanın amacı Irak Türkmen ağızları arasında gözlenebilecek bazı ses ve şekil farklılıklarını tespit edip bunların söz konusu ağızlar arasında anlaşmayı etkileyip etkilemediğini belirlemektir. Ayrıca, atasözü ve deyimlerdeki söz varlığının böylesi bir çalışmaya uygun olup olmadığını ortaya çıkarmaktır.

Irak Türkmen ağızlarındaki benzerlikleri ve farklılıkları gösteren lisansüstü düzeyinde yapılmış birkaç tez dışında bu konuya temas eden çalışmaya rastlanmamıştır.⁴

¹ Erşat Hürmüzlü, *Irak Türkleri* (Ankara: IMTP Enformasyon Bürosu Yay, 1994), 19-20.

² Zeynep Korkmaz, *Türkiye Türkçesinin Temeli Oğuz Türkçesinin Gelişimi* (Ankara: TDK Yayınları, 2020), 188.

³ Suphi Saatçi, *Tarihi Gelişim İçinde Irak'ta Türk Varlığı* (İstanbul: Tarihi Araştırmalar ve Dokümantasyon Merkezleri Kurma ve Geliştirme Vakfı Yayınları, 1996), 307.

⁴ Bu alanda tespit edebildiğimiz çalışmalar şunlardır: Çoban Hıdır Haydar, "Irak Türkmen Ağızları," (Doktora Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 1979); Muhsin Kevser Nuri, "Erbil ve Amirli Ağzı," (Dok-

1. Irak Türklerinin Bulunduğu Bölgeler

Irak'ın kuzeybatısından başlayarak Musul vilayetine bağlı Telâfer ilçesi ve buna bağlı olan köylerden itibaren, Musul ve etrafındaki yüzlerce köy, Erbil, Altunköprü, Kerkük ve etrafındaki köyler, Dakuk, Salahaddin iline bağlı olan Tuzhurmatu ilçesi ve etrafındaki Bayat köyleri, Kifri, Karatepe, Hanekin, Kızlarbat (Sadiye), Karağan (Celevla) ve köyleri, Şahraban (Mikdadiye), ülkenin güneydoğusunda bulunan Mendeli ve Bedre'ye kadar uzanan şerit Irak Türklerinin yaşadıkları bölgelerdir.⁵

1.1. Erbil

Irak'ın en eski yerleşim yerlerinden biri olan Erbil, tarih boyunca Türklerin yaşamış olduğu bir beldedir. Erbil, Irak'ın kuzeyinde yer alan tarihi bir Türkmen şehridir. Kerkük'ten sonra en fazla nüfusa sahip ikinci Türkmen ili kabul edilir. Erbil'in kuzeyinde Türkiye, doğusunda ise İran karayolları ile çevirili olması, bu şehrin geçmişten bugüne önemli bir ticaret merkezi olmasında etkili olmuştur.⁶

Erbil'in nüfusu 20. yüzyılın ortalarına kadar tamamen Türkmenlerden oluşurken 1958'de Irak'ta cumhuriyetin ilanından sonra şehre Kürt göçü başlamıştır. Günümüze gelindiğindeyse artık Kürt nüfusu şehir nüfusunun büyük bir bölümünü oluşturur hâle gelmiştir.⁷ Erbil'de yaşayan Türkmenlerle Kürtler dil, kültür, yaşam tarzı ve düşünce gibi yönlerde aralarında büyük farklılıklar olmasına rağmen birbirlerinden, birçok bakımdan etkilenmişlerdir.

1.2. Tuzhurmatu

Tuzhurmatu, Kerkük'ü Bağdat'a bağlayan karayolu üzerinde bulunan bir Türkmen ilçesidir. Kerkük, Erbil ve Telâfer'den sonra dördüncü Türkmen yerleşim merkezidir. Kerkük'e 78, Bağdat'a 188 ve Salahaddin iline ise 131 kilometre uzaklıktadır. Tuzhurmatu, Osmanlı hâkimiyetinde Kerkük'e bağlı olan Kifri ilçesine bağlı bir bucaktı ve 1951'de ilçe oldu. Şehirde tuz kaynakları ve bol miktarda hurma ağacı bulunmaktadır. Tuzhurmatu kelimesinin sonunda

Şekil 1 - Irak Türklerinin Bulunduğu Bölgeler

tora Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 1987); Noor Amer Najm, "Kerkük Merkez Ağzının Diğer Irak Türkmen Ağzlarıyla Karşılaştırılmalı Biçim Bilgisi," (Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi, 2022); Dalya Yawz Salah, "Kerkük Merkez Ağzının Diğer Irak Türkmen Ağzlarıyla Karşılaştırılmalı Biçim Bilgisi (Türetim Morfolojisi)," (Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi, 2023).

⁵ Suphi Saatçi, *Irak Türkmen Boyları Oymakları ve Yerleşme Bölgeleri* (İstanbul: Ötügen Yayınları, İstanbul, 2015), 91.

⁶ Saatçi, *Irak Türkmen Boyları...*, 117.

⁷ Ümit Cevzeli, *Erbil'de Türkmen Tarihi* (Ankara: Ortadoğu Yayınları, 2021), 167.

bulunan -tu eki de Moğolca'da geçen ve Türkçede -II/-IU isimden isim yapma ekine tekabül etmektedir. Buna göre ilçenin adı "Tuzhurmali" anlamına gelmektedir.⁸

Bölgenin asıl sakinleri Türkmenlerdir. Tuzhurmali'deki Türkmenler, Azerbaycan ve çevresinden göç dalgaları ile bölgeye gelmişlerdir. Türkmenler yanında bölgede az sayıda Arap ve Kürtler de yaşamaktadır.⁹

2. İnceleme

Atasözleri, bir dilin söz varlığı içinde yer alan, bir toplumun bilgelikliğini, deneyimlerini, dünya görüşünü ve anlatım gücünü yansıtan, yüzyıllarca yaşayabilen,¹⁰ akıl ve tecrübe ile elde edilen, yarar sağlayan yol gösteren kısa cümlelerden oluşan, kalıplaşmış olan sözlerdir.¹¹

Atasözlerinde genellikle aile, akrabalık, yiğitlik, din, mertlik, ağırbaşlılık, komşuluk, dostluk, görgü kuralları, sağlık, ölüm, ekonomi, konukseverlik, tarım, hayvancılık, iklim, takvim, vb. konular yer alır.¹² İnsanlar her türlü durum, düşünce, tecrübe ve hayat tarzlarını deyim ve atasözlerinde yansıtır.

Deyim ise birden fazla sözcüğün bir araya gelip de bu sözcüklerden en az birinin farklı anlamda (mecazlı) kullanılmasıyla elde edilen yeni anlamlı kalıp ifadelerdir denir.¹³ Ömer Asım Aksoy, deyimi "*Bir kavramı, bir durumu ya çekici bir anlatımla ya da özel bir yapı içinde belirten ve çoğunun gerçek anlamlarından ayrı bir anlamı bulunan kalıplaşmış sözcük topluluğu ya da tümcelerdir.*" şeklinde tanımlar.¹⁴

Irak Türkmenleri 20. yüzyılın ortalarına kadar deyim ve atasöz terimine dillerinde yer vermemişler, atasöz ve deyim niteliğindeki söz kalıplarını hep bir arada ele alıp değerlendirmişlerdir. Bu hususta kullanılmış olan terimler şunlardır: *eskiler sözü, darb-ı kelim, cümle-i hikemiyeye, deme, demece, deyişet.*¹⁵ Bunun yanında, Irak Türkmenlerinin konuşma sırasında atasöz ve deyim kullanmadan önce şu ifadeleri kullandıkları görülmektedir: *eskiler sözü... (Eskiler sözüdür), eskiler diyer... (Eskiler der), eskiler yalan demiyip... (Eskiler yalan dememiş), diyipler... (Demişler), meşhurdı... (Meşhurdur), babalarımızdan kalma söz..., eskiler sözü budı... (Eskiler sözü budur).* Bu ifadeler dinleyeninin, birazdan söylenecek atasöz veya deyime dikkat kesilmesini sağlama yöneldir.¹⁶

⁸ Saatçi, *Irak Türkmen Boyları...*, 181.

⁹ Habib Hüzmüzlü, Ekrem Pamukçu, *Irak'ta Türkmen Boy ve Oymakları* (Ankara: Türkmeneli İşbirliği ve Kültür Vakfı Global Stratejik Enstitüsü, 2005), 59.

¹⁰ Doğan Aksan, *Türkçenin Sözcük Varlığı* (Ankara: Engin Yayınevi, 2006), 33.

¹¹ İhsan S. Vassı, *Irak Türklerinde Deyimler ve Atasözleri* (İstanbul: Kerkük Vakfı Yayınları, 2001), 9.

¹² M. Öcal Oğuz, ed., *Türk Halk Edebiyatı El Kitabı* (Ankara: Grafiker Yayınları, 2011), 206.

¹³ Önder Saatçi, "Deyimler Dünyasında Gezinti Irak Türkmen Ağzlarından Türkiye Türkçesine", *Kardaşlık Dergisi* 99 (Temmuz-Eylül 2023): 14.

¹⁴ Ömer Asım Aksoy, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü* (İstanbul: İnkılâp Yayınları, 2014), 28.

¹⁵ Nurettin Albayrak, *Ansiklopedik Halk Edebiyatı Sözlüğü* (İstanbul: Kapı Yayınları, 2004), 46.

¹⁶ Önder Saatçi, "Deyimler Dünyasında," 14.

Irak Türkmenlerinin atasözü ve deyimleri ile ilgili Irak'ta ve Türkiye'de kitap, tez ve makale şeklinde pek çok çalışma hazırlanmıştır. Şakir Sabir Zabit'in Bağdat'ta 1961 yılında *Irak Türkmenleri Ağzında Atasözleri* başlığıyla yayınlanan eseri ve 1962'de Ata Terzibaşı'nın hazırladığı *Kerkük Eskiler Sözü* adlı kitabı bu konuda yazılmış ilk eserler sayılır. Eski harflerle yayınlanmış adı geçen eserler dışında konuyla ilgili en önemli çalışma olarak kabul edilen İhsan S. Vasfi'nin *Irak Türklerinde Deyimler ve Atasözleri* adlı kitabı gelmektedir. İstanbul'da iki defa basılan bu eserde deyimler hem ayrı bir bölüm olarak toplanmış hem de anlamları açıklanmıştır. Ayrıca, Irak Türkmenlerinin atasözü ve deyimleri, dil bilimi alanında yapılmış bazı araştırmalara konu edilmiştir. Söz konusu, Bağdat Üniversitesinde 2006 yılında Sündüs Kanber tarafından *Kerkük Atasözlerinin Dil Özellikleri* başlığını taşıyan incelemesiyle aynı yıl İstanbul Üniversitesinde Rasheed Ali Hasan'ın hazırladığı *Irak Türkmen Atasözleri Üzerine Bir İnceleme* adlı çalışma yüksek lisans tezi olarak yapılmış birer örnektir. Bunların dışında, Ata Terzibaşı'nın *Kerkük Ağzı Türkmanca Sözlük* ile Habib Hürmüzlü'nün *Irak Türkmen Türkçesi Sözlüğü* adlı eserlerinde de pek çok atasözü ve deyim malzemesi bulunmaktadır.¹⁷

2.1. Erbil ve Tuzhurmatu Ağızlarının Benzerlik ve Farklılıklar Açısından Bazı Ağız Özellikleri

Bu bölümde öncelikle Erbil ve Tuzhurmatu ağızlarının gramer özelliklerine dair bazı bilgiler sunmanın yararlı olacağı düşünülmüştür.

2.1.1. Ses Bilgisi

Irak'ta konuşulan Türkçenin ağızları “v” ve “y” diye iki ana gruba ayrılmaktadır. Yani, teklik ve çokluk 2. kişi iyelik eklerinde, teklik ve çokluk 2. kişi zamirlerinin genitif (ilgi) hâlinde ve bazı fiil kiplerinin teklik ve çokluk 2. kişi çekimlerinde tarihî geniz n'sinin “v” ve “y” olarak geliştiği görülmektedir.¹⁸

- **“v”¹⁹ grubu:** Kerkük, Erbil, Dakuk, Karahan, Kızrabat, Hanekin, Şahraban, Mendeli ve Bedre'de yaşayan Türkmenlerin ağızları bu gruba girmektedir: “*āduv* “*adın*”, *mezāruv* “*mezarın*” örneklerinde görüldüğü gibi.
- **“y” grubu:** Tisin Mahallesi, Beşir köyü, Bayat ağızı, Bastamlı, Abbut, Zengili, Bıravçılı ve Çardağlı köylerinde geçmektedir. Ayrıca Musul ve yöresinde bulunan Türkmen ağızı, Altunköprü, Tuzhurmatu, Tazehurmatu, Kifri, İmam Zeynelabdin ve Keretepe bu gruba girmektedir: “*ādıy* “*adın*”, *mezāry* “*mezarın*” örneklerinde görüldüğü gibi.

¹⁷ Bu konuyla ilgili geniş bilgi için bkz.: Önder Saatçi, “Irak Türkmenlerinin Atasözleri ve Deyimleri Üzerine Yazılanlar”, *Irak Türkmenleri İçin* (İstanbul: Kerkük Vakfı Yayınları, 2020): 262-267.

¹⁸ Sadettin Buluç, “*Mendeli (Irak) Ağzının Özellikleri*,” 1. Türk Dili Bilimsel Kurultayına Sunulan Bildiriler (Ankara: TDK Yayınları, 1972), 181-182.

¹⁹ Irak Türkmen Türkçesi ağızlarının genelinde diş-dudak ünsüzü olan v görünmemektedir. Bu ağızlarda “v” ünsüzü çift dudak ünsüzü, İngilizcedeki “w” ve Arapçadaki “ج” sesiyle karşılır. Bkz: Habib Hürmüzlü, *Irak Türkmen Türkçesi Sözlüğü* (Kerkük: Fuzuli Matbaası, 2013), 21. Bu sebepten dolayı bu makalede Erbil ve Tuzhurmatu ağızında, bünyesinde v bulunan yabancı kelimeler dışında w harfi kullanılmıştır.

Böylece Erbil ağzı -v grubuna, Tuzhurmatu ağzı ise -y grubuna girer.

2.1.1.1. Ünlüler ve Ünsüzler

Erbil ve Tuzhurmatu ağızlarında kullanılan ünlüler: a, e, ê, ı, î, u, ü, o, ö biçimindedir. Türkçenin sekiz temel ünlüsü yanında, ê “kapalı e”, î “ı-i” arası ünlüler de yer almaktadır.²⁰

Irak Türkmen ağızlarının en önemli özelliklerinden biri uzun ünlülerin kullanılmasıdır. Bu ünlü uzunlukları genellikle düz-geniş a, e ve yuvarlak-geniş o, ö ünlülerinde görülmektedir.²¹ Böylece Irak Türkmen Türkçesinin uzun ünlüleri ā, ē, ō, õ şeklindedir.

Erbil Türkmen ağızındaki ünsüzler, d j r w ‘(ç f k s y b g k z c ğ l s ç h m ş ç ğ n t ç ħ p şeklindedir.²² Tuzhurmatu ağızında ise, d j r w ‘(ç f k s y b g k z c ğ l s h m ş ç ğ n t ħ p şeklindedir. Erbil ağızında görülen, c ve ç ünsüzlerin farklı şekilleri olan ve önden telaffuz edilen sert, tonlu, dişeti ünsüzü ç ve sert, tonsuz, dişeti ünsüzü ç Tuzhurmatu ağızında görülmemektedir.

2.1.1.2. Kalınlık- İncelik Uyumu

Türkçenin genelinde olan kalınlık-incecik uyumu, Irak Türkmen ağızlarında da oldukça sağlamdır.²³ Fakat bu uyum Erbil ve Tuzhurmatu ağızlarının bazı sözcüklerinde görülmemektedir.

Ticaret: ticâret (Erb.), *ticarat* (Tuz.).

Türkiye Türkçesinde uyum dışı kalan, hani, hangisi gibi bazı Türkçe kökenli kelimeler Erbil ve Tuzhurmatu ağızında, *hānı*, *haḥısı* şeklinde uyuma girmiştir.

“-ki” eki, Türkiye Türkçesinde ünlü uyumuna aykırı olarak kullanılır. Tuzhurmatu ve Erbil ağızlarında uyuma bağlı olarak kullanılır:

ondaki: ondâkı (Erb.), (Tuz.), *yastıktaki: yâstuḥtâkı* (Erb.), *yâstıḡdâkı* (Tuz.).

2.1.1.3. Düzlük- Yuvarlaklık Uyumu

Düzlük-yuvarlaklık uyumu Eski Anadolu Türkçesinde ve Anadolu ağızlarında olduğu gibi, Irak Türkmen Türkçesi ağızlarında da tam değildir. Örneğin Irak Türkmen Türkçesi ağızlarında, **altın** kelimesi “*altun*”, **açık** kelimesi “*açulḡ*”, **yakın** kelimesi “*yaḥun*” olarak kullanılır.²⁴

Düzlük yuvarlaklık uyumu açısından, Erbil ağzı Tuzhurmatu ağızına göre daha fazla uyum dışına çıkmaktadır. Erbil ağızında birçok ekin sadece düz ünlü biçimleri bulunurken Tuzhurmatu ağızında yuvarlak biçimleri de vardır.

²⁰ Hidayet Kemal Bayatlı, *Irak Türkmen Türkçesi* (Ankara: TDK Yayınları, 1996), 336-339.

²¹ Hüseyin Şahbaz, “Kerkük Ağzı,” (Doktora Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 1979), 428.

²² Muhsin Kevser Nuri, “Erbil ve Amirli Ağzıları,” (Doktora Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 1987), 66-67.

²³ Hüseyin Şahbaz, *Kerkük Ağzı...*, 431.

²⁴ Çoban Hıdır Haydar, “Irak Türkmen Ağzıları,” (Doktora Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 1979), 172.

Bunlardan ilgi durumunda görülen: *kölum-ın* (Erb.), *kölum-un* (Tuz.), “kolumun”; yükleme durumu: *cül-î* (Erb.), *gül-ü* (Tuz.), “gülü”; sıra sayı sıfatı yapan ekler: *üç-încî* (Erb.), *üç-üncü* (Tuz.), “üçüncü”; eylemden ad yapan -ı/-î eki: *dol-ı* (Erb.), *dol-u* (Tuz.), “dolmuş”; görülen geçmiş zaman: *ötr-dı-m* (Erb.), *ötr-du-m* (Tuz.), “oturduğum”, öğrenilen geçmiş zaman: *ötr-muş-am* (Erb.), *ötr-muş-am* (Tuz.) “oturmuşum”.

2.1.1.4. Ses Olayları²⁵

2.1.1.4.1. Ünlü Düşmesi

Erbil ve Tuzhurmatu ağızlarında ünlü düşmesi sözcük başında ve ortasında görülmektedir. Teklik ve çokluk 1. şahıs iyelik eki almış sözcüklerde görülür:

elimde > *ēlmde*, *elimizde* > *ēlmizde*, *belimiz* > *bēlmiz*, *evlerimiz* > *yēwlermiz* (Erb.), *ēwlermiz* (Tuz.), *köyümüzün* > *çöymizün* (Erb.), *köymüzün* (Tuz.)

Ablatif eki alan sözcüklerde ünlü düşmesi:

buradan > *birdan* (Erb.), *burdan* (Tuz.)

“r” ve “l” ünsüzleriyle biten fiillerin teklik ve çokluk geniş zaman 1. kişi çekimlerinde, ünlülerin düştüğü görülmektedir:²⁶ *sorarım* > *sorram* (Erb.), (Tuz.), *görerim* > *cörrem* (Erb.), *görrem* (Tuz.), *kalırım* > *qallam* (Erb.), (Tuz.).

2.1.1.4.2. Ünlü Türemesi

Erbil ve Tuzhurmatu ağızlarında nadir de olsa ünlü türemesi bazı kelimelerde görülmektedir:

ters > *terse* (Erb.)²⁷, *ussu* > *su* (Tuz.), *zeg* > *izeg* (Tuz.)²⁸

2.1.1.4.3. Ünlü Birleşmesi

ne olup > *nolup*²⁹ (Erb.), *nolup* (Tuz.), *ne oldu* > *nöldü* (Erb.), *nöldü* (Tuz.).

2.1.1.4.4. Ünlü Değişmesi

Tuzhurmatu ağızında, i-nöbetleşmesi genel bir kural hâlinde görülür. İç sesteki /ı/ ünlüsü, Erbil ağızında korunurken, Tuzhurmatu ağızında /i/’ye dönüşür:³⁰

kırmızı > *kırmızı* “kırması”, *kız* > *kız* “kız”, *hınna* > *hınne* “kına”, ‘*Akkil*’ > ‘*Akkil*’ “akıl”.

Erbil ve Tuzhurmatu ağızlarında ünlü genişlemeleri de görünür:

i > e

²⁵ Kaynak belirtilmeyen örnekler tarafımızdan verilmiştir.

²⁶ Çoban Hıdır Uluhan, *Irak Türkmen Ağız Grameri* (Ankara: Bengü Yayınları, 2022), 37.

²⁷ Muhsin Kevser Nuri, *Erbil ve Amiri...*, 83.

²⁸ Habib Hürmüzlü, *Irak Türkmen Türkçesi Sözlüğü* (Kerkük: Fuzuli Matbaası, 2013), 27.

²⁹ Muhsin Kevser Nuri, *Erbil ve Amiri...*, 64.

³⁰ Habib Hürmüzlü, *Irak Türkmen Türkçesi...*, 25.

İyi > eyi (Tuz.)

u > o

ulaşmak > olaşmağ (Erb.)

2.1.1.4.5. Ünsüz Değişmesi

Erbil ve Tuzhurmatu ağızlarında ünsüz değişimleri şu şekillerde görülmektedir:

k > ç

köpük > çöpüç, yüksek > üsçeç, köpek > çöppeç (Erb.)³¹

k > g

Bu değişim ince ünlülerin yanında görülmektedir.

köpük > kōpüg, yüksek > üskeg, köpek > köpeg (Tuz.)³²

t > d

Eski Türkçede söz başında bulunan /t/ sesi, Eski Anadolu Türkçesi döneminde ötümlüleşerek /d/ olmuştur. Daha sonra Anadolu sahasında, Osmanlı Türkçesi döneminin sonlarında tekrar ötümsüzleşerek /t/ olmuştur.³³ Bu değişim Irak Türkmen Türkçesi sahasında görülmemiş, birçok kelimenin hem başında hem sonunda /d/ sesi kullanılmıştır.³⁴

Sözcük başında: *taş > daş, tat > dad, Tuzhurmatu > Duzhurmatu*

Sözcük sonunda: *azat > azad, arvat > arvad, yoğurt > yōğurd* (Erb.), *yōğurd* (Tuz.)

ç > c³⁵

ağaç > aġaĊ (Erb.) *ağac* Tuz., *aç > ac* (Erb.) *ac* (Tuz.), *ilaç > ilac* (Erb.) *ilac* (Tuz.)

d > t

dükkan > tükan (Erb.), (Tuz.)

b > p³⁶

bıçak > pıçag (Erb.), *piçag* (Tuz.)

ç > ş

Türkiye Türkçesindeki /ç/ sesi Erbil ağızında bazı kelimelerde sert, tonsuz, dişeti ünsüzü /ç/ olarak karşılınırken Tuzhurmatu'da Türkiye Türkçesinde olduğu gibidir. Tuzhurmatu ağızında /ç/ sesinden sonra ç, f, h, k, p, s, ş ve t ötümsüz ünsüzleri gelirse /ç/ sesi /ş/'ye dönüşebilir: *aç-ti~ aşıti* (Erb.) *~aşıti*³⁷ (Tuz.).

³¹ Firas Sabır, "Irak-Erbil Türkmen Ağızı," (Yüksek Lisans Tezi, Nevşehir: Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, 2013): 63.

³² Hidayet Kemal Bayatlı, *Irak Türkmen...*, 349.

³³ Muharrem Ergin, *Türk Dil Bilgisi* (İstanbul: Bayrak Basım Yayın, 1993), 88.

³⁴ Çoban Hıdır Uluhan, *Irak Türkmen...*, 44.

³⁵ Çoban Hıdır Uluhan, *Irak Türkmen...*, 43.

³⁶ Çoban Hıdır Uluhan, *Irak Türkmen...*, 46.

³⁷ Çoban Hıdır Uluhan, *Irak Türkmen...*, 48.

g>g~c

Türkiye Türkçesindeki /g/ sesi sözcük içindeki konumu gözetmeksizin Erbil ağzında /c/ olarak karşılanırken Tuzhurmatu ağzında Türkiye Türkçesindeki gibidir: ³⁸

geldim > *cêldîm* (Erb.), *gêldîm* (Tuz.), “*geldim*”, *değer* > *decer* (Erb.), *deger* (Tuz.), “*değer*”.

c> ċ

Türkiye Türkçesinde /c/ ile başlayan bütün kelimeler Erbil ağzında /ċ/ sesiyle karşılanır. Bu durum Tuzhurmatu ağzında bulunmamaktadır.

cam > *çam*, *can* > *çan*, *cahil* > *çahil*

ç> ç̇

Türkiye Türkçesinde /ç/ ile başlayan bütün kelimeler Erbil ağzında /ç̇/ ile karşılanır. Bu durum Tuzhurmatu ağzında mevcut değildir.

çal > *çal*, *çağır* > *çağır*, *çare* > *çara*

k> k̇

Türkiye Türkçesinde ön sesteki orta damak /k/ sesi Erbil ve Tuzhurmatu ağızlarında art damak /k̇/ sesiyle karşılanır:

Kal > *kal* (Erb.), (Tuz.), *kız* > *kız* (Erb.), *kız* (Tuz.)

k >ğ~ ħ³⁹

Türkiye Türkçesindeki birden fazla heceli kelimelerin son sesindeki orta damak k sesi Erbil ve Tuzhurmatu ağızlarında /ğ/ veya /ħ/ ye dönüşür:

okumak > *ôĥımağ-* *ôĥımaħ* (Erb.), *ôĥımağ* (Tuz.), *uzak* > *uzağ / uzaħ* (Erb.), *uzağ* (Tuz.)

2.1.1.4.6. Benzeşme

Irak Türkmen Türkçesi, Erbil ve Tuzhurmatu ağızları dahil genel olarak benzeşme olayı şu ünsüzler arasında görülmektedir: -ls->-ss-, -rl-> -ll-, -zs->-ss-.⁴⁰

kalsın > *kâssın* “*kalsın*”, *giderler* > *cédeller* (Erb.), *gédeller* (Tuz.), *yemezse* > *yémesse*

2.1.1.4.7. Ünsüz Düşmesi

İç Seste

böyle > *bêle* (Erb.), *bele* (Tuz.), *söyle* > *sêle* (Erb.), *sele* (Tuz.), *sonra* > *sora*, *çift* > *cüt* (Erb.), *cüt* ⁴¹ (Tuz.), *kalkan* > *kaħan* (Erb.), (Tuz.), *tövbe* > *tôba* (Erb.), (Tuz.).

³⁸ Habib Hürmüzlü, *Irak Türkmen Türkçesi...*, 34.

³⁹ Hidayet Kemal Bayatlı, *Irak Türkmen...*, 348-349.

⁴⁰ Hidayet Kemal Bayatlı, *Irak Türkmen...*, 364.

⁴¹ Habib Hürmüzlü, *Irak Türkmen Türkçesi...*, 30.

Son Seste

kalk> k̄ā, gel> cē (Erb.), *gē* (Tuz.), *vallah> valla* (Erb.), (Tuz.), *hep> he* (Erb.), (Tuz.).

Sözcük sonundaki /r/ sesi bazen düşer, /r/ sesinin düşmesi daha çok Tuzhurmatu ağzında fiillerin sonunda görünür:

alur> ālı (Tuz.), *olur> ōlı* (Tuz.), *kurtulur> k̄urtulu*⁴² (Tuz.).

Irak Türkmen ağızlarının genelinde Erbil ve Tuzhurmatu dahil, sözcük başında bulunan -y ünsüzü genellikle düşmektedir⁴³:

yılan> ilan, yil> il, yigît> igid, yüzüm>üzîm (Erb.), *üzüm* (Tuz.), *yumşak> imşaj* (Erb.), (Tuz.), *yürek> örec* (Erb.), *üreg* (Tuz.).

2.1.1.4.8. Ünsüz Türemesi

Erbil ve Tuzhurmatu ağızlarında ünlüyle başlayan sözcüklerin başında da “h” sesi türemesi görülebilir:

alev> halaw, ör> hör, elbet> helbet.⁴⁴

2.1.1.4.9. Ünsüz İkizleşmesi

yedi> yiddî (Erb.), *yeddî* (Tuz.), *sabah> sebbeḥ, aferin>’effērîm, kısa> kıssa* (Erb.), *ķisse* (Tuz.)⁴⁵

Bazı sözcükler Erbil ağzında tek ünsüz biçiminde telaffuz edilirken Tuzhurmatu ağzında bu sözcükler ünsüz ikizleşmesine uğramıştır:⁴⁶

doşap> doşşap “pekmez”, *saķız> saķķız* “sakız”, *iyi > éyyî, nesib> nessib* “nasip”.

2.1.1.4.10. Göçüşme

Erbil ve Tuzhurmatu ağızlarında özellikle iç seste /r/’nin olduğu kelimelerde göçüşme gözlenir.⁴⁷

avrat> arwad (Erb.), (Tuz.), *ķirpik> ķîprîç* (Erb.), *ķiprig* (Tuz.), *yaprak> yar-pağ* (Tuz.), *sofra> sırfa* (Tuz.)

2.1.2. Şekil Bilgisi

2.1.2.1. Kişi Zamirleri

Her iki ağzda da kişi zamirleri⁴⁸:

Teklük 1. Kişi: men	Çokluk 1. Kişi: biz “Tuz.”, bîz (Erb.)
Teklük 2. Kişi: sen	Çokluk 2. kişi: siz “Tuz.”, sîz (Erb.)
Teklük 3. Kişi: o	Çokluk 3. Kişi: olar.

⁴² Hussein Ahmed Shukur, *Irak Türkmen Türkçesinin Tuzhurmatu Ağzı* (Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir: Eskişehir Anadolu Üniversitesi, 2020), 15.

⁴³ Habib Hürmüzlü, *Irak Türkmen Türkçesi...*, 29.

⁴⁴ Habib Hürmüzlü *Irak Türkmen Türkçesi...*, 28.

⁴⁵ Çoban Hıdır Uluhan, *Irak Türkmen...*, 59.

⁴⁶ Habib Hürmüzlü, *Irak Türkmen Türkçesi...*, 32.

⁴⁷ Habib Hürmüzlü *Irak Türkmen Türkçesi...*, 63.

⁴⁸ Habib Hürmüzlü *Irak Türkmen Türkçesi...*, 101.

Bunun dışında Erbil ağzına mahsus olan başka birtakım kişi ekleri de mevcuttur o da bu şekildedir⁴⁹:

Teklik 1. Kişi: bilem	Çokluk 1. Kişi: bilemiz
Teklik 2. Kişi: bilew	Çokluk 2. Kişi: bilewiz
Teklik 3. Kişi: bileş	Çokluk 3. Kişi: bileleri

2.1.2.2. Ekler

2.1.2.2.1. Soru Eki

Türkiye Türkçesindeki “-mI / -mU” soru eki Irak Türkmen Türkçesinin ağızlarında, Erbil ve Tuzhurmatu dahil mevcut değildir. Yüklemin son hecesini uzatarak yani ses tonu veya vurguyla soru cümlesi kurulur:

gêldîw? (Erb.), *gêldiy?* (Tuz.) “*Geldin mi?*”, *côrdîw?* (Erb.), *gördüy?* (Tuz.) “*Gördün mü?*”

2.1.2.2.2. Şimdiki Zaman Eki

Türkiye Türkçesindeki şimdiki zaman eki, “-yor” eki ile gösterilirken Irak Türkmen Türkçesinin Erbil ve Tuzhurmatu ağızlarında “-Xr” olmaktadır. Ancak her iki ağızda da teklik ve çokluk 2. Kişilerde /r/ sesi düşmektedir. Çokluk 3. kişilerde ise /r/ sesi, /l/ sesine dönüşmektedir.⁵⁰

gerileyici benzeşme sonucu -XlAr olur

Cêl-î-r-em (Erb.), *gêl-î-r-em* (Tuz.) “gelıyorum”, *çêç-î-sen* (Erb.), *çek-i-sey* (Tuz.) “çekiyorsun”, *saḡlan-ı-san* (Erb.), *saḡlan-ı-say* (Tuz.) “saklanıyorsun”, *İst-î-rî* (Erb.), (Tuz.) “istiyor”, *cêl-î-r-î* (Erb.), *gêl-î-r-î* (Tuz.) “geliyor”, *Saḡlan-ı-l-lar* (Erb.), (Tuz.) “saklanıyorlar”, *cêl-î-l-ler* (Erb.), *gêl-î-l-ler* (Tuz.) “geliyorlar”.

2.1.2.2.3. Geniş Zaman Eki

Erbil ve Tuzhurmatu ağzında geniş zaman çekimi eki -(A)r eki olarak görülür:

aç-ar-am (Erb.), *aç-ar-am* (Tuz.) “açarım”⁵¹

2.1.2.2.4. Gelecek Zaman Eki

Erbil ağzında gelecek zaman eki -r, -ar/-er⁵² iken Tuzhurmatu ağzında -acağ/ -eceağ’tir: *êd-er-em* (Erb.), *êd-eceağ-em* (Tuz.), “edeceğim”, *côr-er-îğ* (Erb.), *gôr-eceağ-îğ* (Tuz.), “göreceğiz”, *annad-ar-am* (Erb.), *annad-acağ-am* “anlatırım”⁵³

2.1.2.2.5. Görülen Geçmiş Zaman Eki

Görülen geçmiş zamanın teklik ikinci kişi çekiminde, Erbil ağzında -dI-w eki kullanılırken bu ek Tuzhurmatu ağzında -dI-y şeklinde kullanılır. Aynı

⁴⁹ Muhsin Kevser Nuri, *Erbil ve Amirli...*, 83-84.

⁵⁰ Hussein Ahmed Shukur, *Irak Türkmen...*, 30, Zana Bilal, “Erbil Türkmen Ağızı,” (Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Hacettepe Üniversitesi, 2015), 43.

⁵¹ Muhsin Kevser Nuri, *Erbil ve Amirli...*,92, Hussein Ahmed Shukur, *Irak Türkmen...*, 29.

⁵² Dler Nihad Jırjees, “Erbil Türkmen Ağızı(Biçim Bilgisi),” (Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi, 2016), 43.

⁵³ Hussein Ahmed Shukur, *Irak Türkmen...*, 30

zamanda çokluk 2. kişi çekiminde bu ekler Erbil ağzında -dI-wIz olarak kullanılırken Tuzhurmatu ağzında -dI-yIz olarak kullanılır. Ama çokluk 1. kişi eki her iki ağzıda da -diğ şeklindedir.

Cēl-dīw (Erb.) ~ *gēl-diy* (Tuz.), “*geldin*”

Cēl-dīwiz (Erb.) ~ *gēl-diyiz* (Tuz.), “*geldiniz*”

Cēl-diğ (Erb.) ~ *gēl-diğ* (Tuz.), “*geldik*”

2.1.2.2.6. Öğrenilen Geçmiş Zaman Eki

Erbil ve Tuzhurmatu ağızlarında, öğrenilen geçmiş zaman eki teklik ve çokluk 1. kişilerde: -mIş, -mUş şeklindedir. Teklik ve çokluk 2. ve 3. kişilerde ise: -p, -(I)p, -(U)p şeklinde olur:⁵⁴

ķāl-mış-am (Erb.), (Tuz.) “*kalmışım*”, *ķāl-ıp-san* (Erb.), (Tuz.) “*kalmışsın*”, *ōl-ıp-lar* (Erb.), *ōl-up-lar* (Tuz.), “*olmuşlar*”.

2.1.2.3. Tasarlama Kipleri

2.1.2.3.1. Emir Kipi

Erbil ve Tuzhurmatu ağızlarında, Emir kipi teklik 2. kişide, iki şekilde yapılır.

Eksiz: *ķal* “*kal*”, *cēt* (Erb.), *gēt* (Tuz.) “*git*”.

-gInAn, -gUnAn Ekiyle: *cōr-ginēn* (Erb.), *gōr-günēn* (Tuz.), “*gör*”, *beçlē-gīnen* (Erb.), *beklē-ginen* (Tuz.), “*bekle*”, *yāndır-ginan* (Erb.), (Tuz.), “*yak*”⁵⁵

2.1.2.3.2. Gereklilik Kipi

Gereklilik kipi istek kipinin önüne, Tuzhurmatu ağzında -gere, gerek sözcüğünü getirerek, Erbil ağzında ise olur, *debi*⁵⁶ getirilerek yapılır.

Gerek kēsēğ (Tuz.) *debi / olır çesēğ* (Erb.), (Kesmemiz gerek)

2.1.2.3.3. Dilek-Şart

Her iki ağzıda da şart kipi -sa eki ile yapılır:

Celse / Cesse (Erb.), *gelse* (Tuz.), “*gelse*”. (*Olsa*)

3. Erbil ve Tuzhurmatu Ağızlarının Benzerliklerini ve Farklılıklarını Gösteren Atasözü ve Deyim Örnekleri⁵⁷

3.1. Biçim Bakımından Birebir Aynı Olanlar

Erbil ve Tuzhurmatu ağızlarında hem ses hem de şekil bakımından birebir benzeyen atasözü ve deyimlerden örnekler:

⁵⁴ Muhsin Kevser Nuri, *Irak Türkmen...*, 96, Hussein Ahmed Shukur, *Irak Türkmen...*, 28.

⁵⁵ Çoban Hıdır Uluhan, *Irak Türkmen...*, 123.

⁵⁶ Olur anlamına gelen ve gereklilik kipinde kullanılan “*debi*” kelimesi, Sorani Kürtçesinden Erbil Türkmen ağzına geçmiştir “*şahsi gözlem*”.

⁵⁷ Bu çalışmada kullanılan atasözü ve deyimler Irak Türklerinin atasözü ve deyimleriyle ilgili yazılan çeşitli kaynaklardan derlenmiştir. Daha sonra Erbil ve Tuzhurmatu ağız özelliklerine göre yazılmaya çalışılmıştır.

Atasözleri

- Erb., Tuz.: Bâliğ suda me'mele olmaz (Denizdeki balığın pazarlığı olmaz)
Erb., Tuz.: Bâliğ baştan koħar (Balık baştan kokar)
Erb., Tuz.: Beş barmağ bir olmaz (Beş parmak bir değildir)
Erb., Tuz.: Dost başa baħar, duşman ayağā (Dost başa bakar, duşman ayağā)
Erb., Tuz.: Her şeyde bir ħer war (Her şerde bir hayır vardır)
Erb., Tuz.: Ķarannuħtan daş atma (Karanlıktan taş atma)
Erb., Tuz.: Lâlin dilinnen nenēsi annār (Dilsizin dilinden anası anlar)

Deyimler

- Erb., Tuz.: 'Aynı tas 'ayni ħamam (Aynı tas aynı hamam)
Erb., Tuz.: Bir ħariş suda boğ... (Bir kariş suda boğ...)
Erb., Tuz.: Dini imanı paradı (Dini imanı paradır)
Erb., Tuz.: Ħeket ustası, iş ħestēsi (Laf ustası iş hastası)
Erb., Tuz.: Hem yiri, hem inkar ediri (Hem yer hem inkar eder)
Erb., Tuz.: Ķereden o yana boyağ war? (Siyahattan daha koyu renk var mıdır ki?)
Erb., Tuz.: Nenēli babalı ... (Anneli babalı, kusursuz...)
Erb., Tuz.: Wēr yeyim, sal yatayım, ħeber ol ölmeyeyim (Ver yiyeyim, yerimi hazırla uyuyayım, dikkat et ölmeyeyim).

3.2. Ağız Farklılıklarını Gösteren ve Bazı Yönleriyle Farklı Olan Deyim ve Atasözleri

3.2.1. Ses Farklılıkları Bakımından:

Erbil ve Tuzhurmatu ağızlarında daha önce söz edildiği gibi ses bilgisi yönünden önemli farklılıklar bulunmaktadır. Aşağıda ses değişikliği, ses düşmesi ve ses türemesi gibi ses farklılıkları gösteren örnekler verilmiştir:

3.2.1.1. ı~i

Atasözlerinde

- Erb.: Allāh'ın en kiçik sabrı **ķırıħ** ildi
Tuz.: Allah'ın en küçük sabrı **ķirħ** ildi (Allah'ın en küçük sabrı kırk yıldır)
Erb.: '**Aşıkın** cōzi kōr, ħulāğı çerdī
Tuz.: '**Āşikin** gözü kōr, ħulāğı sāğırdı (Aşığın gözü kör, kulağı sağırdır)
Erb.: '**Aķıl** nene babadan *iyidi*
Tuz.: '**Āķkil** nene babadan *éyyidi* (Akıl ana babadan iyidir)
Erb.: Dil uzun baş 'elemet, dil **ķıssa** baş selemet
Tuz.: Dil uzun baş 'elemet, dil **ķisse** baş selemet (Dil uzun baş alamet, dil kısa baş selamet)

Erb.: **Ƙızını** wırmıyan dizinî wurar

Tuz.: **Ƙızını** wurmayan dizini wurur (Ƙızını dövmeyen dizini döver)

Erb.: Nenēli **Ƙız** bellî **Ƙız**, nenēsiz **Ƙız** dēllî **Ƙız**

Tuz.: Nenēlî **Ƙız** bellî **Ƙız** nenēsiz **Ƙız** dēllî **Ƙız** (Analı Ƙız belli Ƙız anasız Ƙız delli Ƙız)

Erb.: Pōhı nağada eşeşew oğada Ƙōhı **Ƙıhar**

Tuz.: Pōhu nanca eşeşey onca Ƙōhusu **Ƙıhar** (Boku ne kadar eşelersen o kadar kokusu çıkar)

Erb.: Şirin dil ilanı dellüçten **Ƙıhârdır**

Tuz.: Şirin dil ilanı delligten **Ƙıhârdı** (Tatlı dil yılanı deliğinden çıkarır)

Deyimlerde

Erb.: '**AƘıl** bölindiginde orda dōcimiş

Tuz.: '**AƘıl** paylananda orda dōğülmüş (Akıl dağıtılırken orda değılmış)

Erb.: cūce yımirtadan **Ƙıhip** Ƙabuğını becēnmîrî

Tuz.: Cūce yumurtadan **Ƙıhip** Ƙabığını begēnmîrî (Cıvciv yumurtadan çıkıp kabuğunu beğenmiyor)

Erb.: Yımırta tawıgtan, tawıg yımirtadan **Ƙıhâr**

Tuz.: Yumurta tawıgdan, tawıg yumurtadan **Ƙıhar** (Yumurta tavuktan tavuk yumurtadan çıkar)

3.2.1.2. c~ć

Atasözlerinde

Erb.: **Aćdan** al toħa wēr

Tuz.: **Aćdan** al toħa wēr (Aćtan al toka ver)

Erb.: **Ać** biraħma ħerħiz olur, çoh sēleşme 'arsız olur

Tuz.: **Ać** biraħma ħerħiz olı, çoh sēleşme 'arsız olu (Ać biraħma hırsız olur, çok konuşma arsız olur).

Erb.: **Ağaca** dayanma Ƙurır, adama dayanma õlir

Tuz.: **Ağaca** dayanma Ƙurur, adama dayanma õlü (Ağaca dayanma kurur, insana dayanma õlür)

Erb.: **Ağacın** Ƙurdı õzinnen olmasa bin il yaşar

Tuz.: **Ağacın** Ƙurtu õzünnen olmasa bin il yaşar (Ağacın kurdu kendisinden olmazsa bin yıl yaşar)

Erb.: Allah sağ ēlî sol ele **muħtać** etmēsîn

Tuz.: Allah sağ ēlî sol ele **muħtać** etmēsîn (Allah sağ eli sol ele muħtać etmesin)

Erb.: Allah'ın emrî olmasa **ağac̣tan** pēlik düşmez

Tuz.: Allāh'ın emri olmasa **ağacdan** yarpağ düşmez (Allah emri olmasa ağaçtan yaprak düşmez)

Erb.: Aslını inkar eden **biçdi**

Tuz.: Aslını inkar eden **biçdi** (Aslını inkar eden piçtir)

Erb.: **can cîcerden** ‘ezizdi

Tuz.: **Can cigerden** ‘ezizdi (Can ciğerden değerlidir)

Erb.: Heş ortaya **cēlince** su durar

Tuz.: Heş ortaya **gēlince** ussu durur (Hak ortaya gelince su durur)

Erb.: Paranın üzi **sıcahtı**

Tuz.: Paranın yüzü **sıcahtı** (Paranın yüzü sıcaktır)

Erb.: Su **çarrasi** su yōlinda kırılır

Tuz.: Su **cerresi** ussu yōlunda kırili (Su testisi su yolunda kırılır)

Erb.: Tōhun **açdan** hebēri yōhtı

Tuz.: Tōhun **acdan** hebēri yōhtu (Tok açtan haberdar değildir)

Erb.: Yığlamıyan uşağa **emceç** wērilmez

Tuz.: Yıglemiyen uşağa **emcek** wērilmez (Ağlamayan bebeğe meme vermezler)

Deyimlerde

Erb.: **Aç** esner, toh **cēcîrî**

Tuz.: **Ac** esner, toh **gēgîrî** (Aç esner, tok geçirir)

Erb.: **Aç** olan her şey yer

Tuz.: **Ac** olan her şey yer (Aç olan her şey yer)

Erb.: **Açlıh** şere

Tuz.: **Aclıh** şere (Kahrolsun açlık)

Erb.: Bıgazına kadar **borca** bat...

Tuz.: Boğazına kadar **borca** bat... (Boğazına kadar borca bat...)

Erb.: **çüce** yımirtadan çihîp kabuğını becēnmîrî

Tuz.: **Cüce** yumurtadan çihîp kabuğünü begēnmîrî (Cıvciv yumurtadan çıkıp kabuğunu beğenmiyor)

Erb.: Koyın **can** dērdinde kassāb et dērdinde

Tuz.: Koyun **can** wāyında, kassap pim wāyında (Koyun can derdinde, kassap et derdinde)

3.2.1.3. ç~ç

Atasözlerinde

Erb.: **Ağaç** yaş olduğunda ēcîlîr

Tuz.: **Ağaç** yaş olduğunda ēgili (Ağaç yaş iken eğilir)

Erb.: Adamın cōtî **çihşın** adı **çihmasın**

Tuz.: Adamın götû **çihşın** ādî **çihmasın** (İnsanın götü çıksın adı çıkmasın)

Erb.: Altını **altunçı** tânır

Tuz.: Āltını **āltınçı** tânır (Altını kuyumcu bilir)

Erb.: ‘Adetli ‘adētīnnen **wazcêçmez**

Tuz.: Hıyılı hıyundan **wazgêçmez** (Hıyılı hıyundan vazgeçmez)

Erb.: **Borç** allı zekat wêrrî.

Tuz.: **Borç** allı zekat wêrrî (Borç alıyor zekat veriyor).

Erb.: **Borç** issidir ama ölmêz

Tuz.: **Borç** sıtma tutar ama ölmêz (Borç ateşlenir ama ölmez)

Erb.: Budıw yırt para koy **içine**

Tuz.: Buduy yurt para koy **içine** (Budunu kes para koy içine)

Erb.: **Başkasıçı** kuyıyı kazan özî düşer **içine**

Tuz.: **Başkasıçı** kuyuyu kazan özü düşer **içine** (Başkası için kuyu kazan kendisi düşer içine)

Erb.: **çâğırsaw** nēnē nēnē, çımse nenew olmaz, **çâğırsaw** arwad arwad herkes arwādıw olur

Tuz.: **Çâğırsay** nene nene, kimse neney olmaz, **çâğırsay** arwad arwad herkes arwādiy ölu (Çâğırsan ana ana kimse anan olmaz, çâğırsan hanım hanım herkes eşin olur).

Erb.: **çoh** yâşıyan çoh bilmez **çoh** cezen **çoh** bilir

Tuz.: **Çoh** yâşıyan çoh bilmez **çoh** gezen **çoh** bili (Çok yaşayan çok bilmez, çok gezen çok bilir)

Erb.: Dēmır kâpının **ağac** kâpiya işi düşer

Tuz.: Dēmır kâpının **ağaç** kâpiya işi düşer (Demir kapının ağaç kâpiya işi düşer)

Erb.: Eçmêcî yōhtı yēmeğe, attan cêdirî **sıçmağa**

Tuz.: Ekmêgi yōhtı yēmeğe, attan gêdiri **suçmağa** (Yemeği yok yemeğe, atla gider sıçmaya)

Erb.: **Hençer** yarâsı iyi olur, dil yarâsı iyi olmaz

Tuz.: **Hençer** yarâsı sağâli, dil yarâsı sağalmaz (Bıçak yarâsı geçer, dil yarâsı geçmez)

Erb.: Ne eçsew onı **biçesen**

Tuz.: Ne ekssey önu **biçesen** (Ne ekersen onu biçersin)

Erb.: Pōhı nağada eşelesen oğada kōhıyısı **çihar**

Tuz.: Pōhu nanca eşelesen onca kōhusu **çihar** (Boku ne kadar eşelersen o kadar kokusu çıkar)

Erb.: Şirin dil ilânı dellüçten **çihardır**

Tuz.: Şirin dil ilânı delligten **çihardı** (Tatlı dil yılanı deliğinden çıkarır)

Erb.: Tâlihîsiz adamı dewe istînde ilan **çalar**
Tuz.: Talihsiz adamı dêwe üstünde ilan **çalar** (Talihsiz insanı deve üzerinde yılan sokar)

Erb.: Wêr kırîhî **çêçme** korhî
Tuz.: Wêr kırîhî **çekme** korhî (Ver kırkı çekme korku)

Erb.: Yediğîw kaba **sıçma**
Tuz.: Yediğiy kaba **suçma** (Yediğin kaba sıçma)

Deyimlerde

Erb.: Ğam war wurar **cêçer**, Ğam war deler **cêçer**
Tuz.: Ğam war wurur **geçer**, Ğam war deler **gêçer** (Dert var vurur geçer, dert var delerek geçer)

Erb.: Ha kaçal Hasan, ha Hasan **kaçal**
Tuz.: Ha Keçel Hasan, ha Hasan **keçel** (Ha kel Hasan, he Hasan kel)

Erb.: Mene yôh **içîne** pôh
Tuz.: Mene yôh **içine** pôh (Bana yok içine bok)

Erb.: **Sâçını** sîpîrce etti
Tuz.: **Sâçını** sîpürge etti (Saçını süpürge etti)

Erb.: Yımırta tawîgtan, tawîg yımirtadan **çihar**
Tuz.: Yumurta tawîgdan, tawîg yumurtadan **çihar** (Yumurta tavuktan tavuk yumurtadan çıkar)

3.2.1.4. g~c

Atasözlerinde

Erb.: ‘Akıl baştâdı yaştâ **dôci**
Tuz.: ‘Akıl baştâdı yaştâ **dôgü** (Akıl baştadır yaştâ değıldir)

Erb.: ‘Âşîkîn **côzî** kôrdı
Tuz.: ‘Âşîkîn **gôzü** kôrdü (Aşîğîn gözü kôrdür)

Erb.: Ahan su **cêrî** dönmez
Tuz.: Ahan ussu **gêrî** dönmez (Akan su geri dönmez)

Erb.: Adamın **côtî** çîhsîn adı çîhmasîn
Tuz.: Adamın **gôtü** çîhsîn âdî çîhmasîn (İnsanın götü çîhsîn adı çîkmasîn)

Erb.: Âdım âdım yol olur, damla damla **cöl** olur
Tuz.: Âdım âdım yol ölü, damla damla **göl** ölü (Adım adım yol olur, damla damla göl olur)

Erb.: Ayâğîw yorğaniwa **cöre** uzat
Tuz.: Ayâğiy yorğaniya **göre** uzat (Ayağînı yorganına göre uzat)

Erb.: **Bîcünîn** işînî yarına bîrahma
Tuz.: **Bugünün** işînî yarına kıyoma (Bugünün işînî yarına bırakma)

- Erb.: **Celen cédennen** iyi olmaz
Tuz.: **Gelen gidene** rehmet göndēri (Gelen gideni aratur)
- Erb.: **Cēlīn** dawara mindi ya nasib dēdi
Tuz.: **Gēlin** ata mindi ya nasib dēdi (Gelini ata bindirmişler “ya nasib” demiş)
- Erb.: **Cēwīl** cēvīlden hebēri war
Tuz.: **Gēwīlden** gēvīle yol var (Gönülden gönle yol vardır)
- Erb.: **Cül dōcīsew** dırık ta olma
Tuz.: **Gül dōgūlsew** diken de olma (Gül değilsen diken de olma)
- Erb.: **Cülme** kōnşıwa **cēlīr** bāşıwa
Tuz.: **Gülme** kōnşuya **gēlī** bāşıya (Gülme komşuna gelir başına)
- Erb.: Dağ dağa **decmez cōz cōze decer**
Tuz.: Dağ dağa **degmez, göz göze deger** (Dağ dağa kavuşmaz, insan insana kavuşur)
- Erb.: Dost naḥoş **cūnde** ma’lum olur
Tuz.: Dost dar **gūnde** me’lim ölu (Dost zor günde belli olur)
- Erb.: **Ecrī** öti düz sēleş
Tuz.: **Egrī** ötu düz seleş (Eğik otur düz konuş)
- Erb.: **Eşşēcīn** yūçī **eşşēcīn** boynınādı
Tuz.: **Eşşegin** yūkü **eşşegin** boynunādı (Eşeğin yükü kendi üzerinedir)
- Erb.: Ğem war wurar cēçer, ğam war deler **cēçer**
Tuz.: Ğem war vurur geçer, ğam war deler **gēçer** (Dert var vurur geçer, dert var delerek geçer)
- Erb.: Her üze **cūlen** dost **dōcī**
Tuz.: Her üze **gūlen** dost **dōgū** (Her yüze gülen dost değildir)
- Erb.: Her **cüzēlīn** bir ‘aybī war
Tuz.: Her **gözēlīn** bir ‘ēyyibī war (Her güzelin bir kusuru vardır)
- Erb.: Hıısım ētīwe kıyse **sīmīcīwe** kıymēz
Tuz.: Hıısım ētīy yese **sümügüy** kırmaz (Akraba etine kıysa kemiğine kıymaz)
- Erb.: Hağ diyēnīn kılāwī **dellūc** olur
Tuz.: Hağ kōnuşānīn kalāwī **dellig** ölu (Doğru söyleyenin tepesi delik olur)
- Erb.: İnsanoglı ḥam sūt yıptī, **cīwēnīlmēz**
Tuz.: İnsanoglu çig sūt ēmīptī, **gūwēnīlmēz** (İnsan oğlu çig sūt emmiştir, güvenilmez)
- Erb.: İççi **cēwīl** bir olsa, samānlıĝ seyran olur
Tuz.: İkki **gēwīl** bir olsa, samānlıĝ seyran ölu (İki gönül bir olunca samanlıĝ seyran olur)

Erb.: Kâldır samanı **cêlîr** zamanı

Tuz.: Kâldır samanı **gêli** zamanı (Sakla samanı gelir zamanı)

Erb.: Kızım sene direm **cêlînîm** sen eşît

Tuz.: Kızım sene direm **gêlinim** sen eşit (Kızım sana diyorum gelinim sen duy).

Erb.: Koç **icît** dâysisına benzer

Tuz.: **İgidin** êyvisi dâysisına çîhar (Koç yiğit dâysisına benzer)

Erb.: Ne koysaw kazana o **cêlîr** çömçeye

Tuz.: Ne koysay kazana o **gêli** çemçeye (Ne koysan kazana o gelir kepçeye)

Erb.: Oħımağ **icneyle** kuyyu kazmaħtı

Tuz.: Oħımağ **igneyle** kuyyu kazmaħtı (Okumak iğneyle kuyu kazmaktır)

Erb.: Para el çırıldı cêlîr **cêder**

Tuz.: Para el kiridi gêli **gêder** (Para el kiridir gelir gider)

Erb.: Sağ êlin wêrdiğîni sol el **cörmêsîn**

Tuz.: Sağ êlin verdiğîni sol el **görmêsîn** (Sağ elin verdiğîni sol el görmesin)

Erb.: Uşaq düşmese **bêwîc** olmaz

Tuz.: Uşaq yîhile düşe **böyyüç** olu (Çocuk düşe kalka büyür)

Erb.: Yığlatan Allâh, **cüldîren** Allâh

Tuz.: Ağladan Allâh, **güldüren** Allâh (Ağlatan da Allah, güldüren de Allah)

Erb.: Yâħunnan daş **decer**

Tuz.: Yâħınnan daş **deger** (İnsana yakınından zarar gelir)

Erb.: Zaman insana her şeyi **öcredîr**

Tuz.: Zaman insana her şey **öğreti** (Zaman insana her şey öğretir)

Deyimlerde

Erb.: Ağzım **cördî**, karnım **cörmêdî**

Tuz.: Ağzım **gördü**, karnım **görmêdî** (Ağzım gördü karnım görmedi)

Erb.: 'Aqıl bölîndiğînde orda **döçimiş**

Tuz.: 'Aqıl paylananda orda **dögülmüş** (Akıl dağıtılırken orda değilmiş)

Erb.: Ac esner, toħ **cêcîrîr**

Tuz.: Ac esner, toħ **gêgîrî** (Aç esner, tok geçirir)

Erb.: Bize **celen** vezir olur, bizden **cêden** rezil olur

Tuz.: Bize **gelen** vezir olu, bizden **giden** rezil ölu (Bize gelen vezir olur, bizden giden rezil olur)

Erb.: **Cüzele cünye** de uyar

Tuz.: **Gözele günye** de uyar (Güzele çuval da yakışır)

Erb.: **Cêwîl** kırmaħ ke'bênîni dâşını kırmaħtan daha betêrdî

Tuz.: **Gêwîl** kırmaħ ke'bênîni dâşını kırmaħtan daha betêrdî (Gönül kırmak Kâbe'nin taşını kırmaktan daha beterdir)

Erb.: cüce yumırtadan çılıp kâbuğını **becênmirî**

Tuz.: Cüce yumırtadan çılıp kâbığını **begênmirî** (Cıvcıv yumırtadan çıkıp kabuğunu beğenmiyor)

Erb.: Dağdaki **cêlip** bağdakını kâwırı

Tuz.: Dağdaki **gêlip** bağdakini kowırı (Dağdaki gelip bağdakini kovuyor)

Erb.: Harda kırılrsa ordan **dücîn** wır

Tuz.: Harda kırıldıysa orda **dügün** wır (Nerede kırıldıysa oradan bağla)

Erb.: Ölme **eşşecîm** ölme bahar **cêlir**

Tuz.: Ölme **eşşêgîm** ölme bahar **gêlî** (Ölme eşeğim ölme, bahar gelir)

Erb.: **Pîsîcîn** burnı ete ulaşmaz, diyer kôhıptı

Tuz.: **Pisigin** burnu éte olaşmaz, diyer kôhıptı (Kedinin burnu ete erişmez kokmuş der)

Erb.: **Ranc** aldı **ranc** wêrdî

Tuz.: **Reng** aldı **reng** wêrdî (Renk aldı, renk verdi)

3.2.1.5. k~ç

Atasözlerinde

Erb.: Allâh **çîmsênî** dillere atmâsın

Tuz.: Allâh **kîmsênî** dillere salmâsın (Allah kimseyi dillere düşürmesin)

Erb.: **Çeşçün sırçe** öz kâbına zerer vêrîr

Tuz.: **Keskin sirke** öz kâbına zerer vêri (Keskin sirke kabına (küpüne) zarar verir)

Erb.: **Êşşec** almadan palan alınmaz /at almadan âhır yapılmaz

Tuz.: **Êşşek** almadan palan alınmaz /at almadan âhır yapılmaz (Eşek alınmadan palan alınmaz / at alınmadan ahır yapılmaz.

Erb.: Eşşecîn **yüçî** eşşecîn boynınâdı

Tuz.:Eşşegin **yükü** eşşegin boynunâdı (Eşegin yükü kendi üzerinedir)

Erb.: **Êşçî** samânı ye le verme

Tuz.: **Êski** harmanı sawurma (Eski samanı ye le verme / Eski harmanı sawurma)

Erb.: **Eçen** biçer, konan köçer

Tuz.: **Eken** biçer, konan köçer (Eken biçer, konan göçer)

Erb.: **İççi** ‘akıl bir ‘ağıldan iyitirdi

Tuz.: **İkki** ‘akıl bir ‘ağıldan éyyidi (İki kişinin fikri bir kişinin fikrinden daha iyidir)

Erb.: Yığlâmiyan uşâğa **emcêç** wêrilmez

Tuz.: Ağlamıyan uşâğa **emcek** wêrilmez (Ağlamayan bebeğe meme vermezler)

Deyimlerde

Erb.: Ac kırt **çimîn**

Tuz.: Ac kırt **kimin** (Aç kırt gibi)

Erb.: **Çissēnîn** ağzını aç

Tuz.: **Kissēnin** ağzını aç (Kesenin ağzını aç)

Erb.: **Çimse çimseye** dōcî.

Tuz.: **Kimse kimseye** dōgü (Kimse kimseye değil)

Erb.: **Ēşçî** tas **ēsçî** hamam

Tuz.: **Ēski** tas **ēski** hamam (Eski tas eski hamam)

Erb.: İl on **içî** ay..

Tuz.: İl on **iki** ay... (Yıl on iki ay...)

Erb.: Yoğsuzluğ ataştan **çöynēçti**

Tuz.: Yoğsuzluğ ataştan **köynēkti** (Yoksulluk ateşten gömlektir)

3.2.1.6. Tuzhurmatu Ağzında /r/ sesinin düşmesi

Erbil ağzında fiillerin sonunda bulunan /r/ sesi korunurken, Tuzhurmatu ağzında genellikle düştüğünü görülmektedir. Bu konuyla ilgili tespit edilen atasözü ve deyimler şunlardır:

Atasözlerinde

Erb.: Hâyın korhağan **olır**

Tuz.: Hâyın korhağan **ölu** (Hain olan korkak olur)

Erb.: İnsan her düşmehte bir 'akıl **kazanır**

Tuz.: İnsan her düşmehte bir 'akıl **kazānı** (İnsan her düştüğünde bir akıl kazanır)

Erb.: Ölme eşşēcim ölme bahar **cēlir**

Tuz.: Ölme eşşēgim ölme bahar **gēlî** (Ölme eşşēgim ölme, bahar gelir)

Erb.: Su çarrası su yolında **ķırılır**

Tuz.: Su cerresi ussu yolunda **ķirili** (Su testisi su yolunda kırılır)

Deyimlerde

Erb.: Adāmi su başına aparır susuz **dōndērîr**

Tuz.: Adāmi şat başına apārî ussuz **dōndērî** (İnsanı su başına götürür susuz getirir)

Erb.: Ac esner, toğ **cēcîrîr**

Tuz.: Aç esner, toğ **gēgîrî** (Aç esner, tok geçirir)

Erb.: 'Ayran **tōçîlîr** yeri kalmaz, yōğurt **tōçîlîr** yeri **ķalır**

Tuz.: 'Ayran **tōkûlü** yeri kalmaz, yōğurt **tōkûlü** yeri **ķālî** (Ayran dökülür izi kalmaz, yoğurt dökülür izi kalır)

Erb.: Bize celen vezir **olır**, bizden ceden rezil **olır**

Tuz.: Bize gelen vezir **olu**, bizden giden rezil **ölu** (Bize gelen vezir olur, bizden giden rezil olur)

Erb.: Yemiyeñin bir yeñi **olır**

Tuz.: yemiyeñin bir yeñi **ölu** (yemeyenin bir yiyeni olur)

3.2.2. Şekil Farklılığı Bakımından

Erbil ve Tuzhurmatu ağızları şekil bakımından farklılık gösterdiklerini yukarıda belirtilmiştir. Bu iki ağız arasında en önemli şekil farklılıklarından biri, teklik ve çokluk 2. kişi iyelik eklerinde, teklik ve çokluk 2. kişi zamirlerinin genetik (ilgi) hâlinde ve bazı fiil kiplerinin teklik ve çokluk 2. kişi çekimlerinde tarihî geniz n'sinin “v” ve “y” olarak geliştiğini, Erbil ağızı -v grubuna, Tuzhurmatu ağızı ise -y grubuna girmesi, bunun yanında Erbil ağızında ilgi durumu eki, yükleme durumu eki, görülen geçmiş zaman eki ve emir kipi gibi sözcüklere getirilen eklerin düzlük yuvarlaklık uyumu bakımından bozuk olması, birçok ekin tek şekilli olması ve eklerin çoğunda sadece düz ünlülü şekillerinin bulunması bu iki ağız arasında önemli şekil farklılıklarındandır. Söz konusu her iki ağızın bazı atasözü ve deyimlerinde bulunan sözcüklerin şekil farklılığı aşağıdaki örneklerde gösterilmiştir:

3.2.2.1. u~ı

Atasözlerinde

Erb.: Ağacın **kurdu** özünnen olmasa bin il yaşar

Tuz.: Ağacın **kurdu** özünnen olmasa bin il yaşar (Ağacın kurdu kendisinden olmazsa bin yıl yaşar)

Erb.: **Dolın** sēsî uzağtan **hōştı**

Tuz.: **Dāvulun** sēsi uzağtan **hōştu** (Davulun sesi uzaktan hoş gelir)

Erb.: Dünyēnin kıyruğı **uzındı**

Tuz.: Dünyēnin kıyruğı **uzundu** (Dünyanın kıyruğı uzundur)

Erb.: Ecri **ötı** düz sēleş

Tuz.: Egrı **ötu** düz seleş (Eğik otur düz konuş)

Erb.: Ne eçsew **önı** biçesen

Tuz.: Ne eksey **önu** biçesen (Ne ekersen onu biçersin)

Erb.: **Pohı** nağada eşelesenw oğada **koğusı** çıhar

Tuz.: **Pöhu** nanca eşelesenw onca **köhusu** çıher (Boku ne kadar eşelersen o kadar kokusu çıkar)

Erb.: Töħın açdan heberı **yöhtı**

Tuz.: Töħun açdan heberı **yöhtu** (Tok açtan haberdar değildir)

Deyimlerde

Erb.: Eçmēci **yōhtı** yemeğe, attan cēdirī sıçmağa
Tuz.: Ekmēgi **yōhtu** yemeğe, attan gēdiri suçmağa (Yemeği yok yemeğe, atla gider sıçmaya)

Erb.: Pisicīn **burnı** ete ulaşmaz, diyer **ķōhıptı**
Tuz.: Pisigin **burnu** ēte ulaşmaz, diyer **ķōhuptu** (Kedinin burnu ete erişmez kokmuş der)

3.2.2.2. ü-î

Atasözlerinde

Erb.: Adamın **cōtī** çihşın adı çihmasın
Tuz.: Adamın **gōtū** çihşın ādi çihmasın (İnsanın götü çıksın adı çıkmasın)

Erb.: ‘Āşıkın **cōzī** kōrdı
Tuz.: ‘Āşikin **gōzū** kōrdı (Aşığın gözü kōrdür)
Erb.: Başkasıcı kuyyu kazan **ōzī** düşer içine
Tuz.: Başkasıcı kuyyu kazan **ōzū** düşer içine (Başkası için kuyu kazan kendisi düşer içine)

Erb.: Eşşēcīn **yüçī** eşşēcīn boynınādı
Tuz.: Eşşēgin **yükū** eşşēgin boynunādı (Eşēğin yükü kendi üzerinedir)

Erb.: Paranın **üzī** sicahtı
Tuz.: Paranın **yüzū** sicahtı (Paranın yüzü sıcaktır)

Deyimlerde

Erb.: Adı war **ōzī** yoḥ
Tuz.: Adıy war **ōzū** yoḥ (Adı var kendi yok)

Erb.: Ağzım **cōrdī**, karnım cōrmēdi
Tuz.: Ağzım **gōrdū**, karnım gōrmēdi (Ağzım gördü karnım görmedi)

Erb.: Nenew **ōssīn**
Tuz.: Neney **ōssün** (Anan ölsün)

3.2.2.3. w ~ y

Atasözlerinde

Erb.: Aḥşamnan sora, **ķāpıwı** kapat
Tuz.: Aḥşamnan sora, **ķāpıyı** kapat (Akşamdan sonra kapını kapat)

Erb.: **Ayāğıw yorğanıwa** cōre uzat
Tuz.: **Ayāğıy yorğanıya** göre uzat (Ayağını yorganına göre uzat)

Erb.: **Budıw** yırt para koy içine
Tuz.: **Buduy** yurt para koy içine (Budunu kes para koy içine)

Erb.: **çāğırsaw** nēnē nēnē, çımse nenew olmaz, çāğırsaw arwad arwad herkes arwādıw olur

Tuz.: **Çāğırsay** nene nene, kimse neney olmaz, çāğırsay arwad arwad herkes arwādıw ölu (Çağırsan ana ana kimse anan olmaz, çağırsan hanım hanım herkes eşin olur).

Erb.: Çimin eçmēcını **yırsew** onun kılincını sılıç

Tuz.: Kimin ekmēgını **yirsew** onun kılincını salla (Kimin ekmeğini yiyorsan onun kılıcını salla)

Erb.: Hatta **diliw** yorınır **ēliw** yorınsın

Tuz.: **Diliy** yorulduğça **ēliy** yörulu (Dilin yorulana kadar, elin yorulsun)

Erb.: **Ķāpiwı** keyyım çiliçle, **ķonşıwu** hērhız étme

Tuz.: **Ķāpiyı** kēyyım kilikle, **ķonşuyı** hērhız étme (Kapını sıkı kapat komşunu hırsız çıkarma)

Erb.: **Ķırabilmēdiğiw** ēli öp

Tuz.: **Ķirebilmediğiy** ēli öp (Kıramadığın eli öp)

Erb.: **Māliw** mal olmāsın **bazāriw** bazar ossın

Tuz.: **Māliy** mal olmāsın **bazāriy** bazar ossun (Malın mal olmasın, pazarın pazar olsun)

Tuz.: Maşa durarken **ēliw** yāndırma

Tuz.: Maşa durarken **ēliy** yāndırma (Maşa dururken elini yakma)

Erb.: **Yēdiğiw** kaba sıçma

Tuz.: **Yēdiğiy** kaba suçma (Yediğin kaba sıçma)

Deyimlerde

Erb.: **Başıw** ağırtmıyım

Tuz.: **Başıy** ağırtmıyım (Başını ağırtmayayım)

Erb.: **Cētiğiw** cündi

Tuz.: **Gētiğiy** gündü (Bittiğin gündür)

Erb.: He **dēdiw** al al bir cün **dēmēdiw** yeşil

Tuz.: He **dēdiy** al al bir gün **dēmēdiy** yeşil (Hep al dedin bir gün yeşil demedin).

Erb.: **Nenew** össın

Tuz.: **Neney** össün (Anan ölsün)

3.2.3. Diğır Bazı Ses Farklılıklarını Gösteren Örnekler

Yukarıda verilen örnekler dışında bazı kelimelerde görülen ses farklılıkları aşağıdaki atasözü ve deyimlerde görüldüğü gibidir:

Atasözlerinde

Erb.: Baba kıyar bir bağa, oğlan kıymaz bir sallım **üzîme**
Tuz.: Baba kıyar bir bağa, oğlan kıymaz bir sallım **üzüme** (Baba bir bağa kıyar, oğlan bir salkım üzüme kıymaz)

Erb.: **Diwarın** kulağı war
Tuz.: **Duwarın** kulağı war (Duvarın kulağı var)

Erb.: **Dölin** sēsî uzağtan hoştı
Tuz.: **Dāvulun** sēsî uzağtan hoştu (Davulun sesi uzaktan hoş gelir)

Erb.: Kan **su** olmaz
Tuz.: Kan **ussu** olmaz (Kan su olmaz)

Erb.: **Paklıh** imannandı
Tuz.: **Pëkliħ** imannandı (Temizlik imandadır)

Erb.: War **yewî** kerem yewî, yoħ yewî werem yewî
Tuz.: War **ewî** kerem ewî, yoħ ewî werem ewî (Var evi kerem evi, yok evi verem evi)

Erb.: **Yiddi** kere düşün anan selêş
Tuz.: **Yëddi** kere düşün anan seleş (Yedi kez düşün, öyle konuş)

Erb.: **Yewî** yew eden arwattı
Tuz.: **Ewî** ew eden arwattı (Evi ev yapan kadındır)

Erb.: **Yığlasa** nenem yığlar, başkâsı yalan yığlar
Tuz.: **Ağlarsa** nenem ağlar, başkâsı yalan ağlar (Ağlarsa anam ağlar, gerisi yalan ağlar)

Deyimlerde

Erb.: **Cüzele** cünye de uyar
Tuz.: **Gözele** günye de uyar (Güzele çuval da yakışır)

Erb.: Özîne **ölîm**, şehabîne zerel
Tuz.: Özüne **ölüm**, şehëbine zerer (Kendine ölüm sahibine zarar)

Erb.: Saçını **sîpîrce** etti
Tuz.: Saçını **süpürge** etti (Saçını süpürge etti)

Sonuç

Irak'ın kuzeybatısından güneydoğusuna kadar uzanan bir şerit üzerinde yaşayan Türkmenlerin konuşma dili genel olarak bir bütünlük göstermektedir. Ancak Türkiye Türkçesi ağızlarında görüldüğü gibi, Irak Türkmen Türkçesinde de bazı ağız farklılıkları göze çarpmaktadır. Bu farklılık, değişik dönemlerde bölgeye göç edip yerleşen farklı boyların arasında olan ağız farklılıklarından kaynaklandığı düşünülmektedir. Irak Türkmen ağızlarındaki ses, şekil ve ifade bakımından farklılıklar, tabii olarak deyim ve atasözlerinde de bulunmaktadır.

Bu çalışmada ele alınan Erbil ve Tuzhurmatu ağızlarındaki deyim ve atasözleri, fonetik (ses bilgisi) ve morfoloji (şekil bilgisi) bakımından benzerliklerinin yanı sıra farklılıklara da açık bir şekilde rastlanmaktadır.

Çalışmada derlenen örneklere göre teklik ve çokluk 2. kişi iyelik eklerinde, teklik ve çokluk 2. kişi zamirlerinin genetik (ilgi) hâlinde ve bazı fiil kiplerinin teklik ve çokluk 2. kişi çekimlerinde tarihî geniz n'sinin Erbil ağzında "v" Tuzhurmatu ağzında ise "y" olarak geliştiği görülmektedir. Ayrıca, büyük ve küçük ünlü uyumunun Erbil ağzında daha düzensiz olduğu tespit edilmiştir. Bunun yanında Erbil ağzında g>c, k>ç, c> ç, ç> ç, ses değişimleri, Tuzhurmatu ağzında özellikle sözcük sonunda /r/ sesinin düşmesi, gereklilik kipinin her iki ağızdaki farklılığı, Erbil ağzında gelecek zaman eki -r, -Ar iken Tuzhurmatu ağzında -AcAğ olması sonucuna ulaşılmıştır.

Erbil ve Tuzhurmatu ağızlarında görülen ses ve şekil bakımından farklılaşma, daha çok ağız özelliklerinden kaynaklanırken, söz varlığı ve kavram alanındaki farklılaşma sosyal, kültürel hayattan, bölgede bulunan farklı etnik grupların (Arap, Kürt) etkisinden oluşmaktadır. Nitekim, Sorani Kürtçesinin Erbil ağzı üzerinde önemli ölçüde etkisi görülür. Diğer taraftan da Arapçanın Tuzhurmatu ağzına etkisine işaret etmek gerekir.

Dil etkisi dışında, Erbil ve Tuzhurmatu ağızlarından örnek verilen deyim ve atasözlerinin, hem şekil hem anlam bakımlarından Türkiye Türkçesi atasözü ve deyimleriyle de yakınlığı görülmektedir.

Kısaltmalar

Erb: Erbil.

Tuz: Tuzhurmatu.

Çeviri Yazı İşaretleri

[ā] Uzun /a/

[è] Kapalı /e/

[ē] Uzun /e/

[î] /ı/ ile /i/ arası ünlü

[ō] Uzun /o/

[ō̄] Uzun /ö/

[ʻ] Ayın sesi

[č] Önden telafuz edilen sert, tonlu, dişeti ünsüzü

[ç] Önden telafuz edilen sert, tonsuz, dişeti ünsüzü

[ğ] Süreksiz, ötümlü, art damak ünsüzü

[ħ] Nefesli /h/ ç ünsüzü

[ħ̄] Hırıltılı /h/ ç ünsüzü

[k] Arka damak /k/ ünsüzü

[w] Çift dudak /v/ ünsüzü

Kaynaklar

- Aksan, Doğan. *Türkçenin Sözcüğü*. Ankara: Engin Yayınevi, 2006.
- Aksoy, Ömer Asım. *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*. Cilt I-II. İstanbul: İnkılap Yayınevi, 2014.
- Albayrak, Nurettin. *Ansiklopedik Halk Edebiyatı Sözlüğü*. İstanbul: Kapı Yayınları, 2004.
- Bayatlı, Hidayet Kemal. *Irak Türkmen Türkçesi*. Ankara: TDK Yayınları, 1996.
- Bilal, Zana. *Erbil Türkmen Ağzı*. Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Hacettepe Üniversitesi, 2015.
- Buluç, Sadettin. "Mendeli (Irak) Ağzının Özellikleri." *1. Türk Dili Bilimsel Kurultayına Sunulan Bildiriler*, Ankara: TDK Yayınları, 27-29 Eylül, 1972. 181-183.
- Cevzeli, Ümit. *Erbil'de Türkmen Tarihi*. Ankara: Ortadoğu Yayınları, 2021.
- Dakuki, İbrahim. *Irak Türkmenleri Dilleri Tarihleri ve Edebiyatları*. Ankara: Güven Matbaası, 1970.
- Ergin, Muharrem. *Türk Dil Bilgisi*. Bayrak Basın ve Yayın, İstanbul, 1993.
- Haydar, Çoban Hıdır. *Irak Türkmen Ağzları*. Doktora Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 1979.
- Hürmüzlü, Erşat. *Irak Türkleri*. Ankara: IMTP Enformasyon Bürosu Yayınları, 1994.
- Hürmüzlü, Habib, Ekrem Pamukçu. *Irak'ta Türkmen Boy ve Oymakları*. Ankara: Türkmeneli İşbirliği ve Kültür Vakfı- Global Stratejik Enstitüsü Yayınları, 2005.
- Hürmüzlü, Habib. *Irak Türkmen Türkçesi Sözlüğü*. Kerkük: Fuzuli Matbaası, 2013.
- Jırjees, Dler Nihad. *Erbil Türkmen Ağzı (Biçim Bilgisi)*. Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi, 2016.
- Kerkük, İzzettin. *Haşim Nahit Erbil ve Irak Türkleri*. İstanbul: Kerkük Vakfı Yayınları, 2004.
- Korkmaz, Zeynep. *Türkiye Türkçesinin Temeli Oğuz Türkçesinin Gelişimi*. Ankara: TDK Yayınları, 2020.
- Oğuz, M. Öcal, ed. *Türk Halk Edebiyatı El Kitabı*, Grafiker Yayınları, Ankara, 2011.
- Paşayev, Gazenfer. *Irak Türkmen Folkloru*. İstanbul: Kerkük Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998.
- Rasheed, Ali Hasan. *Irak Türkmen Atasözleri Üzerine Bir İnceleme*. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 2006.
- Saatçi, Önder. "Deyimler Dünyasında Gezinti -Irak Türkmen Ağzlarından Türkiye Türkçesine-." *Kardaşlık Dergisi* 99, (Temmuz-Eylül 2023): 14-17.
- Saatçi, Önder. *Irak Türkmenleri İçin*. İstanbul: Kerkük Vakfı Yayınları, 2020.
- Saatçi, Suphi. *Irak Türkmen Boyları Oymakları ve Yerleşme Bölgeleri*. İstanbul: Ötügen Yayınları, 2015.
- Saatçi, Suphi. *Tarihi Gelişim İçinde Irak'ta Türk Varlığı*. İstanbul: Tarihi Araştırmalar ve Dokümantasyon Merkezleri Kurma ve Geliştirme Vakfı Yayınları, 1996.
- Sabır, Firas. *Irak-Erbil Türkmen Ağzı*. Yüksek Lisans Tezi, Nevşehir: Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, 2013.
- Shukur, Hussein Ahmed. *Irak Türkmen Türkçesinin Tuzhurmatu Ağzı*. Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir: Eskişehir Anadolu Üniversitesi, 2020.
- Şahbaz, Hüseyin. *Kerkük Ağzı*. Doktora Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 1979.
- Tahsin, Sinan. *Irak-Erbil Yöresi Türkmenlerinin Sözlü Kültür Ürünleri*. Yüksek Lisans Tezi, Nevşehir: Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, 2014.
- Uluhan, Çoban Hıdır. *Irak Türkmen Ağzı Grameri*. Ankara: Bengü Yayınları, 2022.
- Vasfi, İhsan S. *Irak Türklerinde Deyimler ve Atasözleri*. İstanbul: Kerkük Vakfı Yayınları, 2001.

Extended Abstract

Analysing the Phonetic and Morphological Differences Between the Dialects of Erbil and Tuzkhurmatu in the Context of Proverbs and Idioms in These Regions

The Turkmen are concentrated mainly in the northern and central regions of Iraq. The main cities where Turkmen live are, Erbil, Kirkuk, Tuzkhurmatu, Tel-Afar, Altunkopri, Tazehurmati, Tawuq, Kifri, Qarateppe, Qizlarbat, Khaniqin, Shahrabn, Mansuriyya, Baquba, Mandeli and Bedre.

Erbil is one of the oldest cities in the world, this city, where Turks have lived throughout history, is a historical Turkmen city located in the north of Iraq. It is considered the second most populated Turkmen province after Kirkuk. The fact that Erbil is surrounded by Turkish highways in the north and Iran in the west has been effective in making this city an important trade centre from the past to the present.

The Tuzkhurmatu district is one of the Turkmeneli districts; it is located on the highway between Baghdad and Kirkuk. It is approximately 188 kilometres north-east of Baghdad and 78 kilometres south of Kirkuk. There are salt springs and plenty of date palm trees in the city. The suffix *tu* at the end of the word Tuzkhurmatu also corresponds to the adjective suffixes *-li*, *li* in Mongolian and Turkish. It means Tuzhurmalı.

Proverbs are words that can live for centuries, which are included in the vocabulary of a language, and reflect the wisdom, experiences, world-view, and expressive power of a society. People reflect all kinds of situations, thoughts, experiences, and lifestyles in idioms and proverbs.

Proverb is one of the shortest genres compared to other literary genres, and it is also the shortest genre as a folklore creation. However, they are words of one or two sentences, they are stereotyped, and they are in the aorist or imperative mood. Proverbs do not have a subject order. However, among the subjects that are advised about what to do and not to do in the proverbs, family, kinship, valour, religion, bravery, dignity, neighbourliness, friendship, etiquette, health and death, economy, hospitality, agriculture, and livestock, climate, and calendar, animals, subjects such as nationality took place more. Iraqi Turkmen call mesel to proverbs and idioms. Proverbs and idioms have very common usage by the people. Although the proverbs and idioms used by Iraqi Turkmen are the same or very close in terms of subject and meaning, they have their dialect characteristics. The dialect specifics, similarities, and differences between Erbil and Tuzkhurmatu are mostly seen in proverbs and idioms.

In this study, proverbs and idioms were mentioned at first. Later, Erbil and Tuzkhurmatu are mentioned in the dialect features. Vowels and consonants, major vowel harmony, minor vowel harmony, and sound events (voice disappearance, sound derivation, sound change, sound displacement) are mentioned in phonetics.

The vowels used in Erbil and Tuzkhurmatu dialects are in the form of *a*, *e*, *ê*, *ı*, *î*, *ı*, *ü*, *o*, *ö*. In addition to the eight basic vowels of Turkish, there are also vowels such as *ê* "closed e", *i* between "i-i". One of the most important dialect features of Iraqi Turkmen Turkish is the use of long vowels. These long vowels are *â*, *ê*, *ö*, *ï*.

Consonants are common in the Erbil Turkmen dialect and Tuzkhurmatu dialect, *d j r w f k s y b g k z c ğ l s h m ş ç ħ n t ħ p*. Only the consonants *ć* and *ç*, which are different forms of *c* and *ç*, do not appear in Tuzkhurmatu dialect.

There are also morphological differences between these two dialects. Therefore, the characteristics, similarities, and different aspects of both dialects are revealed. Such as suffixes (question suffix present tense suffix present tense suffix future tense suffix past tense suffix), and modals (Imperative, Necessary, Conditional).

The most important feature that distinguishes the Erbil Turkmen dialect and the Tuzkhurmatu dialect is the difference in the possessive suffix. In the Erbil dialect, singular 2nd person possessive suffix is (-v) and plural is 2nd person possessive suffix (-vuz). In the Tuzkhurmatu dialect, the singular 2nd person possessive suffix is (-y) and the plural 2nd person possessive suffix is (-yiz).

At the end of the research, similar and different points between these two dialects mentioned above are shown with idioms and proverbs. Some idioms and proverbs differ in form and expression in both dialects.

While the differentiation in sound and form seen in idioms and proverbs is mostly due to the dialect feature, the differentiation in the concept area is due to the influence of different nationalities (Arab, Kurdish) in social and cultural life. Especially the great influence of the Sorani Kurdish in the dialect of Erbil Turkmen Turkish, this effect is also seen in idioms and proverbs. Except for the language effect, the proverbs and idioms of the Erbil Turkmen for the Kurds are not seen in the Tuzkhurmatu dialect. At the same time, the idioms and proverbs used by Tuzhurmatu Turkmen for Arabs are not seen in Erbil Turkmen dialect. This is since Erbil Turkmen live with Kurds and Tuzkhurmatu Turkmen live with Arabs.

In the idioms and proverbs given as examples in the dialects of Erbil and Tuzkhurmatu, although they are named with different names in different geographies with Turkey Turkish, the commonality in the proverbs seems to be close in terms of both meaning and form.

Şemsi Yastıman'ın İki Destanı Bağlamında Kırşehir'e Özgü Yemek ve Yiyecek Kültürü

Dishes and Food Culture Specific to Kırşehir in the Context of the Two Epics of Şemsi Yastıman

Erol ÜLGEN*

* Dr. Öğretim Üyesi.

Orcid Id: 0000-0002-5027-5542

Sorumlu Yazar / Corresponding Author:
Erol Ülgen, İstanbul Yeni Yüzyıl Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, İstanbul-Türkiye.

E-posta / E-mail:
erol.ulgen@yeniyuzuil.edu.tr

Geliş Tarihi / Recived Date:
4 Mayıs 2023

Kabul Tarihi / Accepted Date:
29 Haziran 2024

Araştırma Makalesi / Research Article

Atf / Citation:
Erol Ülgen, "Şemsi Yastıman'ın İki Destanı Bağlamında Kırşehir'e Özgü Yemek ve Yiyecek Kültürü," *Türk Dünyası Araştırmaları* 136, Sayı 270 (2024): 373-388.

doi: 10.55773/tda.1292632

Bu makale Creative Commons BY-NC-SA 2.0 tarafından lisanslanmıştır. / This article is licensed under a Creative Commons BY-NC-SA 2.0.

Öz

Türk tarihi ve kültürü bakımından Anadolu'da bilinen eski yerleşim yerlerinden biri olan Kırşehir, konumu itibarıyla zengin bir tarih ve kültüre sahiptir. Bu zenginliğin içinde edebî ve tarihî şahsiyetler, mimari eserler ve yüzlerce yıldır yaşattığı gelenek ve görenekler bulunmaktadır. Bu gelenek ve görenekler içinde ise yemek ve yiyecek kültürünün ayrı bir yeri vardır.

Kırşehir, yemek kültürü bakımından zengin ve beslenme çeşitliliği bol olan bir kenttir. Kırşehirlilerin zaman içinde kendilerine has pişirme usulleri, damaklarına uygun tatlar, lezzetler buldukları, zengin bir beslenme kültürü oluşturdukları bilinmektedir.

Türk halk müziği ve Türk folklorunun tanınmış simalarından Şemsi Yastıman, yazmış olduğu iki destanında Kırşehir yemeklerini anlatı ögesi olarak kullanır.

Bu makalede, önce Kırşehirli ozan Şemsi Yastıman'ın "Memleket Hasreti" ve "Kırşehirli Dilinden" destanlarında yer verdiği, uzun bir süredir gurbette olduğundan yemek fırsatı bulamadığı, bu nedenle de kavuşma isteği ve özlem duygusu içerisinde olduğu ve övgü ile söz ettiği "yufka ekme, bulgur pilavı, çullama, çökelek, söğürmelik et, sızgıt, pırzola, boranı, keme, hoşmerim, pekmez, armut kakı ..." gibi Kırşehir yiyecek ve yemekleri üzerinde durulmuştur. Sonra da belirtilen destanların dizelerinden hareket edilerek Kırşehir'in yiyecek ve yemek kültürüne ait unsurların tarifleri de verilerek açıklanmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Destan, Şemsi Yastıman, Kırşehir, Yemek, Yiyecek, Kültür.

Abstract

Kırşehir, which is one of the oldest known settlements in Anatolia in terms of Turkish history and culture, has a rich history and culture due to its location. This richness includes literary and historical figures, architectural works and tra-

ditions and customs that have been kept alive for hundreds of years. Among these traditions and customs, food and food culture have a special place.

Kırşehir is a city that is rich in food culture and nutritional diversity. It is known that the people of Kırşehir found their own unique cooking methods, tastes and flavors suitable for their palate, and formed a rich nutrition culture.

Şemsi Yastıman, one of the well-known figures of Turkish folk music and Turkish folklore, uses Kırşehir dishes as a narrative element in his two epics.

In this article, firstly, Kırşehir food and dishes like “yufka” bread, ‘bulgur’ pilaf, ‘çullama’, ‘çökelek’, ‘sögürmelik’ meat, ‘sızıgıt’, lamb chops, ‘boranı’, ‘keme’, ‘höşmerim’, molasses, pear ‘kaki’...”, which the poet Şemsi Yastıman from Kırşehir included in his epics “Memleket Hasreti” and “Kırşehirlî Dilinden”, which he could not find the opportunity to eat because he had been away for a long time, and for this reason, he was in a sense of longing and wishing to be back, and mentioned with praise, are emphasised. Then, based on the verses of the epics, the elements of Kırşehir’s food and food culture have been tried to be explained by giving recipes.

Keywords: Epic, Şemsi Yastıman, Kırşehir, Dishes, Food, Culture.

Giriş

Ozan, kaynak kişi, derlemeci olarak Türk halk edebiyatına, Türk halk müziğine ve Türk folkloruna sayılamayacak kadar çok hizmeti geçen Şemsi Yastıman, 10 Temmuz 1923’te Kırşehir’de doğdu. Asıl adı Mehmet Galip Şemsettin’dir. Soyu, 13. yüzyılda Horasan’dan Anadolu’ya gelip Kırşehir’e yerleşen Şeyh Süleyman Türkmanî’ye dayanır. Babası şekerci esnafından Ahmet Ağa, annesi ise Selâmoğullarından İlhamiye Hatun’dur. Ortaokulda iken Türk halk musikisine ve sazına âşık olur. İlk şiirini 1938 yılında yazar. Askerlik sonrası maliye memuru olur. Memuriyeti sıkıcı bulur ve ayrılır. Saz ve türkü merakı onu Ankara’ya sürükler. Kısa sürede Ankara’nın tanınmış saz ve söz ustaları arasına girer. Bir konser grubuyla Anadolu turnesine çıkar. Türkü derlemeleri yapan Muzaffer Sarısözen ile tanışır. Sarısözen onu Yurttan Sesler programında türkü söylemek üzere Ankara’ya davet eder. Radyoda canlı yayınlanan saziyla sözüyle türkü söyleme ve tanınma fırsatı bulur. 1950 yılında önce İzmir, ardından İstanbul’a gider. Geceleri gazinolarda saz çalıp türkü söyler. Gündüzleri de Beşiktaş Çırağan Caddesi’nde kiraladığı bir dükkânda saz dersleri verir ve saz âletleri satar. Verdiği dersler ve imal ederek sattığı sazlarıyla halk müziğini sevenlerin sayısının artmasını sağlar. 10 Temmuz 1994 tarihinde vefat eder. Çanakkale’nin Lâpseki ilçesi Çardak Tatil Köyü’ndeki naaşı, 10 Temmuz 2021 tarihinde Kırşehir’de atalarının yattığı İmaret mezarlığına nakledilir.

Şemsi Yastıman, sahneye ilk adımını attığı andan itibaren mesleği ile ilgili kendisini daima yeniler ve geliştirir. O, sadece saz sanatkârı değildir. Daha küçük yaştan itibaren Türk halk edebiyatını, Türk folklorunu ayrıntılı bir şekilde inceler ve bu alanlardaki gelişmeleri de yakından takip eder. Repertuarında halk edebiyatının en seçkin eserleri vardır. Bu eserlerin bazılarını besteler, sahnede ve radyoda icra eder. Mesleğini icra yolunda o da diğer halk ozanları gibi gezgin âşıklar geleneğine¹ uyar ve altı yıl Anadolu’nun çeşitli şehirlerini gezer. Gezdiği yerlerde kendi deyişlerini ve mahallî türküleri çalıp

¹ “Âşık: Sazlı (telden), sazsız (dilden), doğaçlama yoluyla, kalemle (yazarak) veya bu özelliklerin birkaçını birden taşıyan ve âşıklık geleneğine bağlı olarak şiir söyleyen halk sanatçısıdır.” Erman Artun, *Âşıklık Geleneği ve Âşık Edebiyatı* (Adana: Karahan Kitabevi, 2018), 1.

söyler. 7-9 Ekim 1966 tarihinde Konya'da yapılan Âşıklar Bayramı'na katılır. Burada çalıp söylediği "Muradım" destanıyla birincilik ödülü kazanır.

1949 yılından ölünceye kadar Türkiye radyo ve televizyonlarında, sahnelerde mahallî sanatçı ve saz sanatkârı olarak görev yapar. Ayrıca plâk, kaset ve film çalışmaları da olan Yastıman, jübileler, filmler, düğün, dernek, aile ve sohbet toplantılarında da çalıp söyler. Yurt içinde olduğu gibi yurt dışında da konserler verir.

İrticalen şiirler de söyleyen Yastıman, daha ziyade bir kalem şairi olarak tanınır. Onun türkü, destan, taşlama, atasözü, lâkaplar, övgü ve nasihat türlerinde çok önemli eserleri vardır². Şiirlerinde daha çok içinde yaşadığı devrin sosyal konularını işler. Dolayısıyla sazı ve sözüyle söylediği destan ve türkülerde mizah gücünü de kullanarak halkın dertlerini dile getirir.

Kırşehir sevdalısı olan Yastıman, Kırşehir'in kendine has kültürel değerlerini şiirlerinde ve destanlarında yaşatmaya çalışır.

Şemsi Yastıman, "Memleket Hasreti" ve "Kırşehirlî Dilinden"³ adlarındaki iki destanında Kırşehir ve yöresine ait yemek ve yiyeceklerin yanı sıra gelenek ve görenekleri de mısralarına taşır.

Kırşehir'de Yiyecek ve Yemek Kültürü

Kırşehir, beslenme ve mutfak kültürü bakımından Anadolu'nun zengin şehirlerinden biridir. Bu zenginlik hem Türkistan'ın göçebe kültüründen getirdikleri hem de Anadolu'daki yerleşik kültürlerden buldukları üzerine kuruludur. Bu iç Anadolu'nun kadim şehrinde yaşayanlar, yüzyıllar içinde damak zevkine uygun oluşturdukları yemek ve çeşitlendirerek yetiştirdikleri yiyeceklerle hem beslenme alışkanlığı kazanırlar hem de ülkemizin mutfak kültürüne katkı yaparlar. Ozan Yastıman, buzdolabının ve hazır yiyeceklerin bulunmadığı bir zaman diliminde Kırşehir'de çocukluk ve ilk gençlik yıllarını geçirir. Sonrasında geçimini sağlamak için gurbete çıkar, ancak o, Kırşehir'le bağlarını hiç koparmaz. Yastıman, 1959 yılında "Kırşehirlî Dilinden"⁴ ve 1962 yılında yazdığı "Memleket Hasreti"⁵ veya 1966 yılında kendisine Âşıklar Bayramı'nda birincilik kazandıran "Muradım Şu; Silaya Varam"⁶ adlı destanlarında, doğup büyüdüğü şehrin yaşayan ve yaşatılan gelenek ve göreneklerinin bazılarını özlemine de dile getirerek yer verir. Onun bu özlemi arasında Kırşehir'e özgü, yerli yemek ve yiyecekler vardır ki bunlar Kırşehir'de de en çok üretilen ve tüketilen dört temel yiyecek olup aynı zamanda bu yiyecekler, Türk beslenme kültürünün temel yiyeceği ve içeceği olan et, süt ürünleri (yoğurt, peynir, tereyağı, ayran, çökelek gibi), hamur işleri ve baklagillerdir.

² Erol Ülgen, *Şemsi Yastıman Hayatı ve Eserleri* (İstanbul: Ahilik Araştırma ve Kültür Vakfı, 1995). Bu tür ve konularla ilgili bkz. Doğan Kaya, *Ansiklopedik Türk Halk Edebiyatı Sözlüğü* (Ankara: Akçağ Yayınları, 2007).

³ Ülgen, *Şemsi Yastıman*, 97-100, 120-122.

⁴ Ülgen, *Şemsi Yastıman*, 120-122.

⁵ Ülgen, *Şemsi Yastıman*, 97-100.

⁶ "Memleket Hasreti" adlı destanı ile benzerlik arz eder. Yastıman, bu destanı ile 1966 yılında katıldığı Konya Âşıklar Bayramı'nda birincilik ödülü kazanır. Ülgen, *Şemsi Yastıman*, 101-102.

Yastıman, yirmi altı kıt'alık ve 6+5 11'lik hece vezniyle yazdığı "Memleket Hasreti"⁷ adlı destanının ilk dörtlüğünde, ölmez de sağ olursa her yıl yaptığı gibi yaz mevsiminde özlemine çektiği Kırşehir'e gitmek toprağına yüzünü sürmek, geçmişte yaşadığı hatıralarını canlandırmak ister. Yastıman'ın yirmi dört kıt'alık ve 6+5 11'lik hece vezniyle yazdığı "Kırşehirli Dilinden"⁸ adlı destanı şu dizelerle başlar.

*Kırşehir Kırşehir, canım vatanım
Yakın eyle şöyle yolları hele
Unutmadım, ben sözünü tutan'ım
Sıladan açver kolları hele. (KD. 1)*

Bu ilk dörtlükte coşkuyla Kırşehir'e "canım vatanım" diye seslenir. Kırşehir'den kollarını açıp kendisini beklemesini ister.

*Halam sağ olsa da, sesim duysaydı
Cebime devramel, iğde koysaydı
"Şun da yi" diyerek alma soysaydı
Cevizi de dişle kırmak istiyom. (MH. 8.)*

Yastıman, destanının bu dörtlüğünde maziye döner ve halasının yemesi için verdiği yiyecekleri hatırlar. Bu hatırlayış akrabalar arasındaki dayanışmaya da iyi bir örnektir. Halası ona yemesi için elma verir. Cebine devramel ve iğde koyar. O günlerden unutamadığı bir hatıra da dişle kırıp yediği cevizlerdir. Yastıman, unutamadığı bu tatlı hatıraları mısralarına taşır. Bu dörtlükte adı geçen elma, Kırşehir yöresinde de bolca yetişen bir meyvedir. Elmanın tatlı, ekşi (mayhoş) tadıyla ve renkleriyle bilinen türleri vardır. Elma yerel ağzılarda "alma"⁹ olarak da bilinir. Kırşehir ve yöresinde ayçiçeğine, devramel de denir. Devramel¹⁰, gün çiçeği, günebakan, gündöndü, günâşık, çiğdem, çitlek, ayçekirdeği gibi adlarla da anılır. Çiğ ve kavrulmuş olarak da yenir.

*Bir de gitsem, dezem beni görseydi
İçi çökelikli dürüm dürseydi
Hele azıcık da sızgit verseydi
O an pırzolayı yermek istiyom. (MH. 9.)*

Yastıman, bu dörtlükte halasından sonra teyzesini ziyarete gitmek ister. Teyzesinin çocukluk günlerindeki gibi kendisine çökelek ve sızgıtlı dürüm dürmesini özlediğini, bunun verdiği lezzeti pırzolaya değişmeyeceğini belirtir. Bu dörtlükte geçen pırzola kasaplık hayvanın omurgasının iki yanındaki bölgeden çıkarılan kemikli et dilimidir. Pırzola tavada veya köz ateşte pişirilerek

⁷ "Memleket Hasreti" adlı destanının metni "MH" kısaltması, kaçınıcı dörtlük olduğı da rakamlarla gösterilecektir.

⁸ "Kırşehirli Dilinden" adlı destanının metni "KD" kısaltması, kaçınıcı dörtlük olduğı da rakamlarla gösterilecektir.

⁹ Hasan Eren, *Eren Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü (ETDES)*, Haz: Şükrü Halük Akalın (Ankara: TDK Yayınları, 2020), 163.

¹⁰ Ahmet Günşen, "Devramel/devrambel: Ayçiçeği, çitlek", içinde *Kırşehir ve Yöresi Ağzıları Sözlüğü* (Kırşehir: Ocak Yayınları, 2001), 71.

yenir. Çökelek/ çökellik, yağı alınmış sütten yapılır. Bir peynir türüdür. Kesik, ekşimik de denir. Deri ve çömlekte muhafaza edilir. Kış yiyeceği olarak bilinir. Ancak günümüzde yaz aylarında taze olarak da tüketilmektedir.¹¹ Sızgıt, kuşbaşı et veya kıymanın kavrulması ile elde edilen bir yiyecektir. Sızgıt yapılırken lezzet katması için koyun veya kuzunun kuyruk yağı katılarak pişirilir. Keçi ve koyun etinin karışımı ile yapılan sızgıtın daha fazla dayandığı bilinir. Elektriğin ve buzdolabının olmadığı zamanlarda kavru lan et, çömlekl erde muhafaza edilir ve kış aylarında yemeklerde kullanılarak tüketilir.¹²

Yastıman, halası ve teyzesinden sonra dayısının ve amcasının evine uğradığında neler yiyeceğini de şu dörtlükte sıralar:

*Dayım gilden acık köğtür aldırsam
Emmim gilden armut kak'ı buldursam
Ceplerime şak leblebi doldursam
Töhmeleyip, uşgur kırmak istiyom. (MH. 10.)*

O, önce dayısıgillerden köğtür aldırarak, sonra amcasıgillerden armut kakı, yani armut kurusu bulduracak sonra da şak/kırık leblebi ile ceplerini doldurup yiyecektir. Bir başka yiyecek ise, bu dörtlükte ismi verilen köğtür/köftürdür. Hem lezzetli hem besleyici bir kış yiyeceğidir.¹³ Hazırlanışı şöyledir: İsteğe göre içine bir miktar arpa, yulaf, buğday unu, nişasta, pekmez veya üzüm şırası, bir miktar su karıştırarak, pelte¹⁴ veya muhallebi kıvamına gelinceye kadar ateşte kaynatılarak yapılır. İsteğe göre, pişmeye yakın bir zamanda içine ceviz parçaları da katılabilir. Piştikten sonra soğuması için tepsi/tepsilere dökülür. Soğuduktan sonra dilim dilim kesilir, bir bez üzerinde güneşe serilerek kurumaya bırakılır. Kıvamında kuruduktan sonra çömleğe dizilir ve iyice bastırılır. Çömleğin ağzı hava almayacak şekilde bir örtü ile kapatılır. Serin bir yerde bekletilir. Bir iki ay sonra köftür çömleğin içinde şekerlenir, lezzetli bir yiyecek haline gelir.

Armut kakı, kış yiyeceği olarak bilinen meyve kurusudur. Bilindiği gibi Kırşehir ve yöresinde bol miktarda erik, zerdali, kayısı, dut, üzüm, elma ve armut gibi yaz meyveleri yetişmektedir. Bu yaz meyvelerinin bir kısmı kışın tüketilmek üzere Temmuz, Ağustos ve Eylül aylarında kurutulur. Bu kurutulmuş meyvelere halk ağzında 'gak' veya 'kak'¹⁵ denir. Genellikle kak, elma, armut, erik, zerdali ve kayısıdan yapılır. Adı geçen meyveler mevsiminde toplanır, yıkanır, dilimlenir, sapı, çekirdekleri alınır. Temiz bir bez, çarşaf, tahta

¹¹ Günşen, "Çökelek", *Kırşehir ve Yöresi*, 63; Hasan Şahin, *Geçmişten Bugüne Kırşehir* (Ankara: Kır-Der, 2007), 352.

¹² Günşen, "Sızgıt", *Kırşehir ve Yöresi*, 211.

¹³ Günşen, "Köftür/Köğtür", *Kırşehir ve Yöresi*, 165; Gürsel Seçilmiş ve Mehmet Atılğan, *Anadolu Kültürünün Nazar Boncuğu, Kırşehir'in Gelenek ve Görenekleri* (Ankara: Kırşehir Valiliği Yayını, t.y.), 99; M. Faruk Bayrak, *Soframda Anadolu: İç Anadolu Yemekleri* (İstanbul: Alfa Yayınları, 2015), 440.

¹⁴ "Pelte: Pekmez ve unun ateşte karıştırılarak pişirilmesiyle yapılan bir tatlı çeşidi.", Günşen, *Kırşehir ve Yöresi*, 198.

¹⁵ Şemseddin Sami, "Kak/ gak, kah: "Kak", içinde *Kâmûs-i Türkî*, Haz: Sadi Özgür (İstanbul: Alfa Yayınları, 2020), 526.

veya kiremit üzerine serilir ve güneşte kurumaya bırakılır. Geceleri nem almasın diye akşamları toplanır veya üzeri kapatılır. Gündüzleri tekrar serilir veya örtü açılır. İyice kuruduktan sonra bez torbalara konur ve serin yerde saklanır. Bu meyveler kuru şekliyle yenildiği gibi hoşafı da yapılarak tüketilir. Türksitan'dan beri beslenme kaynağı olarak bilinen meyve, et ve sebze kurutma geleneği Anadolu'da hâlen devam etmektedir.¹⁶ Kavrulmuş nohudun ikiye ayrılmış şekline şak leblebi/ şah leblebi¹⁷ ya da kırık leblebi denir. Eski za-manlarda Anadolu'da Çerçiler, eşek sırtında heybelerde taşıdığı şak leblebiyi sokak, mahalle ve köylerde parayla satar veya buğday, yün, yumurta vs. ile takas yaparlardı. Halk da şak veya kırık leblebiyi çerez olarak tüketir.

*Sögürmelik bir et çıksa satırdan
Höşmerim, çullama gitmez hatırdan
Kuşlukleyin hedik gelse tandırdan
Çölmeğin içine girmek istiyom. (MH.11.)*

Yastıman, bu dörtlükte yine çocukluk döneminde hatırladığı tadı damagında olan önemli yiyeceklere değinir. Bu yiyeceklerden biri kuzu veya koyundan satırla kesilmiş söğürmelik ettir. Diğeri yöreye has höşmerim, bir diğeri de çullama¹⁸dır. Bunların yanı sıra hatırdan çıkaramadığı, lezzetini unutamadığı çömlekte pişen hedik¹⁹tir. Söğürme, küllenmiş köz ateşte veya fırında pişirilen yağsız pırzolaya, kızartmalık ete verilen addır. Aslında söğürmelik et, kemikli, kuzu kaburgasından hazırlanır. Halk ağzında buna kemirmelik et de denir.²⁰ Türkiye'nin değişik bölgelerinde farklı yapılaş tarifleri de olan höşmerim²¹ bir hamur tatlısıdır. Halk arasında peynir helvası olarak da bilinir. Genel tanımıyla höşmerim, tuzsuz taze peynirden nişasta, pirinç unu veya irmik, yağ, pekmez, şeker, süt, yumurta, tuz ve su konularak yapılır. Tercihe göre bu malzemelerden bazıları birbiri ile karıştırılır. Hamur, cıvık veya hafif sulu kıvama gelinceye kadar yoğrulur. Tavada veya tencerede sıvı yağ kızdırılır. Hazır hale gelen hamur kızdırılmış yağın bulunduğu tencere veya tavaya dökülür. Yavaş yavaş hafif ateşte pişirilir. Dolu dolu veya tane tane diye tabir edilen kıvama gelince ateşten alınır ve servis tabaklarına konur. Üzerine isteğe göre toz şeker ve ezilmiş ceviz ilave edilerek servis yapılır.²² Yastıman'ın hatırdan hiç çıkmayan yemeklerden biri de çullama. Çullama, tavuk etiyle yapılan bir yemek çeşididir. Çullama için tavuğun göğüs eti veya kuzu but tercih edilir.

¹⁶ Şemseddin Sami, "Kak/ gak", *Kâmûs-i Türkî*, 526; Günşen, "Kah", *Kırşehir ve Yöresi*, 148; Şahin, *Geçmişten Bugüne Kırşehir*, 352; Nergis Ulu, *1939'dan Günümüze Yazılı Kaynaklarda Yemek Kültürü Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: MSA Yayınları, 2013), 255; Nevin Halıcı, *Açıklamalı Yemek ve Mutfak Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: Oğlak Yayınları, 2012), 141; Bayrak, *Soframda Anadolu*, 434.

¹⁷ Günşen, "Şak leblebi/ şah leblebi: Kırık leblebi", *Kırşehir ve Yöresi*, 218.

¹⁸ Hasan Eren, "Çullama", içinde *Eren Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü (ETDES)*, Haz: Şükrü Halûk Akalın (Ankara: TDK Yay, 2020), 125.

¹⁹ Günşen, "Hedik", *Kırşehir ve Yöresi*, 132.

²⁰ Ulu, *1939'dan Günümüze*, 502.

²¹ Günşen, "Höşmerim", *Kırşehir ve Yöresi*, 138.

²² Günşen, "Höşmerim", *Kırşehir ve Yöresi*, 138; Eren, "Höşmerim", *ETDES*, 221.

Önce tavuk göğsü ve butlar iyice pişinceye kadar haşlanır. Soğuduktan sonra et kemikten didiklenerek ayrılır. Tavuğun suyu çullamada kullanılmak üzere muhafaza edilir. Tencere veya büyük bir tavada tereyağı veya sıvı yağda un pembeleşinceye kadar kavrulur. İsteğe göre tuz ilave edilir. Kavrulan una tavuk suyu ilave edilir ve muhallebi kıvamına gelinceye kadar karıştırılarak karıştırılarak pişirilir. Bu kıvam düz bir tabağa veya tepsiye alınır. Üzerine didiklenen tavuk etleri yerleştirilir. Bu arada tencere veya tavada eriyen tereyağına salça, pul biber eklenerek kavrulur ve bir sos yapılır. Bu karışım tavuk etlerinin üzerine dökülür. Yine isteğe göre karabiber eklenir ve sıcak servis yapılır.²³ Hem geçmiş zaman diliminde hem de günümüzde tandır²⁴ ısınmanın yanı sıra fırın görevi yapmış ve yapmaktadır. Tandırda, sac üzerinde yufka ekmek ve bazlama, közünde de çömlük içine konulan kelle-paça, işkembe, hedik pişirilir. Ayrıca tandırda pekmez ve salça da kaynatılır. Hediğin malzemesi buğday, mısır, bir miktar nohut ve sudur. Sadece buğday veya mısır da olabilir. İstenilen malzeme konulduktan sonra çömlüğün ağzı sıkıca kapatılır ve tandırda oluşan köze, akşamdan sabaha kadar kalmak üzere bırakılır. Tandırda pişen veya haşlanan buğday veya mısır hediğine bir miktar haşlanmış nohut, ceviz içi, kuru üzüm de ilave edilerek yenilir. Buğday ve mısır hediği sade de yenilir. Her ikisi de ılık veya soğuduktan sonra tüketilir.²⁵

*Bir hağbe kemeyi yüklesem sırta
Çıksam bir alamaç yapacak sırta
Beş gö suvan, üç kaynamış yumırta
Bazlama içine sarmak istiyom. (MH. 12.)*

Yastıman, destanının bu dörtlüğünde Kırşehir ve yöresinde toprak altında yetişen ve patatese benzeyen bir mantar çeşidi olan keme²⁶den bahseder. Keme, ilkbahar yağmurlarından sonra toprak altında oluşan, patates ve yer elmasına çok benzeyen, yenilebilen yabani bir bitkinin adıdır. Halk ağzında yer mantarı, domalan olarak da bilinmektedir.

Yastıman, daha önce büyüklerinden öğrendiği ve toprak altındaki yerlerini bildiği kemeyi bir heybeyi dolduracak kadar toplamak, sonra da geçmişte yaptığı gibi alevli bir ot ateşinde pişirip yemek arzusunu dile getirir. Kırşehir yöresine has bir yiyecek olan keme, patates gibi közde pişirilerek yenildiği gibi bulgur pilavına katılarak da yenilir. Yemek olarak da yenilen keme, pişirilmeden önce tencere veya tavada tereyağı eritilir, sonra üzerine ince ince doğranmış soğan konulur, pembeleşme başlayınca kıyma ilave edilir ve birlikte kavrulur. Ardından soyulmuş ve yaprak gibi doğranmış kemeler içine atılır. Salça, tuz ve ba-

²³ Eren, "Çullama, *ETDES*, 125; Kırşehir ve yöresinde bilinen yemek çeşitleri için bkz. Nurten Büyüksaraçoğlu ve Funda Tanyeri Altaş, *Kırşehir Yöresi Yemekleri* (Kırşehir: Grafik Tasarım Baskı, 2010), 86; Seçilmiş ve Atılğan, *Anadolu Kültürünün*, 95.

²⁴ Halıcı, "Tandır", *Açıklamalı Yemek*, 307; Eren, "Tandır", *ETDES*, 494; Şemseddin Sami, "Tandır", *Kâmûs-i Türkî*, 1076.

²⁵ Günşen, "Hedik", *Kırşehir ve Yöresi*, 132; Eren, "Hedik", *ETDES*, 215; Halıcı, *Açıklamalı Yemek*, 118; Bayrak, *Soframda Anadolu*, 394.

²⁶ Günşen, "Keme", *Kırşehir ve Yöresi*, 155.

harat ilavesinden sonra üzerini kapatacak kadar su konur. Ağır ateşte pişmeye bırakılır. Sarımsaklı yoğurtla servis yapılır. Ayrıca keme yumurtalı da yenir. Tavada veya tencerede tereyağı eritildikten sonra kabukları soyulan ve ince ince doğranan keme yumurtaların üzerine atılır ve karıştırılır. Salça ve isteğe göre baharat konulduktan sonra üzerini geçecek kadar su ilave edilir. Kıvamında pişirildikten sonra üzerine sarımsaklı yoğurt dökülerek servis yapılır.²⁷ Yastıman'ın özlemini çektiği yiyeceklerden biri de bazlama veya yufka ekmektir. Dürüm, bazlama ya da yufka ekmekle yapılır. O, çocukluk yıllarında, içine gök soğan (yeşil soğan) ve kaynamış yumurta konarak yapılan bazlama dürümünden yemek, o damak zevkini tatmak ve hatırandan çıkaramadığı günleri tekrar yaşamak ister. Bazlama ve yufka ekmek, buğday, arpa, mısır unundan yapılan mayalı mayasız, yağlı yağsız, şekerli şekersiz, ince ve kalın pişirilen sac ekmeğine verilen addır. Malzemesi un, maya, tuz ve sudur. Belli ölçüde un geniş bir yoğurma kabına konur. Ortası havuz gibi açılır. Su veya süt ile eritilmiş bir miktar yaş maya katılır. İsteğe göre bir miktar tuz ilave edilir. Ele yapışmayacak şekilde yumuşak bir hamur elde edinceye kadar yoğrulur. Kıvamı kulak memesi yumuşaklığında olmalıdır. Elde edilen hamurun üzeri temiz bir bezle örtülür ve mayalanmaya bırakılır. Mayalanma işlemi tamamlanınca hamur küçük parçalara ayrılır. Buna beze denir. Bir ekmek tahtası veya mutfak tezgâhı üzerinde oklava yardımı ile biraz kalınca açılır. Kalın açılana bazlama, ince açılana yufka denir. Daha sonra kızgın sac veya geniş bir teflon tavada pişirilir. Yanmaması için de bişirgeçle²⁸ sık sık ters yüz edilir. Arzuya göre sıcak veya soğuk tüketilir. Yufka, ince açılmış hamur yaprağına verilen addır. Halk ağzında yuha ekmek de denir. Yufka ekmek, Anadolu'da genellikle kışın yemek üzere sonbahar aylarında yapılır. Evlerin nem almayan yerlerinde yufka ekmeğin gevrek hali üst üste konularak saklanır. Yenileceği zaman ihtiyaca göre alınır ve her birinin üzerine yumuşaması için yeteri kadar su serpilir. Yumuşak bir bezle kıvama gelmesi için sarılır, yumuşayınca da tüketilir.²⁹

*Bunları her daim arzular özüm
Memleket mahsulü vücuda lüzum
Tokaloğlu kayısı, dıranı üzüm
Tek, yımeyim, şöyle dermek istiyom. (MH. 13.)*

Bu dörtlüğün son iki mısraında yine yöreye özgü yetişen mahsullerden Tokaloğlu kayısı ve dıranı üzümü de onun unutamadıkları arasındadır. Tokaloğlu, orta irilikte, tatlı sulu bir kayısı çeşididir. Dıranı ise erken olgunlaşan siyah renkli ve sert kabuklu, bu yönüyle dayanıklı bir üzüm çeşididir.³⁰

²⁷ Günşen, *Kırşehir ve Yöresi*, 155; Eren, "Keme", *ETDES*, 283; Şahin, *Geçmişten Bugüne Kırşehir*, 352; Büyüksaraçoğlu, Tanyeri Altaş, *Kırşehir Yöresi Yemekleri*, 104, 106.

²⁸ Bişirgeç, tandır sacında yufka ekmek, gözleme pişirmek için kullanılan ince, uzun ve yuvarlak çubuğa verilen addır.

²⁹ Şemseddin Sami, "Yufka", *Kâmûs-i Türkî*, 1235; Halıcı, *Açıklamalı Yemek*, 357; Şahin, *Geçmişten Bugüne Kırşehir*, 352; Büyüksaraçoğlu, Tanyeri Altaş, *Kırşehir Yöresi Yemekleri*, 34; Bayrak, *Soframda Anadolu*, 282.

³⁰ Günşen, "Dıranı", *Kırşehir ve Yöresi*, 73.

*Alaca düştü mü dırağnulara
Barmak üzümüne geldi mi sıra
Göğbulut'ta vardır bambaşka sıra
Akar omcalara balları hele. (KD. 5.)*

Yastıman, bu dörtlüğün ilk mısraında çocukluk yıllarından hatırladığı ve erken olduğunu bildiği ve “dıranı” diye adlandırılan üzüme alaca düştü mü? diye sorar.

*Başladı mı karağndere olmağa
Davşanbaşı dallarına dolmağa
Geleceğim hepisinden yolmağa
Dutarlarsa bir gör halleri hele. (KD. 7.)*

Bu dörtlükte adı geçen pekmezlik, beyaz, tatlı, ince kabuklu bir üzüm türü olan Karağndere'nin (Karandere'nin) ve yine çocukken dalından koparıp yediği sap tarafı geniş, uca doğru daralan sarı renkli, kokulu bir elma türü olan Davşanbaşı elmanın dallarda olgunlaşıp olgunlaşmadığını da merak eder. Kırşehir'e geldiğinde yine çocukluk günlerinde olduğu gibi bağ ve bahçelerden çağla, elma ve üzüm yolacak, bu haylazlığın sonucunda hele bir de sahipleri yakalarsa gör halimi, diyecektir.

*“Unutmadım, gever, maşalla, gark
Öküz götü, keme, kenger, tuturuk
Sallardık bir kapta, terlerdi koruk
Pürçüklünün moru, alları hele. (KD. 14.)*

Destanın bu dörtlüğünde muşmula ve alıca benzeyen, kırmızı meyvesi eylül-ekim aylarında yenecek hale gelen “öküz götü³¹”nü, yaban enginarı, eşek dikenini de denilen sütünden sakız yapılan, kabuğu soyularak yenen dikenli bir bitki olan “kenger”³², ekşi “tuturuk”, bir sahanda sallayarak terlettiği “koruk”³³ ve Kırşehir halk ağzında havuca ad olarak verilen moru, alı olan pürçüklü³⁴ onun unutamadığı yemek ve yiyecekler arasındadır.

*Ekmeğ yiyok, alaçığı sallama
Yoğurt aşı, kedi batmaz, çullama
Üzülüğünen bal bekmezi, bulama
Makbul çökeliğın kılları hele. (KD. 15.)*

Bu dörtlükte de Yastıman'ın, unutamadıkları arasında yoğurt aşısı vardır. Yoğurt aşısı yörede “ak çorba, yoğurt çorbasi” olarak da bilinir. Bilindiği gibi

³¹ “Öküzgötü”: Kuş yemişi olarak da bilinen ve meyveleri yenilen alıç, sarı, kırmızı, koyu kırmızı veya siyah renklidir. Turhan Baytop, *Türkçe Bitki Adları Sözlüğü* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1994): 29, 218.

³² Şemseddin Sami, “Kenger”, *Kâmûs-i Türkî*, 577; Günşen, “Kenger”, *Kırşehir ve Yöresi*, 155; Eren, “Kenger”, *ETDES*, 285.

³³ Üzümün olgunlaşmamış hali. (Erol Ülgen); Şemseddin Sami, “Koruk”, *Kâmûs-i Türkî*, 619; Eren, “Koruk”, *ETDES*, 316.

³⁴ Şahin, *Geçmişten Bugüne Kırşehir*, 352; Halıcı, *Açıklamalı Yemek*, 117.

yoğurt³⁵, sofralarımızın olmazsa olmazıdır. Yoğurt, inek, manda, koyun, keçi sütüne maya katılarak yapılır. Yoğurt çorbası hem Türkistan hem de Anadolu Türkleri tarafından iyi bilinen bir çorba çeşididir. Bu çorbanın ana malzemesi yarma ve süzme yoğurttur. Yıkanmış, çerden çöpten ayıklanmış yarma ve kararınca süzme yoğurt önce bir tencereye konur. Bunun ikisi yeterli miktarda su ile iyice karıştırılır. Karışıma yumurta, nane, soyulmuş kuru soğan, bir miktar un, bir miktar sıvı yağ ilâve edilir. Tencere ocağa konur ve süzmenin kesilmemesi için kaynayınca kadar karıştırılır. Kaynama işi tamamlandıktan sonra belli miktarda pijama şeklinde soyulmuş ve uzunlamasına kesilmiş patlıcan, soyulmuş bütün veya ikiye bölünmüş patates, kabuğu soyulmuş birkaç domates, birkaç biber katılır. Kısık ateşte veya odun ateşinde yavaş yavaş piştikten sonra tencere ateşten indirilir. Biraz daha karıştırıldıktan sonra dinlenmeye bırakılır. Sos yapmak için bir tavada eriyen tereyağın içine kuru nane, salça ilave edilerek kavrulur. Servis tabağına alınan çorbanın üzerine bu karışımdan ilave edilerek sıcak servis yapılır.³⁶ Yastıman'ın unutamadığı lezzetler arasında “bulama” da vardır. Bulama³⁷, kıvamı koyu bir çeşit un çorbasıdır. Yoğurt çorbası olarak da bilinir. Yastıman, hafızasında yer eden tereyağı, un, pekmez, biraz süt ve su ilavesi ile pişirilerek yapılan bir tatlı türü olan “kedi batmaz” a diğer adıyla pelteye de özlem duyar.

*Bir düğün olsa da, bir kayın gitsek
Dokuz butlu tavuk lâfını etsek
Dam pilâvu gelse, yisek tüketsek
Davullu, zurnalı dernek istiyom. (MH. 14.)*

Yastıman, bu dörtlükte çocukluğundaki eğlenceli günleri bir daha yaşamak istediğini belirtir. Ona göre, Kırşehir'e gittiğinde keşke çocukluk günlerinde olduğu gibi davullu-zurnalı bir düğüne denk gelse ve yine oğlan evine arkadaşları ile birlikte kayın gitse, dokuz butlu tavuk ve dam/tan pilavı isteseler ve yiyip tüketseler. Burada geçen dokuz butlu tavuk sözü, Kırşehir düğünlerinde çok kullanılan bir sözdür. Düğünün son gecesinin sonunda gelin kızın kardeşi veya kardeşlerine yani kayın veya kayınlara ve onların arkadaşlarına ikram edilen tavuktur. Dam pilavı/Tan pilavı³⁸: Tan vakti, şafak sökülmü zamanı yenen pilava verilen addır. Kına gecesi kız evinin delikanlıları oğlan evine baskına giderler. Buna kayın gitme denilir. Oğlan evinde masalar ve sofralar kurulur. Genellikle bu sofralar içkilidir. Davul-zurna ve saz eşliğinde delikanlılar geç vakitlere kadar eğlenirler, sabaha karşı da ev sahibinden dokuz butlu tavuk isterler. Tan vaktine doğru tan pilavı adı verilen üzerinde kızartılmış tavuk bulunan pilav gelir, bu etli pilav yenildikten sonra

³⁵ Şemseddin Sami, “Yoğurt”, *Kâmûs-i Türki*, 1231; Eren, “Yoğurt”, *ETDES*, 576.

³⁶ Marianna Yerasimos, *500 Yıllık Osmanlı Mutfağı*, 3. bs., (İstanbul: Boyut Yay., 2005), 71; Nurten Büyüksaraçoğlu; Tanyeri Altaş, *Kırşehir Yöresi Yemekleri*, 68; Seçilmiş ve Atılgan, *Anadolu Kültürünün*, 94.

³⁷ Günşen, “Bulama”, *Kırşehir ve Yöresi*, 39.

³⁸ Günşen “Dan pilavı”, *Kırşehir ve Yöresi*, 66.

gençler vedalaşıp ayrılırlar.³⁹ İnsanı tok tutan en önemli yiyeceklerden biri de bulgur pilavıdır. Bulgur pilavının hazırlanışı kolaydır. Bir tencereye kararınca tereyağı veya sıvı yağ konur. Üzerine yine kararınca ince ince doğranmış kuru soğan, ince ince doğranmış biber ilave edilir. Her ikisi eriyen veya ısınan yağda pembeleşinceye kadar çevrilir. Pembeleşme süreci tamamlanınca yine kararınca taze domates veya salça katılır. Her üçü biraz daha kavrulduktan sonra hazırlanan bulgur tencereye dökülür. Birkaç çevirmeden sonra üzerine yine kararınca sıcak veya soğuk su ve isteğe göre tuz ilave edilir. Bir taşım kaynadıktan sonra kısık ateşe alınır. Bulgurun suyu çekmesi beklenir. Pişen bulgur pilavı ateşten alınır. On beş yirmi dakika kadar dinlendikten sonra servis yapılır.⁴⁰

*Bağ bozumu, üzüm haftına batsak
Bekmez kazanına hayvalar atsak
Boranıyan damla şiresi datsak
Arı soksa, çamır sürmek istiyom. (MH. 16.)*

Bu dörtlükte Yastıman, çocukluğunda gördüğü ve törenle yapılan bağ bozumunu ve pekmez kaynatma sürecini tekrar yaşamak istemektedir. Bağ bozumu bilindiği gibi güzün/sonbaharda yapılır. Pekmezin ana malzemesi üzüm ve ak topraktır. Pekmez yapımında tercih siyah üzümünden yanadır. Toplanan üzümler yıkanır, hafif eğimli ve üzüm suyunun akmasını sağlayan bir oluk bulunan havuz veya halk ağzındaki ifadeyle haft⁴¹ /havuta doldurulur. Temiz çıplak ayak veya temiz çizme ile çiğnenerek üzümün suyunu salması sağlanır. Üzümün akan suyu oluğun altındaki derin kap veya kazanda toplanır. Üzüm sırası elde edilir. Bu taze sıkılmış veya ezilmiş üzüm suyuna şıra/şire adı verilir.⁴² Toplanan şıra, ince bir tel süzgeç veya tülbentten süzülerek ocak veya tandır üzerindeki kazana, büyük leğene, halk ağzındaki ifade ile “şirilâneye” (şire leğene) dökülür. Üzerine miktarı belirlenen elenmiş ak pekmez toprağı atılır. Bu pekmezin tatlı olmasını sağlayan bir topraktır. Şıra harlı ateşte kaynamaya bırakılır. Köpürüp taşmaması için ‘pekmez küreği’ veya çalı süpürgesi ile sürekli karıştırılır. Bir iki taşım kaynadıktan sonra şıra ateşten indirilir. Şıranın burukluğunun geçmesi, toprak tortusunun dibe çökmesi için bir gece bekletilir. Tekrar ince bir süzgeçten, tülbentten geçirilerek süzülür. Süzülen şıraya damla sırası da denilir. Bu şıra yine kazan veya leğene alınır ve tekrar kaynamaya bırakılır. Kaynama sırasında yine taşmaması ve köpürmemesi için sürekli karıştırılır. Kaynayan üzüm sırası pekmez kıvamına gelince ateşten alınır, dinlenmeye bırakılır. Daha sonra kışın yemek üzere

³⁹ Günşen, “Dan pilavı”, *Kırşehir ve Yöresi*, 66; Bekir Sami Coşkun, “Kırşehir ve Çevresine Ait Düşün Adetleri”, *Türk Folkloru*, no 43 (Şubat 1983): 21.

⁴⁰ Büyüksaraçoğlu, Tanyeri Altaş, *Kırşehir Yöresi Yemekleri*, 74; Seçilmiş ve Atılgan, *Anadolu Kültürünün*, 94.

⁴¹ Haft=havut: Hayvanların su içtiği yalak veya üzüm ezme için yapılan havuz, tekne. (Erol Ülgen)

⁴² Günşen, “Şire”, *Kırşehir ve Yöresi*, 222; Seçilmiş ve Atılgan, *Anadolu Kültürünün*, 99; Şahin, *Geçmişten Bugüne Kırşehir*, 352-353; Şemseddin Sami, “Şıra”, *Kâmûs-i Türkî*, 1044.

küplere, çömeleklere veya cam kavanozlara doldurulur. Serin yerde muhafaza edilir. İçeriği zengin vitaminlerle dolu olan pekmezin kullanım alanı geniştir. Mesela ceviz sucuğu, köftür yapımında, aside, pelte, un helvası gibi tatlılarda çok kullanılır.⁴³ Pekmez, yüksek şeker içeriği sebebiyle iyi bir karbonhidrat ve enerji kaynağıdır. Pekmez vücuttaki kanı artırır, kan dolaşımını rahatlatır. Enerji verir. İştah açar. Hamilelikte ve bebeğin gelişiminde çok faydalıdır. Mideyi, bağırsakları, böbrekleri kuvvetlendirir. Damar sertliğine iyi gelir.⁴⁴

Yastıman'ın tadını unutamadığı yiyeceklerden bir diğeri de kaynayan pekmez kazanında pişen ayva tatlısı ve yemeği yapılan boranı⁴⁵dir. Pekmez kaynatılırken isteğe bağlı olarak kaynayan pekmezin içine ayva atılır. Pekmez, pişen ayvaya ayrı bir lezzet katar. Boranı ise, kabukları soyulmadan dilimlenmiş ayva ve kuşbaşı kuzu eti ile pişirilen, pişmeye yakın şeker ilave edilen ve sıcak servis yapılan bir yemek çeşididir. Boranı, Kırşehir'e has ayva, et ve pekmezle yapılan bir yemektir. Ayvalar yıkanıp ayıklandıktan sonra kabukları soyulmadan ince ince doğranır. Kuzu eti kuşbaşı şeklinde doğranır. Kemikli ise yine kuşbaşı şekline getirilir. İnce kıyılmış kuru soğan, tereyağında hafif pembeleşecek şekilde kavrulur. Kavrulmuş soğana et ilave edilerek bir miktar da öyle kavrulur. Su ilave edilerek kaynamaya bırakılır. Kaynadıktan sonra ayvalar atılır. Ayvalar pişme kıvamına gelince isteğe bağlı bir miktar şeker ve bir miktar baharat ilave edilerek bir taşım kaynatılır. Sıcak servis yapılır.⁴⁶

Sonuç

Sonuç olarak diyebiliriz ki, Kırşehir'e özgü geleneksel yemek ve yiyecekler, Türk yemek ve yiyecek kültüründe ayrı bir öneme sahiptir. Bu iki metinde adı geçen yemek ve yiyeceklerin bir kısmı, mevsiminde temin edilir ve tüketilir. Ayrıca bazı yiyecekler de kurutulmuş olarak bilhassa kış mevsiminde tüketilir.

Kırşehirli Ozan Şemsi Yastıman, incelediğimiz "Memleket Hasreti" ve "Kırşehirli Dilinden" başlıklı destanlarında doğduğu ve yetiştiği yer olan Kırşehir'deki yemek kültürünün kendisi üzerindeki etkisini özlemle dile getirir. Yastıman, yazdığı bu iki destanında Kırşehir'e özgü bir kültür unsuru olan bilhassa yufka ekmek, bulgur pilavı, çullama, çökelek, söğümelik et, sızgıt, boranı, keme, hoşmerim, pekmez, armut kaka gibi yemek ve yiyeceklerin hem unutulmamasını hem tanıtılmasını hem korunmasını hem de yaşatılmasını sağlar.

Yastıman'ın şu mısraları da bu sözlerin delilidir:

"Kim sorarsa yazdın bunları niye?

Gelecek nesile kalsın hediye"

⁴³ Eren, "Pekmez", *ETDES*, 414; Şemseddin Sami, "Pekmez", *Kâmûs-i Türkî*, 890; Büyüksaraçoğlu, Tanyeri Altaş, *Kırşehir Yöresi Yemekleri*, 12; Mahmut Seyfeli, "Pekmez", *Kırşehir Ansiklopedisi* (Örnek Fasikül), Print (İst), İstanbul 2016, s. 22-23.

⁴⁴ Şahin, *Geçmişten Bugüne Kırşehir*, 352-353.

⁴⁵ Günşen, "Boranı", *Kırşehir ve Yöresi*, 36.

⁴⁶ Günşen, "Boranı", *Kırşehir ve Yöresi*, 36; Ulu, *1939'dan Günümüze*, 84; Büyüksaraçoğlu, Tanyeri Altaş, *Kırşehir Yöresi Yemekleri*, 74; Seçilmiş, Atılğan, *Anadolu Kültürünün*, 94.

Kaynakça

- Artun, Erman. *Âşıklık Geleneği ve Âşık Edebiyatı*. Adana: Karahan Kitabevi, 2018.
- Bayrak, M. Faruk. *Soframda Anadolu: İç Anadolu Yemekleri*. İstanbul: Alfa Yayınları, 2015.
- Baytop, Turhan. "Öküzgötü." içinde *Türkçe Bitki Adları Sözlüğü*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1994.
- Büyüksaraçoğlu, Nurten, Funda Tanyeri Altaş. *Kırşehir Yöresi Yemekleri*. Kırşehir: Grafik Tasarım Baskı, 2010.
- Coşkun, Bekir Sami. "Kırşehir ve Çevresine Ait Dügün Âdetleri." *Türk Folkloru*, no: 43 (Şubat 1983): 19-21.
- Eren, Hasan. *Eren Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü (ETDES)*. Hazırlayan Şükrü Halük Akalın. Ankara: TDK Yayınları, 2020.
- Eren, Hasan. "Çullama." içinde *Eren Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü (ETDES)*. Hazırlayan Şükrü Halük Akalın. Ankara: TDK Yayınları, 2020.
- Eren, Hasan. "Hedik." içinde *Eren Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü (ETDES)*. Hazırlayan Şükrü Halük Akalın. Ankara: TDK Yayınları, 2020.
- Eren, Hasan. "Höşmerim." içinde *Eren Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü (ETDES)*. Hazırlayan Şükrü Halük Akalın. Ankara: TDK Yayınları, 2020.
- Eren, Hasan. "Keme." içinde *Eren Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü (ETDES)*. Hazırlayan Şükrü Halük Akalın. Ankara: TDK Yayınları, 2020.
- Eren, Hasan. "Kenger." içinde *Eren Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü (ETDES)*. Hazırlayan Şükrü Halük Akalın. Ankara: TDK Yayınları, 2020.
- Eren, Hasan. "Koruk." içinde *Eren Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü (ETDES)*. Hazırlayan Şükrü Halük Akalın. Ankara: TDK Yayınları, 2020.
- Eren, Hasan. "Pekmez." içinde *Eren Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü (ETDES)*. Hazırlayan Şükrü Halük Akalın. Ankara: TDK Yayınları, 2020.
- Eren, Hasan. "Tandır." içinde *Eren Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü (ETDES)*. Hazırlayan Şükrü Halük Akalın. Ankara: TDK Yayınları, 2020.
- Eren, Hasan. "Yoğurt." içinde *Eren Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü (ETDES)*. Hazırlayan Şükrü Halük Akalın. Ankara: TDK Yayınları, 2020.
- Günşen, Ahmet. "Bulama." içinde *Kırşehir ve Yöresi Ağızları Sözlüğü*. Kırşehir: Ocak Yayınları, 2001.
- Günşen, Ahmet. "Dan pilavı." içinde *Kırşehir ve Yöresi Ağızları Sözlüğü*. Kırşehir: Ocak Yayınları, 2001.
- Günşen, Ahmet. "Dıranı." içinde *Kırşehir ve Yöresi Ağızları Sözlüğü*. Kırşehir: Ocak Yayınları, 2001.
- Günşen, Ahmet. "Boranı." içinde *Kırşehir ve Yöresi Ağızları Sözlüğü*. Kırşehir: Ocak Yayınları, 2001.
- Günşen, Ahmet. "Çökelek." içinde *Kırşehir ve Yöresi Ağızları Sözlüğü*. Kırşehir: Ocak Yayınları, 2001.
- Günşen, Ahmet. "Devramel." içinde *Kırşehir ve Yöresi Ağızları Sözlüğü*. Kırşehir: Ocak Yayınları, 2001.
- Günşen, Ahmet. "Hedik." içinde *Kırşehir ve Yöresi Ağızları Sözlüğü*. Kırşehir: Ocak Yayınları, 2001.
- Günşen, Ahmet. "Höşmerim." içinde *Kırşehir ve Yöresi Ağızları Sözlüğü*. Kırşehir: Ocak Yayınları, 2001.
- Günşen, Ahmet. "Kah." içinde *Kırşehir ve Yöresi Ağızları Sözlüğü*. Kırşehir: Ocak Yayınları, 2001.

- Günşen, Ahmet. "Keme." içinde *Kırşehir ve Yöresi Ağızları Sözlüğü*. Kırşehir: Ocak Yayınları, 2001.
- Günşen, Ahmet. "Kenger." içinde *Kırşehir ve Yöresi Ağızları Sözlüğü*. Kırşehir: Ocak Yayınları, 2001.
- Günşen, Ahmet. "Köftür Köğtür." içinde *Kırşehir ve Yöresi Ağızları Sözlüğü*. Kırşehir: Ocak Yayınları, 2001.
- Günşen, Ahmet. "Pelte." içinde *Kırşehir ve Yöresi Ağızları Sözlüğü*. Kırşehir: Ocak Yayınları, 2001.
- Günşen, Ahmet. "Sızgıt." içinde *Kırşehir ve Yöresi Ağızları Sözlüğü*. Kırşehir: Ocak Yayınları, 2001.
- Günşen, Ahmet. "Şak leblebi." içinde *Kırşehir ve Yöresi Ağızları Sözlüğü*. Kırşehir: Ocak Yayınları, 2001.
- Günşen, Ahmet. "Şire." içinde *Kırşehir ve Yöresi Ağızları Sözlüğü*. Kırşehir: Ocak Yayınları, 2001.
- Halıcı, Nevin. *Açıklamalı Yemek ve Mutfak Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Oğlak Yayınları, 2012.
- Halıcı, Nevin. "Tandır." içinde *Açıklamalı Yemek ve Mutfak Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Oğlak Yayınları 2012.
- Kaya, Doğan. *Ansiklopedik Türk Halk Edebiyatı Sözlüğü*. Ankara: Akçağ Yayınları, 2007.
- Seçilmiş, Gürsel ve Mehmet Atılğan. *Anadolu Kültürünün Nazar Boncuğu, Kırşehir'in Gelenek ve Göreneklere*. Kırşehir: Kırşehir Valiliği Yayını, t.y.
- Seyfeli, Mahmut. "Pekmez." içinde *Kırşehir Ansiklopedisi (Örnek Fasikül)*. İstanbul 2016.
- Şahin, Hasan. *Geçmişten Bugüne Kırşehir*. Ankara: Kır-Der, 2007.
- Şemseddin Sami. "Kak/ gak, kah": "Kak." içinde *Kâmûs-i Türkî*. Hazırlayan: Sadi Özgür. İstanbul: Alfa Yayınları, 2020.
- Şemseddin Sami. "Kenger." içinde *Kâmûs-i Türkî*. Hazırlayan: Sadi Özgür. İstanbul: Alfa Yayınları, 2020.
- Şemseddin Sami. "Koruk." içinde *Kâmûs-i Türkî*. Hazırlayan: Sadi Özgür. İstanbul: Alfa Yayınları, 2020.
- Şemseddin Sami. "Pekmez." içinde *Kâmûs-i Türkî*. Hazırlayan: Sadi Özgür. İstanbul: Alfa Yayınları, 2020.
- Şemseddin Sami. "Şıra." içinde *Kâmûs-i Türkî*. Hazırlayan: Sadi Özgür. İstanbul: Alfa Yayınları, 2020.
- Şemseddin Sami. "Tandır." içinde *Kâmûs-i Türkî*. Hazırlayan: Sadi Özgür. İstanbul: Alfa Yayınları, 2020.
- Şemseddin Sami. "Yoğurt." içinde *Kâmûs-i Türkî*. Hazırlayan: Sadi Özgür. İstanbul: Alfa Yayınları, 2020.
- Şemseddin Sami. "Yufka." içinde *Kâmûs-i Türkî*. Hazırlayan: Sadi Özgür. İstanbul: Alfa Yayınları, 2020.
- Ulu, Nergis. *1939'dan Günümüze Yazılı Kaynaklarda Yemek Kültürü Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: MSA Yayınları, 2013.
- Ülgen, Erol. *Şemsi Yastıman, Hayatı ve Eserleri*. İstanbul: Ahilik Araştırma ve Kültür Vakfı, 1995.
- Yerasimos, Marianna. *500 Yıllık Osmanlı Mutfağı*. 3. Baskı. İstanbul: Boyut Yayın Grubu, 2005.

Extended Abstract

Dishes and Food Culture Specific to Kırşehir in the Context of the Two Epics of Şemsi Yastıman

Kırşehir, one of the oldest known settlements in Anatolia, has been a homeland for Gasgas, Hittites, Phrygians, Lydians, Cappadocians, Romans, and Byzantines, as well as the inhabitants of Seljuk, Ottoman, and Republican Türkiye throughout history. This ancient city, with its geographical location, has a rich history and cultural heritage in addition to its natural beauties. Literary and historical figures, architectural structures, and traditions that have been maintained for centuries are among this richness. Among these traditions, there is a special place for the culture of nutrition, such as food and cuisine.

The residents of this city in Central Anatolia have developed a unique dietary habit over the centuries with the food they have created that is suitable for their palate and the food they have grown, while contributing to our country's cuisine culture. Although the variety of ingredients used and the cooking methods of dishes vary in different parts of Anatolia over time, the people of Kırşehir create a rich dietary, culinary, and table culture with their unique cooking methods, flavours that suit their palate, and experimenting with various spices. Meat (beef, lamb, chicken, fish), pastrami, milk, yogurt, cheese, dry cottage cheese, butter, tail fat, pastries, bulgur, legumes, and other grains; soups such as tarhana and yogurt soup; the delicious "koftur", which is a winter food; vegetables such as cucumber, onion, radish, spinach, and fresh beans; and fruits such as apples, pears, plums, peaches, grapes, cantaloupes, and quinces, as fresh or dried fruits, are among the food and drink items that remain unchanged in this culinary culture.

The topic of our article, the unique food and cuisine culture of Kırşehir, and the renowned figures of Turkish folk music and folklore, Şemsi Yastıman, find their expression in two epic poems titled "Memleket Hasreti" and "Kırşehirli Dilinden". Yastıman, one of our beloved poets who is deeply attached to Kırşehir, wrote his first poem in 1938. Although he could recite impromptu poems, he was primarily known as a writer and poet. His interest in saz and Turkish music leads him to Ankara, where he quickly improves his skills and becomes recognized among the city's famous saz and lyricists. He goes on an Anatolian tour with a concert group and meets Muzaffer Sarisozen, who facilitates his singing of folk songs live on the Yurttan Sesler program broadcast on the radio. This leads to his recognition by a broader audience. Later on, he performs saz and sings folk songs in Izmir and then in Istanbul's music halls. He includes some of the most select works of folk literature in his repertoire, some of which he composes and performs on stage and on the radio. Like other folk poets, he follows the tradition of wandering minstrels and travels to various cities in Anatolia for six years, where he plays and sings his own poems and local folk songs. He rents a shop on Besiktas Ciragan Street, where

he gives saz lessons and sells saz instruments. He also engages in recording music for vinyl, cassette, and film. His teaching and selling of saz instruments contribute to an increase in the number of people who appreciate folk music.

He has left behind very important works in various genres, such as poetry, folk songs, epic poems, “taslamas” (satirical poems), letters, proverbs, nicknames, praise, and advice. In his poems, he mainly deals with social issues of the period in which he lived. In his epic poems and folk songs, which he performed with his instrument and voice, he uses humour to express the grievances of the people. In his epic poems titled “Memleket Hasreti” and “Kırşehirli Dilinden”, Yastıman uses food and cuisine as a narrative element, as well as describing the traditions and customs specific to Kırşehir and its surrounding region. In this way, he not only revives his memories related to the Kırşehir-specific food and cuisine but also ensures that the Kırşehir-specific food culture is not forgotten.

Due to spending many years abroad without the opportunity to eat, Yastıman talks about the Kırşehir cuisine and dishes that he longed for. These dishes include “yufka bread, bulgur pilaf, ‘cullama’, dry cottage cheese, ‘sogurmelik’ meat, ‘sızıgıt’, chops, ‘borani’, truffle, ‘hosmerim’, ‘koruk’, grapes, molasses, pear ‘kaki’, apple, sunflower seeds, medlar, walnuts, ‘koftur’, roasted chickpeas, ‘hedik’, ‘bazlama’, honey-wrap, apricot, ‘kenger’, carrot/‘purchuklu’, yogurt, nine-limbed chicken, tan rice, strained yogurt, yogurt-filled dumplings, yogurt soup, ‘kedi batmaz’, ‘bulama’, fresh onions, eggs, Kırşehir pickles, cummin, ‘iskin’, black plum, mulberry, walnut, etc.”

In this article, firstly, Kırşehir food and dishes like “‘yufka’ bread, ‘bulgur’ pilaf, ‘cullama’, ‘çökelek’, ‘sögürmelik’ meat, ‘sızıgıt’, lamb chops, ‘borani’, ‘keme’, ‘hüşmerim’, molasses, pear ‘kaki’...”, which the poet Şemsi Yastıman from Kırşehir included in his epics “Memleket Hasreti” and “Kırşehirli Dilinden”, which he could not find the opportunity to eat because he had been away for a long time, and for this reason, he was in a sense of longing and wishing to be back, and mentioned with praise, are emphasised. Then, based on the verses of the epics, the elements of Kırşehir’s food and food culture have been tried to be explained by giving recipes.

Adana Tufanbeyli İlçesinde Kırsal Mimari: Muharrem Öner Evi

Rural Architecture in Adana Tufanbeyli: Muharrem Öner House

Başak BURAK*

*Dr.

Orcid Id: 0000-0003-3508-6281

Sorumlu Yazar / Corresponding Author:

Başak Burak, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Ankara-Türkiye.

E-posta / E-mail:

bburak.bbasak@gmail.com

Geliş Tarihi / Received Date:

1 Şubat 2024

Kabul Tarihi / Accepted Date:

29 Haziran 2024

Araştırma Makalesi / Research Article

Atf / Citation:

Başak Burak, "Adana Tufanbeyli İlçesinde Kırsal Mimari: Muharrem Öner Evi," *Türk Dünyası Araştırmaları* 136, Sayı 270 (2024): 389-406.

doi: 10.55773/tda.1429790

Bu makale Creative Commons BY-NC-SA 2.0 tarafından lisanslanmıştır. / This article is licensed under a Creative Commons BY-NC-SA 2.0.

Öz

Tufanbeyli Adana iline 196 km uzaklıkta yer alan şehrin en uzak ilçesidir. Taşpınar Köyü ise Tufanbeyli ilçesine 7.8 km uzaklıktadır. Tarihi bakımından Tufanbeyli ilçesi Hititler zamanında Kizvatna Kralığı'nın önemli bir dini merkezi konumundaydı. Zaman içinde bölge Kummanni, Höketçe, Mağara, Tufanbeyli adlarıyla anılmıştır. Araştırmamızın konusunu teşkil eden Muharrem Öner Evi, Tufanbeyli ilçesinin Taşpınar köyünde yer almaktadır. Kırsal mimaride ahşap tavan süslemeleri, yapım tekniği ve kendine özgü nitelikleri ile ön plana çıkmış bir konuttur. İç sofalı plan tipinde inşa edilmiş olan ev odalar, sofa, evlik, hazırlık, ahır, samanlık birimlerinden meydana gelmektedir ve iki katlı olarak inşa edilmiştir. Alt katta sofada yer alan ahşap bir merdiven ile üst kata çıkış sağlanılmaktadır. Bu mimari anlayış yörede pek karşılaşılan bir durum değildir. Yörenin karasal iklimi, coğrafyası, yörede bulunan malzeme ev mimarisinin şekillenmesini etkileyen temel unsurlardandır. Engebeli arazi üzerine konumlanan evin cephe duvarları kalın tutulmuştur. Alt ve üst kat planları genel olarak birbirine paraleldir. Bazı odaların kapı girişlerinin yerlerinde değişiklik olmuştur. Bu çalışmamızda Muharrem Öner Evi plan, cephe, malzeme ve süsleme özellikleri ile detaylı bir şekilde tanıtılmıştır. Bu çalışma ile amaç; Adana'nın en uzak ilçesinin köyünde yer alan bu özgün evi tanıtmak literatüre kazandırmak, koruma tedbirleri bağlamında özgünlüğünün korunmasına yönelik öneriler sunmaktır. Konutun Türk mimarisindeki yeri ortaya koyulmuştur. Ev birimlerine verilen adlar yöre halkının hala kullanmakta olduğu terimlerdir. Bu yönüyle çalışma ayrıca önem kazanmıştır. Çalışmada saha araştırması, literatür tarama ve gözlem yöntemi kullanılmıştır. Bu çalışmanın yörede çalışılan ilk sivil mimari örnek olması sebebiyle sanat tarihi alanına sağlayacağı katkı önemlidir.

Anahtar Kelimeler: Adana, Ahşap süsleme, Konut, Kırsal mimari, Tufanbeyli.

Abstract

Tufanbeyli is the farthest district of the city located 196 km away from Adana province. Taşpınar Village is 7.8 km away from Tufanbeyli district. Historically, Tufanbeyli district was an important religious centre of the Kingdom of Kizvatna during the

Hittite period. In time, the region was named Kummanni, Höketçe, Mağara, Tufanbeyli. Muharrem Öner House, located in Taşpınar village, which is the subject of the research, is a house that stood out with its wooden ceiling decorations, construction technique and unique qualities in rural architecture before the Republican period and gained a place in the architectural field. The house, which was built in the plan type with an inner sofa, consists of rooms, a sofa, a house, a house, a treasury, a barn, and a hayloft. In terms of its dimensions, it was built in large sizes compared to other houses in the village and has two floors. A wooden staircase in the lower floor leads to the upper floor. This architectural understanding is not common in the region. The continental climate, geography and the materials found in the region are the main factors affecting the shaping of the house architecture. The facade walls of the house located on rugged terrain were kept thick. The upper and lower floor plans are generally parallel to each other. There have been changes in the location of the door entrances of some rooms. The aim of this study is to introduce the plan, façade, material and ornamentation features of Muharrem Öner House in detail, to introduce this original house located in the village of the most remote district of Adana, to introduce it to the literature, to offer suggestions for the protection of its originality in the context of conservation measures and to reveal its place in Turkish architecture. The names given to the house units are terms that the local people still use. In this respect, the study has also gained importance. Field research, literature review and observation methods were used in the study. It is important that this study is the first civil architecture example studied in the region and will contribute to the field of civil architecture in the history of art.

Keywords: Adana, Wooden ornament, House, Rural architecture, Tufanbeyli.

Giriş

Akdeniz bölgesinin kuzeyinde İç Anadolu bölgesi ile sınırı olan Tufanbeyli Adana'nın kuzeyinde yer almaktadır. Batısında Kayseri'nin Tomarza ve Develi ilçeleri, doğusunda Kahramanmaraş'ın Göksun ilçesi, güneyinde Adana'nın Saimbeyli ilçesi ve kuzeyinde Kayseri'nin Sarız ilçesi yer almaktadır.

Tufanbeyli'nin yerleşiminin çok eski tarihlere dayanması bölge tarihinin ilk zamanlarından itibaren Sümerler, Hititler, Asurlular, Persler, Makedonya ve Kapadokya Krallığı, Roma İmparatorluğu ve Bizans gibi çeşitli medeniyetlere beşiklik ettiğini göstermektedir. Bizans hâkimiyetinde bulunan bölge yedinci asırdan itibaren Müslüman Arapların akınlarına uğramıştır. Bölge, 1071 Malazgirt Zaferinden sonra Türk toprağı olmuştur. 1219 yılından sonra Anadolu Selçuklu Devleti ile Memlûklular arasında rekabete neden olan bölge 1353 yılı itibariyle Ramazanoğulları Beyliği'nin hâkimiyeti altına girmiştir. Yavuz Sultan Selim'in Mısır seferi dönüşünde Osmanlı topraklarına dâhil edilmiştir. I. Dünya Savaşı'ndan sonra Fransızlar tarafından işgal edilen Adana ve çevresinde işgallere karşı direnme hareketleri başlamıştır.¹

Tufanbeyli ilçesi tarihi süreç içinde Mağara, Höketçe ve Tufanbeyli olmak üzere üç isim almıştır. Saimbeyli'ye bağlı bir bucak merkezi olan Höketçe 23 Nisan 1958 tarihinde Saimbeyli'den ayrılarak Mağara adıyla ilçe olmuştur.² Mağara adı 1965 yılında Belediye meclisinin teklifi ve TBMM'nin kabulü ile İstiklal Harbi sırasında bölgedeki Kuvâ-yi Milliye birliklerine önderlik etmiş olan Osman Tufan Bey'in anısına saygı göstermek amacıyla Tufanbeyli olarak değiştirilmiştir.³

¹ Yeni Türk Ansiklopedisi (İstanbul, Ötüken Yayınları 1985), 4193.

² 1967 İl Yılığında ise 1 Nisan 1958 tarihinde ayrıldığını belirtmektedir. 1967 Adana İl Yılığ, 32. Şaşmaz'a göre Adana Vilayeti Saimbeyli Kazası'na bağlı nahiye olan Mağara, 1957 yılında çıkarılan bir kanun ile Adana Vilayeti'nde ilçe haline getirilmiştir. Musa Şaşmaz, *Türkiye'nin İdari Taksimatı* 1. Cilt (Ankara: TTK, 2014), 61

³ Taha Toros, *Kurtuluş Savaşında Çukurova* (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınlar, 2001), 80.

Resim 1: Taşpınar Köyü'nün genel görünümü ve Muharrem Öner evi

Tufanbeyli Karasal iklime sahip, rakımı 1.417 civarlarında oldukça yüksek bir yerleşim yeridir. İncelenen ev mimarisinin yer aldığı Taşpınar Köyü Tufanbeyli'nin günümüzde mahalle olarak tanımlanan 33 köyünden birisidir. Köy, Torosların yamaçlarına kurulmuştur (Resim 1).

Ev mimarisi insanlık tarihinin en eski oluşumlarından. Barınma ihtiyacı sebebiyle zorunluluk ile doğan bu ihtiyaç farklı dönemlerde farklı konut yapılarıyla ortaya çıkmaktadır⁴. Sedat Hakkı Eldem'e göre barınma ihtiyacı ile başlayan Türk Evi Anadolu'da kendine özgü bir karakter oluşturmuştur. Bununla beraber 15. ve 16. yüzyıldan itibaren yerleştiği bölgelerdeki ev tiplerinin yerini almıştır. Önder Küçükerman Türk evini iki temel öğeye bağlamıştır: odalar ile odalar arası ortak alan olan "Sofa". Toplanma mekânı olan sofa, "Hayat", "Sergi", "Sergah", "Seyvan", "Divanhane", "Çardak" gibi isimler ile anılmıştır.⁵ Eldem, Osmanlı Evinin oluşumunda ülke insanların iklimin ve topografik özelliklerin yanı sıra bu etkenleri bir araya getiren kendine özgün Türk yaşam kültürünü, Türk Sanatı ile ilişkilendirerek Türk ürünü konut tipine dikkat çekmektedir.⁶ Doğan Kuban, Anadolu Türk Mimarisinin Kaynak ve Sorunları adlı eserinde Türkler göçebe yaşamış olsa da kendi kültürlerini oluşturmayı başarmış bir toplum olarak varoluştur demektedir. Bunun en önemli kanıtının ise Anadolu Türk Sanatı olduğunu vurgulamıştır.⁷ Türk evleri yayılımı açısından değerlendirildiğinde Osmanlı fetihleriyle Balkanların birçok şehrine dağılmıştır. Türkler dahası geliştirdikleri bu sivil mimari örnekleriyle Kırım'a kadar uzanan konut mimari geleneğini etkilemiş ve bölgede en özel örneklerini vermiştir.⁸

⁴ Yıldız Sey, Şebnem Öner, *Tarıhten Günümüze Anadolu'da Konut ve Yerleşme* (İstanbul: Tepe Mimarlık Kültürü Merkezi Yayınları, 1999), 5.

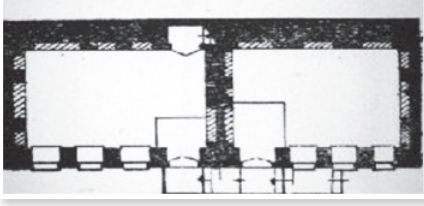
⁵ Önder Küçükerman, *Kendi Mekânının Arayışı İçinde Türk Evi* (İstanbul: Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Yayınları, 1996), 59.

⁶ Sedat Hakkı Eldem, *Türk Evi Osmanlı Dönemi Cilt 1* (İstanbul: Türkiye Anıt Çevre Turizm Değerlerini Koruma Vakfı -T.A.Ç, 1984).

⁷ Doğan Kuban, *Anadolu Türk Mimarisinin Kaynak ve Sorunları* (İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi, 1965), 14.

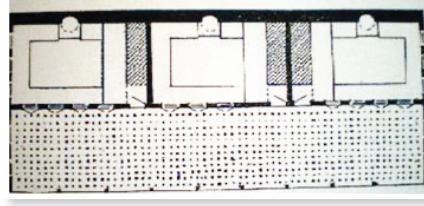
⁸ Sedat Hakkı Eldem, *Türk Evi Plan Tipleri* (İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi, 1968), 11.

Resim 2: Sofasız Plan Tipi Çizimi

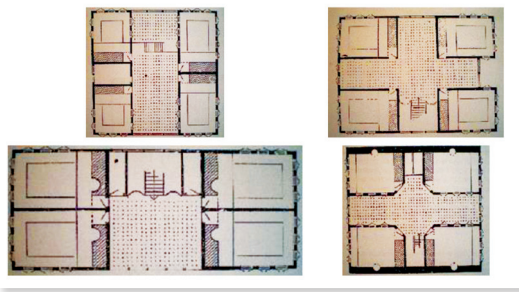
Kaynak: Eldem, *Türk Evi Plan Tipleri*, s. 27

Resim 3: Dış Sofalı Plan Tipi

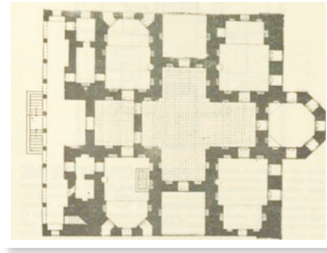
Kaynak: Eldem, *Türk Evi Plan Tipleri*, s. 34

Resim 4: İç Sofalı Plan Tipi Çizim (Karni yarık)

Kaynak: Eldem, *Türk Evi Plan Tipleri*, s. 93-94.

Resim 5: Orta Sofalı Plan Tipi Çizim (Karni yarık)

Kaynak: Eldem, *Türk Evi Plan Tipleri*, s. 131

Türk evi plan özelliklerini ilk olarak sınıflandıran Sedat Hakkı Eldem, plan tiplerini tasnif ederken basit ev mimari tipinden daha karmaşık olan odalar ile zenginleşen büyük tipe doğru gelişme gösteren bir çizgi izlemiştir. Kendi içinde sofasız, dış sofalı, iç sofalı ve orta sofalı plan tipi olmak üzere 4 ayrı tip doğmuştur. Sofasız plan tipi ev tiplerinden en ilkel olanıdır. Sofa alt katta avlu vazifesindedir. Anadolu'da fazla örneği olmayan bu plan tipi sıcak iklime sahip bölgelerde görülmektedir. Irak ve özellikle Suriye ev tipleriyle yakınlığı vardır (Resim 2). Türk evlerinin ikinci aşamasını oluşturan dış sofalı plan tipinde oda sıralarının önünde sofa yer almaktadır. Oda aralarında sofanın uzantısı şeklinde bir mekân elde edilmiş ve bu alan eyvan olarak adlandırılmıştır. Bu plan tipinde ortaya çıkan en belirgin özellik olan sofanın her iki yanına köşk eklenmesi "L" ve "U" biçiminde bir plan oluşumunu getirmiştir. Bu plan tipi iki katlı olduğunda "Sultan yapısı" adıyla anılır ve Rumeli'de çok yayılmıştır (Resim 3). Plan gelişiminin üçüncü aşamasını iç sofalı plan tipi meydana getirmektedir. Sofanın bir veya iki yanında köşk veya sekililik gibi özel mekânlar bulunmaktadır (Resim 4). Plan gelişiminin dördüncü aşamasını orta sofalı plan tipi oluşturmaktadır. Bu plan tipinde sofa 4 köşelidir. Köşeler pahlanarak sekizgen, çokgen, oval şekiller oluşturmaktadır. Sofanın odanın ortasında yer alması evin iyi bir şekilde ısınmasını sağlamıştır. Alternatif sebepler ile tercih edilen bir plan tipi olmuştur (Resim 5). Eldem, pahlı köşeli orta sofalı plan tipi ve yuvarlak veya beyzi orta sofalı plan tipi olarak kendi içinde iki alt

başlıkta tanımlamaktadır.⁹ Önder Küçükerman, geniş aile kavramının yerleşik hayata geçişle beraber evin biçimsel yapısının oluşumunda temel unsur olarak kabul etmektedir. Küçükerman, Türk Evinin belirleyici unsurunun Türkistan kökenli olduğunu konut odalarının göçebe halkın çadırlarından türediğini evin kurgusunda rol oynadığını belirtmiştir. Ayrıca Türk ev yapısında mahremiyet kavramına vurgu yapmıştır. Ayda Arel, Osmanlı evini bölgesel farklılıkları aşan bir anlayışla ele alınması gerektiğini vurgulamıştır. Kültürel özellikler, tarihsel değerler ve birikimin sonucunda gelişen bir ev dokusundan söz etmektedir.¹⁰ Doğan Kuban ise; Anadolu'daki Türk-İslam aile yapısını, ev sahibinin ekonomik durumunun ve statüsünün konut geleneğini belirlediğini ifade etmektedir.¹¹

Tufanbeyli'nin Taşpınar köyünde yer alan Muharrem Öner evi iç sofalıdır ve bölgede bulunan diğer geleneksel konut mimarilerinin yalnızca bir örneğidir. İklimsel, çevresel, kişi eliyle vb. yapılan müdahaleler sebebiyle yok olmaya başlayan geleneksel konut mimarisi öncelikle tespit edilmiştir. Arazi çalışması, resim çekimi sonrasında yapı belgelenmiştir. Çalışmada Muharrem Öner evi plan, cephe, süsleme ve malzeme özellikleri bağlamında kendi içinde anlatılmıştır. Yörede yapılan ilk konut mimari çalışması olması bakımından önemlidir. Araştırılan ev 1905-1910 tarihlerinde¹² inşa edilmiştir. Yöntem olarak saha araştırması, literatür tarama ve gözlem yöntemi kullanılmıştır. Tufanbeyli ilçesine bağlı Taşpınar köyünde bulunan konut çağdaşlarına göre gerek boyut, malzeme ve süsleme bakımından daha zengin, olgun bir örnek olarak görülebilmektedir.

1. Tufanbeyli İlçesinde Geleneksel Evler

Geleneksel evlerde inşa malzemesi olarak taş, ahşap ve çamur harç kullanılmıştır. Dağ yamacına kurulmuş olan köyde alışlageldiği gibi dayanıklı olan ve malzemenin bol miktarda bulunduğu taş, toprak ve ahşap malzeme kullanılmıştır. Taş malzeme evlerin cephelerinde inşa malzemesi olarak kullanılırken; ahşap malzeme ise çatı, kapı, pencere, sedir, ambar, dolap, yüklük gibi birimlerin yapımında kullanılmıştır. İlçedeki geleneksel evler incelendiğinde evler zemin kat ve onun üstünde yer alan kattan oluşmaktadır. Araştırdığımız farkı köylerde yer alan iki evin de zemin katları ev birimi olarak kullanıldığı gibi bu katın sadece ahır, odunluk, samanlık gibi hizmet birimlerinden meydana geldiği de görülmektedir. Tufanbeyli ilçesi ve köylerinde basit tarzda evler olduğu gibi konut tarzında inşa edilmiş evler de mevcuttur. Günümüzde var olan evlerin bir kısmı harabe halinde; var olan, ayakta bulunan evler ise kaderine terk edilmiş, korunmaya muhtaç durumdadır. Tüm köylerde yer

⁹ Eldem, *Türk Evi Plan Tipleri*, 1-48.

¹⁰ Ayda Arel, *Osmanlı Konut Geleneğinde Tarihsel Sorunlar* (İzmir: Ege Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Yayınları, 1982), 33.

¹¹ Doğan Kuban, *Türk Hayatlı Evi* (İstanbul: Ziraat Bankası Yay., 1995), 25-45.

¹² Dursun Öner ile yaptığımız görüşme sırasında evin annesinin babasına ait olduğu belirlenmiştir. Aile üyeleri Resim 29'da gösterilmektedir. Muharrem Öner Bey'in Babası Munzur Efendi, Muharrem Öner Bey, kardeşleri Hamdi Öner ile Ahmet Öner rahmetle...

Resim 6: Mehmet Kösehan evi misafir odasındaki çağlık

Resim 7: Mehmet Kösehan evi, misafir odasının duvardaki gömme dolap

alan evlerin sayısı ayrı bir araştırma konusu olacağından karşılaştırma üç ev ile sınırlandırılmıştır. Evler zaman içinde geleneksel dokusunu kaybetmektedir. İklim koşulları gibi fiziki şartlar ve evlerin terk edilişi yıkımı hızlandıran etkenler arasındadır. Köy evlerinde olması gereken ahır, samanlık, evlik vs. unsurlar genel itibari ile Tufanbeyli geleneksel evlerinde görülmektedir. Araştırma sonucunda elde edilen veriler çerçevesinde ayrıca köyün yaşlıları ile yapılan diyaloglar vesilesi ile konut tiplerine dair bilgiler sunulacaktır. Evler genel olarak iç sofalı plan tipinde inşa edilmiştir. Yaşam alanı olan **“Sofa”** Tufanbeyli evlerinde oldukça önemli bir yere sahiptir. Ev halkının bir araya geldiği alan asıl yaşam alanıdır. Bu alan yöre halkı tarafından **“Sokak”** olarak adlandırılmaktadır. Sofraların kurulduğu bu alanda ev bireyleri bir araya gelir, sohbetler edilir. Odalar sofanın köşelerine sıralanmıştır. Eve girilince doğrudan sofaya açılan bu alanda kapı genellikle açık bırakılır. Dikdörtgen veya kare olarak görülen balkonlar yörede **“Örtme”** olarak adlandırılmaktadır. Kapı kilitlerine verilen özel bir tanımlamaya rastlanılmamıştır. Evin güvenliğini sağlayan kapı kilitlerinin zengin örnekleri mevcuttur. Ev halkının bulaşıklarını yıkadığı mutfakta bulunan odanın köşesine yapılmış birim **“Cağlık”**¹³ olarak adlandırılmaktadır (Resim 6). “Cağlık” sözcüğü muhtemelen çağlamaktan gelmektedir. Türk Dil Kurumu yayınları tarama sözlüğü ifade-mizi destekler niteliktedir¹⁴.

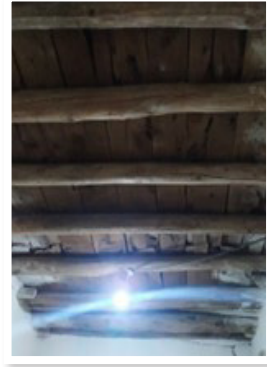
Ayrıca oturma odalarında ev halkının banyo yapması için başka bir “cağlık” daha yer almaktadır. Mutfakta ve oturma odalarında gömme dolaplar bulunmaktadır. Sıralı iki veya üç raftan meydana gelen gömme dolaplar işçilik açısından oldukça dikkat çekicidir (Resim 7).

¹³ “Cağlan” Şelale anlamında şarıl şarıl akan su demektir. “Cağlanlık” suyun şarıl şarıl akma hali olarak adlandırılır. “Cağlak” ise sözlükte “cağlan” olarak verilmiştir. Araştırmalar neticesinde “Cağlık” günümüze değin sözcükteki bazı harflerin değişikliğe uğraması sebebiyle “Cağlak” yörede zamanla “Cağlık” kelimesine dönüşmüştür.

¹⁴ Türk Dil Kurumu, *Türkçe Sözlük*, (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1996), 791-792.

Resim 8: Mehmet Kösehan evi, evlik bölümündeki ambar

Resim 9: Ali Burak Evi'nin tavanındaki mertekler

“Evlik” olarak adlandırılan bölümde mutfak yer almaktadır. Bu alanda “yüklük” olarak tanımlanan bir alan bulunmaktadır. Bu alan üzerine yorgan, döşek gibi malzemeler konulmaktaydı. Yöredeki evlik bölümlerinin içinden bir kapı ile açılan farklı birime geçilmektedir. Bu oda genel itibarıyla diğer odalardan küçük boyutlarda olurdu ve buraya erzak depolanırdı. Erzaklar “ambar” denilen dolaplarda (Resim 8) saklandığı gibi keçi kılından yapılmış çuvallarda, seramik çömleklerde ve küplerde¹⁵ muhafaza edilmektedir.

“Kiler” adı ile anılan bu odalar penceresiz veya pencerelessiz olmak üzere iki kategoriye ayrılabilir. Evin önemli bir birimini oluşturan evlik mutfakta yer alan ocak ev halkının ısınmasını ve yemek pişirmesini sağlayan hayati öneme sahip bölümdür. Evlerin çatı sistemi düz damlı ve kırma çatı ile kapatılmıştır. Bölgede kışların çok sert geçmesi ve bölgenin fazlaca kar yağışına maruz kalması sebebiyle damlar “mertekler”¹⁶ ile korunmaktadır (Resim 9). Bu sistemde birbirine paralel olarak sıralanan mertekler üzerine düz tahta döşenir. Tahtanın üzeri toprak ile kapatılır. Toprağın kenetlenmesi, evin sıcak kalması amacıyla bölgede “Lo” adı verilen ahşaptan bir sapı olan silindirik bir taş ile toprak sıkılaştırılır. Bölgede üst örtüde mertek dışında toruklar da kullanılmaktadır.¹⁷

2. Muharrem Öner Konutu

Konut, Adana ili, Tufanbeyli ilçesi, Taşpınar köyündedir. Eğimli arazi üzerinde bulunan konut zemin kat ve onun üzerinde yer alan üst kattan oluşur.

¹⁵ Küp: Yiyeceklerin korunduğu, ağzı ve tabanı dar gövdesi geniş olan seramik kap. Bkz. Faruk Şahin, *Seramik Sözlüğü* (İstanbul: Anadolu Sanat Yayınları, 1983).

¹⁶ Mertek: Ahşap malzemeli olan üzerine kaplama tahtalar çakılarak çatıyı oluşturan öğelerden biridir. Bkz. Metin Sözen, Uğur Tanyeli, *Sanat Kavram ve Terimleri Sözlüğü*, (İstanbul: Remzi Kitabevi, 2007), 158. Bu sistemde birbirine paralel sıralanan mertekler üzerine tahta hasır bir örtü serilmektedir. Ağırılık esasına uygun olarak Hasırın üstü samanlar ile doldurulur.

¹⁷ Bölge halkı fidanın biraz daha gelişmiş haline “Toruk”, toruğun daha da olgunlaşmış haline “Hezan” demektedir. Hezan aynı zamanda üst örtü ile duvarın birleştiği yere verilen addır. Hezanın çevrelediği dış alan ise “sügük” olarak adlandırılmaktadır.

Resim 10: Taşpınar Köyü'nün 31.07.2023 tarihli uydu haritası

Kaynak: İlçe ve Köy Rehberi, 2023 (Çevrimiçi)
<https://ilcelerikoyleri.com/ilce/adana-tufanbeyli-12>, 3 Mayıs 2023

ana yapı kütleleri ile belirlemektedir. (Resim 10). Kitabesi bulunmayan evin inşaat tarihi kesin kayıtlarla bilinmemektedir. Fakat ev sahiplerinin aktarmış olduğu bilgilere göre 1910 tarihlidir. Plan tipi olarak iç sofalı plan tipine dâhildir.

Günümüzde konutun hissedarlarından olan Dursun Öner Bey'in annesinin babasına ait olan konut orijinalliğini korumaktadır. Ev odalar, sofa, mutfak, hazınlık ve ahır ile tipik bir köy konağıdır.

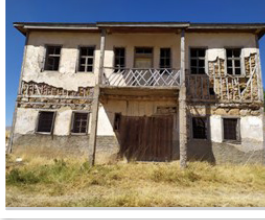
Konut, zemin kat ve üst kattan oluşmaktadır. Zemin kata doğu ve güney cephede yer alan iki adet kapı ile giriş sağlanmaktadır. Zemin kat içinde evin merkez noktasında üst kata çıkışı sağlayan ahşap bir merdiven vardır. Cephe incelendiğinde esas giriş doğu cephededir. Yapının inşaat malzemesi taş, ahşap ve topraktır. Yapıda ahşap çatki arası taş dolgu tekniği (Hımsı) kullanılmıştır (Resim 11). Dikmeler belli aralıklar ile dikilmiş taşlar belli bir nizamda sıralanmış ve derzler ile sıvanmıştır. Dış cephe ve iç mekân duvar kaplamaları kerpiç sıva üzerine kireç sıvalı olarak yapılmıştır. Doğru cephede yer alan zemin kat ve üst kat girişleri birbirlerine paralel olarak dizayn edilmiştir. Bu cephede zemin katta boyuna dikdörtgen açıklıklı 3 pencere yer almaktadır. 2. katta ise boyuna dikdörtgen açıklıklı 6 pencere yer almaktadır. Ahşap malzemeli 10 basamaklı merdiven ile dış cepheden üst kata çıkılmaktadır. Mertek çıkıntılarının taşıdığı balkonun zemini ve korkulukları ahşap malzemelidir.

Kuzey cephe penceresiz ve kapısızdır. Bu cephenin bitişiğinde günümüzde yıkılmış olan ahır bulunmaktaymış. Dikkatli bakıldığında ahırın izlerini görmek mümkündür. Batı cephe orta ekseninde iki adet ahşap malzemedeki yapılmış, günümüzde metruk durumda bulunan iki adet tuvalet bulunmaktadır. O dönemlerde evlerin tuvaletlerinin evden bağımsız olarak yapıldığı göz önüne alınırsa Muharrem Öner evinin diğer köyedeki evlerden daha ayrıcalıklı olduğu fark edilmektedir¹⁸. Alt kat kod farkından dolayı kısmen toprak altında kalmıştır ve bu katın penceresi yoktur. Güney cephe ekseninde üst katta bir

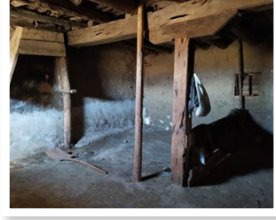
¹⁸ Aile resmi Dursun Öner Bey'den alınmıştır.

Resim 11:
Muharrem Öner evinin doğu
cephe görünümü

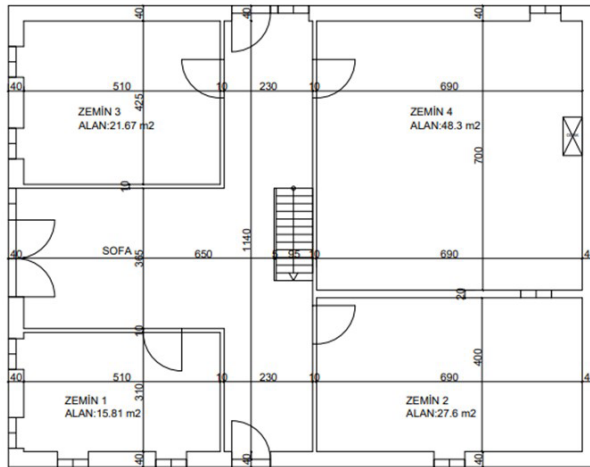
Resim 12:
Muharrem Öner evinin güney
cephe görünümü

Resim 13:
Muharrem Öner evi, zemin kat
evlik odasının görünümü

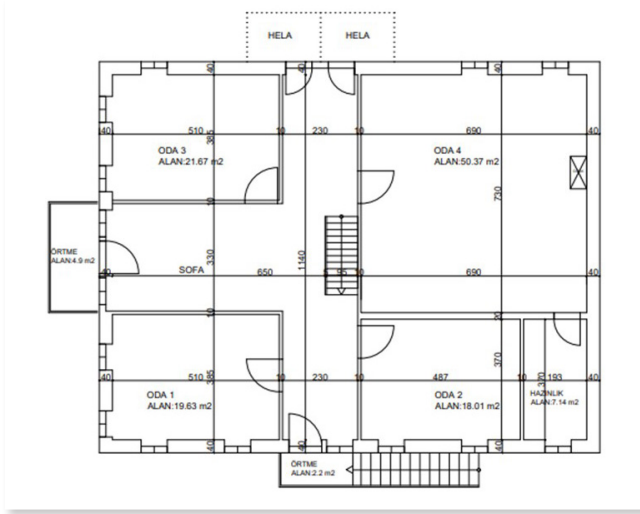
balkon (örtme) ile bu cephe hareketlendirilmiştir. Zemin kat orta ekseninde çift kanatlı ahşap bir kapı yer almaktadır. Bu katta boyuna dikdörtgen açıklıklı 4 pencere bulunmaktadır. Üst katta ise boyuna dikdörtgen açıklıklı 6 pencere yer almaktadır (Resim 12). Balkona açılan tek kanatlı ahşap kapının her iki yanında yer alan iki adet pencere diğer pencerelere oranla daha dar tutulmuştur. Cephelerden dökülen sıvalar sayesinde yapım tekniği çok açık bir şekilde görülmektedir.

Ev içinde doğu zemin kat girişine 2 metre mesafede üst kata çıkışı sağlayan ahşap bir merdiven yerleştirilmiştir. Zemin katın doğu kapısı doğrudan sofa ya açılmaktadır (Resim 16). Zemin kat 4 odalı olmakla beraber, iç sofalı plan tipine sahiptir. Zemin kattaki Z-1, Z-2, Z-3, Z-4 odaları sofanın köşelerine yerleştirilmiştir. Odalara tek kanatlı birer kapı ile girilmektedir. Özellikle zemin katta bulunan bir oda boyutu bakımından diğerlerinden büyük olarak inşa edilmiştir (Resim 14). Diğer oturma ve misafir odalarının aksine samanlık, odunluk gibi birimleri bünyesinde barındıran bu oda alt katın evlik birimidir. Üst örtünün yükünü hafifletmek için kirişler üzerine yastıklara oturtulmuş

Resim 14: Muharrem Öner konutunun zemin kat planı

Resim 15: Muharrem Öner konutunun üst kat planı

olan ahşap direkler bulunmaktadır (Resim 13). Üst kat planı genel itibariyle alt kat planı ile benzerlik gösterir (Resim 15).

Üst kata dış cepheden 10 basamaklı ahşap malzemeli bir merdiven ile çıkılmaktadır. Tek kanatlı ahşap bir kapıdan giriş sağlanmakta ve kapı kendi içinde boyuna dikdörtgen iki bölüme ayrılmaktadır. Kapının kilidi ortalama kilit ebatlarından daha büyüktür. 18 cm uzunluğunda, koçbaşı başlıklı ve metal malzemedendir. 2. kata çıkıldığında mekân doğrudan iç sofaya açılır. Sofada askılıklar yer almaktadır (Resim 17).

Birinci oda olarak adlandırılan güney yöndeki ilk oda misafir odasıdır. Odanın zemin ve tavan döşemeleri incelendiğinde ahşap malzemeli ve orijinal olduğu görülmektedir. Tavan süslemeleri bilinen eski örneklerden olan literatüre çubuklu tavan şekli olarak geçen düzende yapılmıştır. Tahta zemin üzerine sıralanan çubuklar tavanda birbirine paralel olarak profillenmiştir

Resim 16: Zemin kat iç sofa doğu-batı yönlerden görünüm ve üst kata çıkan merdiven

Resim 17: Muharrem Öner evi, üst kat sofa görünümü

Resim 18:
Muharrem Öner evi üst kat
1 nolu misafir odası

Resim 19:
Muharrem Öner Evi, üst kat 1
nolu misafir odası tavan göbeği

Resim 20:
Muharrem Öner evi üst kat 1
nolu misafir odası saman
dolgulu yastıkları

(Resim 18). Göbek olarak adlandırılan tavanın orta bölümünde çitalar ile eşkenar dörtgen elde edilmiştir. Eşkenar dörtgeni oluşturan çitaların etrafı tersdüz biçimli yarım daire formu, oyma tekniği ile yapılmış farklı ahşap çitalar ile kuşatılmıştır. Eşkenar dörtgen içi her köşeden dikdörtgen oluşturarak resimlenmiştir. Ortada kalan alan çitalar ile hareketlendirilerek dikdörtgen oluşturulmuştur. Son olarak küçük boyutlu bir eşkenar dörtgen ahşap oyma tekniğinde yapılmıştır. Tam ortasına altı köşeli yıldız oluşturan desen oyulmuştur (Resim 19). Odanın güney duvarında doğu-batı yönlü uzanan orijinal bir sedir yer almaktadır. Güney ve doğuda bulunan pencerelerin alt hizasından ahşap bir hatıl geçmektedir. Ayrıca pencere söveleri ve kanatları ahşap malzemeli ve çitalıdır. Dönemine özgü olarak oda içerisinde sedir üzerinde yer alan yastıkların içleri samanlar ile doldurulmuştur ve orijinaldir (Resim 20).

Misafir odasının karşı ekseninde yer alan 2 nolu odanın tavanı ahşap malzemelidir. Bu odada sedir kuzey ve doğu duvar köşelerinde uzanmaktadır. Sedirin başlangıç kısmına ahşap malzemeli kapaksız bir dolap yerleştirilmiştir. Yastık ve yorganların muhafaza edildiği bu alandaki dolabın açıklığı dikdörtgen formdadır ve tepelik kısmı yivlendirilerek hareketlendirilmiştir. Dolap sonradan yağlı boya ile bej rengine boyanmıştır (Resim 21). Pencere kanatları ahşap malzemedendir. Tavan süslemeleri applike, çitakari, oyma tekniği ile yapılmıştır. Çubuk çitalar ile hareketlendirilmiş tavan dört yandan farklı yönde eğim yapan çitalar ile belli bir düzende hareketlendirilmiştir. Tavanın göbek kısmı ahşap çitalarla eşkenar dörtgen biçiminde yapılmıştır. Bunun içine yerleştirilmiş başka bir eşkenar dörtgen içi her köşeye gelecek Resimde küçük eşkenar dörtgenlerle estetik bir görünüm kazandırılmıştır. Ahşap süsleme tavan üzerine çivilerle çakılarak oluşturulmuş çitalar ile sağlanmış (Resim 22).

Oda 3 olarak adlandırılan mekân Muharrem Öner Bey'in odasıdır. Zemin ve tavan ahşap malzemelidir. Güney duvarda yer alan iki pencere boyuna dikdörtgen açıklıktadır. Pencerenin alt hizası boyunca duvar içerisinden bir hatıl

Resim 21: Muharrem Öner evi üst kat 2 nolu oda

Resim 22: Muharrem Öner evi üst kat 2 nolu oda tavanı ve tavan göbeği

geçmektedir. Oda duvarlarında yer yer hatıllara rastlanılmaktadır (Resim 23). Pencere kanatları ve söveler ahşap malzemelidir. İki ahşap kanattan oluşan bir pencere de kuzey duvarda yer almaktadır. Sofaya bakan kare açıklıklı bir pencere güney duvardadır. Bu pencerenin ahşap yivli bir altlığı bulunmaktadır (Resim 24).

Odada doğu duvar boyunca uzanan bir sedir bulunmaktadır. Öner Bey'in odasında dikkat çekici bir unsur ise oldukça süslemeli olan ahşap bir dolaptır. Boyuna dikdörtgen olan dolap üç bölüme ayrılmıştır. Alt bölüm kendi içinde iki bölüme ayrılır. Üst katı çekmece, alt katı ise gömme dolap biçimini almış, yivli tepeliğe sahip kapaksız bir bölümden ibarettir. Orta bölüm boyunca dikdörtgen açıklıklı iki raftan oluşan bölme halindedir. En üst bölüm ise kapaksız, yivli tepeliğe sahip bir bölmeden ibarettir. Dolabın iki yan kısımları birbirini tekrar eden ahşap süslemelere sahiptir. Dört ayrı pano halinde tutulan ahşap süsleme altta ve üstte kare formda düzenlenmiş içlerine eşkenar dörtgenler yerleştirilmiştir. Orta bölüm boyunca dikdörtgen formda tutulmuş geometrik formdadır. Orta panonun diğeri ise enine dikdörtgen düzende içi

Resim 23: Muharrem Öner evi üst kat 3 nolu oda

Resim 24: Muharrem Öner evi üst kat 3 nolu oda, sofaya bakan pencere

Resim 25: Muharrem Öner evi üst kat 3 nolu odadaki dolap

Resim 26: Muharrem Öner evi, evlik

Resim 27: Muharrem Öner evi, çağlık birimi

eşkenar dörtgen biçimindedir. Dolapta yer alan süslemeler geometrik düzenli süslemelerdir (Resim 25).

Oda 4 olarak adlandırılan mekân ocak, yüklük, çağlık, dolaplar ve seramik küplerin bulunduğu alandır. Evlik olarak tanımlanan bu mekân mutfağı da içine alan evin en önemli bölümlerinin başında gelmektedir. Evlik mekânının orta kısmında ahşap bir taşıyıcı üst örtünün yükünü hafifletmektedir. Bu mekân ölçüleri bakımından diğer odalardan oldukça büyük boyutlarda inşa edilmiştir. (Resim 26). Güneydoğu köşeye yerden yaklaşık 70cm yükseklikte kare biçimli çağlık yerleştirilmiştir. Bu bölümde bulaşıklar yıkanmaktaydı (Resim 27). Evliğin kuzey duvarında yüklük dolabı bulunmaktadır. Dolap iki bölümden oluşur. Alt bölüm kapaklı olarak yapılmıştır. Üst bölüm ise yorganların döşeklerin konulması amacıyla kapaksız olarak yapılmıştır. Ahşap malzemeli olan dolap her iki yanda yer alan çitalara sınırlandırılmıştır. Çitalar üzerinde oyma tekniğinde yapılmış süslemeler bulunmaktadır (Resim 28). Evlik denilen bölümün içinden boyuna dikdörtgen açıklıktan ayrı bir odaya daha girilmektedir. Yörede bu mekân “**Hazinlik**” olarak adlandırılmaktadır. Farklı yörelerde kiler olarak da adlandırılmaktadır. Bu oda tahılların barındırıldığı özel bir bölümdür. Bu oda içinde batı duvarda yerden yaklaşık 50cm yükseklikte dikdörtgen biçimli bir çağlık daha bulunmaktadır. Duvarlarda kap kacakları koyacak ahşap raflar yapılmıştır. Siva yüzeyleri kalın tutulmuştur.

Karşılaştırma ve Değerlendirme

Tufanbeyli ilçesindeki evler Muharrem Öner evi öncülüğünde genel olarak değerlendirilmiştir. Konak büyük ve donanımlı olarak yapıldığından tek örnek üzerinden incelenmiştir. Evlerin birimleri Ali Burak ve Mehmet Kösehan Evleri üzerinden karşılaştırılmıştır. Büyük bir avlu içerisinde yer alan evler genellikle 2 kattan oluşmakta alt kat müştemilat birimleri, samanlık, depo, odunluk olarak kullanılmakta üst katlar ise yaşam alanı olarak değerlendirilmiştir. Muharrem Öner Evi'nin ve Ali Burak evinin orijinalliğini koruduğu, Çatalçam köyünde yer alan Mehmet Kösehan evinin de orijinalliğini koruduğu

Resim 28: Evlik bölümündeki yüklük dolabı

Resim 29: Ali Burak evi ocak

fakat evlik bölümünün 6 Şubat 2023 Kahramanmaraş depreminde hasar aldığı tespit edilmiştir. Hazınlık bölümü mutfak içine alınmıştır. Evlik bölümü ise iki oda olacak Resimde ayrılmıştır.

Muharrem Öner evinin odaları doğrudan sofaya açılmaktadır ve her oda kendi içinde bağımsız bir birimdir. Yalnızca evlik olarak adlandırılan bölümlerin içinden küçük boyutta bir odaya geçildiği gözlenmiştir. Bu mekân yine mutfak ile ilintili erzakların depolandığı hazinlik alanıdır. Sofalar odaların bağlantısını sağlayan, ailenin bir araya geldiği ortak alandır. Tufanbeyli Geleneksel Evleri incelendiğinde evlerin çoğunlukla iç sofalı yapıldığı odaların sofa uzantısının köşelerinde yer aldığı gözlenmiştir. Kapılar bölgede geleneksel evlerde büyük boyutlarda tek ya da çift kanatlı olarak yapılmıştır. Ana girişi sağlayan bu kapılara yöre halkı cümle kapısı adını vermektedir. Tek kanatlı ve iki kanatlı ahşap olarak yapılmıştır. Oda kapıları tek kanatlı ve ahşap malzemedir. Kendi içinde bölümlere ayrılana kapılar genel itibarı ile geometrik süslemeli olarak tasarlanmıştır. Kapılarda dikkati çeken en önemli unsur kapının kilitlerdir. Geleneksel evlerin cümle ve oda kapıları birbirinden farklı zengin örnekler taşımasına rağmen evlerin kapılarının genellikle açık bırakıldığı bilinmektedir. Bunun sebebini yöre halkı geniş ailelerin birbirine yakın çevrede oturmasına ve insan ilişkilerinin yörede oldukça sıcak olmasına bağlamaktadır. Evin güvenliğini sağlayan kilit sistemi evlerde farklı şekillerde görülmektedir. Özellikle kapılarda halkalı tip olarak yaygın olarak karşılaşılar. Ali Burak, Mehmet Kösehan ve Muharrem Öner evlerinin pencereleri çoğunlukla iki kademeli olarak yapılmış ve alt kademedeki pencereler açılır ve kapanır vaziyette, üst kademedeki pencereler ise sabit konumdadır. Zemin kattaki pencerelerin duvar kalınlıkları oldukça fazladır. Fakat üst katta pencereler doğrudan duvar içinden verilmiştir. Alt ve üst katlarda pencere kapakları cam ile kapatılmıştır. Geleneksel Türk sivil mimari örneklerinde ocaklar evlik bölümünün özel bir birimdir. Ocakların üst kısımlarında basit bir niş ya da çıkıntı yer almaktadır. Bu küçük çıkıntılar oldukça işlevseldir. Bu alan çıraların ya da kandilin konulduğu yerlerdir (Resim 28).

Resim 29: Muharrem Öner Bey'in babası Munzur Efendi, Muharrem Öner Bey, kardeşleri Hamdi Öner ile Ahmet Öner rahmetle ... (Fotoğraf Dursun Öner Bey'den alınmıştır.

Tavanlar Türk evlerinde önemli olarak görülmüştür. Genel itibari ile bölgede mertekler ile ahşap kirişleme şeklinde yapılmıştır. Merteklerin üstlerine düz ahşap tahtalar yerleştirilmiş onun üzeri ise topraklar ile kapatılmıştır. Öner evinin üst katındaki bazı odaların tavanları farklılık gösterir. İnce çubuk çıtalar yardımıyla ahşap tavan ve tavan göbeği geometrik Resimler oluşturmuş farklı örnekler ile oldukça estetik yapılmıştır. İç Anadolu Bölgesi'ndeki konak tavanlarındaki örnekler ile birebir benzerlik içerir. Nitelikli ahşap tavanlı süs-

lemeleri açısından Tokat ili konakları örnek olarak gösterilebilir. Genel olarak inşa malzemesi evlerde taş, ahşap ve topraktır. İncelenen evlerin üçünde de plan şeması olarak iç sofalı olarak yapıldığı görülmektedir.

Türk evlerinde görülen özellikler Öner evinde de gözlenmiştir Katları birbirine bağlayan iç merdiven çıkışı binanın orta noktasında, dik olarak yapılmış ve sofanın önünde yer almaktadır. Adana merkezde yer alan Ramazanoğlu Konağının mutfaktan odaya çıkılan merdiveni ise dönerli ve gizli bir geçit gibi tasarlanmıştır.

Karasal iklime sahip olan bölgede kışları çok kar aldığından balkonlar ev sahipleri tarafından yaz aylarında kullanılmaktaydı. Yöre halkı bu yazlık biriminden hala örtme olarak bahsetmektedir. Örtmelerin sayısı ve büyüklükleri her evin ekonomik koşuluna göre Resimlenmektedir. Konutların hava koşullarına daha fazla maruz kaldığı cephelerde aşınma gözlenmiştir. Taşların araları mala yardımıyla düzgün bir Resimde doldurulmaktadır. İç mekân duvarları kireç harcından yapılmıştır.

Sonuç

İncelemeler sonucunda bölgede etkin ve köklü ailelerin evlerinin konak boyutlarında olduğu gözlenmiştir. İklimin ise yerleşme üzerinde belirleyici bir etken olduğu göz ardı edilemez. Muharrem Öner Evi dağ yamacında eğimli bir arazi üzerine konumlanmıştır. Bu sebep ile bölgenin topografik yapısı ve karasal iklimi, Muharrem Öner Evi'nin mimari tasarımını şekillendirmiştir. Evin inşa malzemesi taş, ahşap ve çamur harçtır. İç sofalı evin alt kat pencere kalınlıkları oldukça kalın tutulmuştur. Özgünlüğünü yıllarca korumayı başarmış olan konak anıtsaldır. Yapının plan, cephe, malzeme ve süsleme ana-

lizleri yapılmış bozulmaların olduğu yerler çalışmada belirlenmiştir. Özgün bir mimarisi olan ev koruma altına alınmalıdır. Süreç içinde evlerin dönem özelliklerinin yitirilmesi ve konutların sanatsallığının kaybolması sivil mimari yapılarının değerlendirilmesini güçleştirmektedir. Koruma ve yaşatmanın sağlanması ekonomik durum, sosyal yapı ve inanç ile doğrudan ilişkilidir. Bu durumlar akıllıca kontrol edilmeli ve çözüm odaklı sonuçlar ortaya konulmalıdır. Zaman içinde gelişen teknoloji ve malzemelerin daha kolay temin edilebilmesi kırsal alanlardaki yaşam düzeninin değişmesini de beraberinde getirmektedir. Yapı iklim ve çevresel koşullara uzun süre direnmiştir fakat konut bakım ve onarıma ihtiyaç duymaktadır. Bölgede çalışılan ilk sivil mimari örnek olması bakımından alanına sağlayacağı katkı önemlidir. Bu ve bunun gibi birçok etken göz önüne alınırsa yapının tescillenmesi ve restorasyonunun yapılarak ziyarete açılması önerilmektedir.

Kaynakça

- Arel, Ayda. *Osmanlı Konut Geleneğinde Tarihsel Sorunlar*. İzmir: Ege Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Yayınları, 1982.
- Eldem, Sedat Hakkı. *Türk Evi Osmanlı Dönemi*. 1. Cilt, İstanbul: Türkiye Anıt Çevre Turizm Değerlerini Koruma Vakfı (T.A.Ç), 1984.
- Eldem, Sedat Hakkı. *Türk Evi Plan Tipleri*. İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi, 1968.
- İlçe ve Köy Rehberi: Adana Tufanbeyli, 2023 (Çevrimiçi) <https://ilcelerikoyleiri.com/ilce/adana-tufanbeyli-12>, 3 Mayıs 2023
- Kuban, Doğan. *Anadolu Türk Mimarisinin Kaynak ve Sorunları*. İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi, 1965.
- Kuban, Doğan. *Türk Hayatlı Evi*. İstanbul: Ziraat Bankası Yayınları, 1995.
- Küçükerman, Önder. *Kendi Mekânının Arayışı İçinde Türk Evi*. İstanbul: Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Yayınları, 1996.
- Sey, Yıldız, Şebnem Önal. *Tarihten Günümüze Anadolu'da Konut ve Yerleşme*. İstanbul: Tepe Mimarlık Kültürü Merkezi Yayını, 1999.
- Sözen, Metin, Uğur Tanyeli. *Sanat Kavram ve Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Remzi Kitabevi Yayınları, 2007.
- Şahin, Faruk. *Seramik Sözlüğü*. İstanbul: Anadolu Sanat Yayınları, 1983.
- Şaşmaz, Musa. *Türkiye'nin İdari Taksimatı*. 1. Cilt, Ankara: TTK Yayınları, 2014.
- Toros, Taha. *Kurtuluş Savaşında Çukurova*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2001.
- Türk Dil Kurumu. *Türkçe Sözlük*, TDK, Ankara, 1996.
- Yeni Türk Ansiklopedisi. İstanbul: Ötüken Yayınları, 1985.

Extended Abstract

Rural Architecture in Adana Tufanbeyli: Muharrem Öner House

Tufanbeyli, bordering the Central Anatolia region in the north of the Mediterranean region, is the district center of Adana. Tomarza and Develi districts of Kayseri are located in the west of Tufanbeyli, Göksun district of Kahramanmaraş in the east, Saimbeyli district of Adana in the south and Sarız district of Kayseri in the north. Tufanbeyli district has been called by different names throughout the history, including Mağara, Höketçe and Tufanbeyli. Höketçe, a sub-district center of Saimbeyli, was separated from Saimbeyli on April 23, 1958 and became a district named Mağara. The name Mağara was changed to Tufanbeyli in 1965, with the proposal of the Municipal Council and the acceptance of the Turkish Grand National Assembly, in order to respect the memory of Osman Tufan Bey who led the Kuvayi Milliye troops in the region during the Turkish War of Independence.

Tufanbeyli is the farthest district of the city located 196 km away from the center Adana province. Taşpınar Village is 7.8 km away from Tufanbeyli district. Historically, Tufanbeyli district was an important religious centre of the Kingdom of Kizvatna during the Hittite period. In time, the region was named Kumman-ni, Höketçe, Mağara and Tufanbeyli. Muharrem Öner House, located in Taşpınar village, which is the subject of the research, is a house that stood out with its wooden ceiling decorations, construction technique and unique qualities in rural architecture before the Republican period and gained a place in the architectural field. The house, which was built in the plan type with an inner sofa, consists of rooms, a sofa, a house, a house, a treasury, a barn, and a hayloft. In terms of its dimensions, it was built in large sizes compared to other houses in the village and has two floors. A wooden staircase in the lower floor leads to the upper floor. This architectural understanding is not common in the region. The continental climate, geography and the materials found in the region are the main factors affecting the shaping of the house architecture. The facade walls of the house located on rugged terrain were kept thick. The upper and lower floor plans are generally parallel to each other. There have been changes in the location of the door entrances of some rooms. The aim of this study is to introduce the plan, façade, material and ornamentation features of Muharrem Öner House in detail, to introduce this original house located in the village of the most remote district of Adana, to introduce it to the literature, to offer suggestions for the protection of its originality in the context of conservation measures and to reveal its place in Turkish architecture. The names given to the house units are terms that the local people still use. In this respect, the study has also gained importance. Field research, literature review and observation methods were used in the study. It is important that this study is the first civil architecture example studied in the region and will contribute to the field of civil architecture in the history of art.

Stone, wood and mud mortar have been used as building materials in traditional houses. In the village built on a mountain slope, soil and wood materials were used as well as stone which is durable and abundant in nature. While stone material is used as a building material on the facades of houses; wooden was used in the construction of units such as roofs, doors, windows, cedars, cellars, cabinets and cupboards. When traditional houses in the district are examined, they consist of a ground floor and the floor above it. While the ground floors are used as domestic units, it is also seen that this floor consists only of service units such as barns, woodsheds and haylofts. There are simple style houses in the region as

well as houses built in residential style. Some of the houses today are in ruins; the existing and standing ones are abandoned to their fate and in need of protection. The houses lose their traditional texture over time. Climate conditions and abandonment of the houses are among the factors that accelerate the destruction.

Residential architecture is one of the oldest formations in human history. It emerges with different housing structures in different periods due to the necessity of housing need. According to Sedat Hakkı Eldem, the Turkish house has created a unique character in Anatolia. The main building material used in houses is stone. While stone material is used as a building material on the facades of houses; wooden material was used in the construction of units such as roofs, doors, windows, cedars, cellars, cabinets and cupboards. When traditional houses in the district are examined, they consist of a ground floor and the floor above it. While the ground floors are used as domestic units, it is also seen that this floor consists only of service units such as barns, woodsheds and haylofts. There are simple style houses in the region as well as houses built in residential style. The elements that should have to exist in village houses are generally seen in Tufanbeyli traditional houses. Since the Muharrem Öner house was built large and well-equipped, it was studied as single example. The data obtained as a result of the research on the units of the houses were compared with Ali Burak and Mehmet Kösehan houses. The rooms of the Muharrem Öner house open directly to the sofa and each room is an independent unit in itself. It was observed that only the sections called “evlik” lead to a smaller room. This place is also the preparation area where the supplies related to the kitchen are stored. Sofas are the common area that connects the rooms and where the family comes together. When the traditional houses of Tufanbeyli were observed, it was seen that the houses were mostly built with internal sofas and the rooms were located in the corners of the sofa extension. In traditional houses in the region, doors are made in large sizes with single or double wings. Local people call these doors, which provide the main entrance, “cümle kapısı”.

As a result of the research, it was observed that the houses of active and well-established families in the region were mansion-sized. In addition, it cannot be ignored that climate is a determining factor on settlement. Muharrem Öner House is located on a sloping land on the mountain slope. For this reason, the topographic structure and continental climate of the region shaped the architectural design of Muharrem Öner House. The mansion, which has managed to preserve its authenticity for years, is monumental. The plan, façade, material and decoration of the building were analyzed and the places where the deteriorations occurred were indicated in the study. A house with a unique architecture should be protected. Ensuring protection and survival is directly related to economic situation, social structure and belief. These elements should be considered wisely and solution-oriented results should be produced. Easy access to technology and materials that develop over time also brings changes in the living order in rural areas. The building has resisted climate and environmental conditions for a long time, but the house needs maintenance and repair. Its contribution to the field is important as it is the first example of civil architecture studied in the region. Considering this and many other factors, it is recommended that the building be registered, restored and opened to visitors.

Devlet Arşivleri Başkanlığı Stratejik Planı (2020-24) Üzerine Bir Değerlendirme

An Evaluation on the Strategic Plan of the Directorate of State Archives (2020-24)

Emine KAYA*

* Doktora Öğrencisi.

Orcid Id: 0000-0002-0783-2737

Sorumlu Yazar / Corresponding Author:
Emine Kaya, Ankara Üniversitesi,
Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bilgi ve
Belge Yönetimi Anabilim Dalı, Ankara
Türkiye.

E-posta / E-mail:
emkaya@ankara.edu.tr

Geliş Tarihi / Recived Date:
29 Mart 2023

Kabul Tarihi / Accepted Date:
30 Temmuz 2024

Araştırma Makalesi / Research Article

Atrf / Citation:
Emine Kaya, "Devlet Arşivleri Başkanlığı
Stratejik Planı (2020-24) Üzerine Bir
Değerlendirme," *Türk Dünyası
Araştırmaları* 136, Sayı 270 (2024): 407-
436.

doi: 10.55773/tda.1273020

Bu makale Creative Commons BY-NC-SA
2.0 tarafından lisanslanmıştır. /
This article is licensed under a Creative
Commons BY-NC-SA 2.0.

Öz

Kamu yönetimi pratiğinde 2000'li yılların başından itibaren stratejik yönetim ve planlama kavramının daha yoğun gündeme geldiği görülmektedir. Toplam kalite çalışmalarının bir devamı olarak da ele alınan kavram, Türkiye'de kamu yönetimini de etkilemiştir. Bunun en somut örneği ise 2003 yılında çıkarılan 5018 sayılı Kamu Mali Yönetimi ve Kontrol Kanunu'dur. Kamu kesimindeki stratejik yönetimin ana çerçevesini oluşturan Kanun, kamu kurumlarının beşer yıllık dönemleri içerecek şekilde stratejik plan hazırlamalarını zorunlu kılmıştır. Kanun ayrıca stratejik planların yıllık dilimlerini içerecek şekilde performans program, performans programın uygulama sonuçlarını göstermek üzere ise faaliyet raporlarının hazırlanmasını emretmektedir. Çalışmada stratejik plan özelinde -hem bireysel hem de toplumsal işlevinin önemi nedeniyle- Devlet Arşivleri Başkanlığı ele alınmıştır. Değerlendirme, belgenin hazırlandığı dönem yürürlükte olan ilgili Yönetmelik ve Kılavuz referans alınarak yapılmıştır. Belgenin tümü ele alınmak yerine önemli kısımları (misyon/vizyon, stratejik amaçlar/hedefler, üst politika belgelerinin analizi, mevzuat analizi, faaliyet alanları ve ürün/hizmetler ile iç paydaş analizi) ele alınmıştır. 2020-2024 yıllarını içeren belge, kurumun ilk stratejik planı olduğundan bu durumun doğal bir kısım etkilerini içinde barındırmaktadır. Ancak stratejik planın genel hatlarıyla nitelikli bir çalışma olduğu görülmektedir. Bu bağlamda Plana ilişkin değerlendirmenin hem Kurum hem de alanda çalışan araştırmacılara katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Stratejik Yönetim, Stratejik Planlama, Hedef, Arşiv, Belge.

Abstract

The concept of strategic management and planning has been a prominent topic in the field of public administration since the beginning of the 2000s. The concept, which is also regarded as a continuation of total quality studies, has also

had an impact on public administration in Türkiye. The most concrete illustration of this is the enactment of the Public Financial Management and Control Law No. 5018 in 2003. The aforementioned legislation, which represents the primary framework for strategic management within the public sector, requires public institutions to develop strategic plans with a five-year time horizon. Furthermore, the legislation requires the formulation of performance programs to encompass the annual phases of the strategic plans, as well as the presentation of activity reports that demonstrate the outcomes of the implementation of the performance program. This study is primarily concerned with the strategic plan of the Presidency of State Archives, given the significance of both its individual and social function. The evaluation is based on the pertinent regulations and guidelines in force at the time the document was prepared. Rather than undertaking a comprehensive examination of the entire document, this study focuses on key elements, including the mission/vision statement, strategic goals/objectives, analysis of top policy documents, analysis of legislation, fields of activity and products/services, and internal stakeholder analysis. As the document in question is the inaugural strategic plan of the organization, it is to be expected that it will exhibit certain characteristics inherent to this situation. Nevertheless, the strategic plan is a well-constructed study in general terms. In this context, it is believed that the evaluation of the plan will prove beneficial to both the institution and researchers engaged in related fields of study.

Keywords: Strategic Management, Strategic Planning, Target, Archive, Document.

Giriş

Türk Dil Kurumunca (TDK) “Toprak bütünlüğüne bağlı olarak siyasal bakımdan örgütlenmiş millet veya milletler topluluğunun oluşturduğu tüzel varlık” olarak tanımlanan devletin günümüzdeki en önemli özelliklerinden biri vatandaşlardan aldığı vergiler yoluyla vatandaşlara hizmet sunmasıdır. Hizmet sunumunu *idare* adı verilen kurumsal bir yapıyla gerçekleştiren devletin en başta gelen görevlerinden biri, hizmet sunumunun usulüne uygun şekilde gerçekleştirilmesi yanında, süreçteki tüm işlem ve eylemlerin takip, kontrol ve denetimini yapmaktır.

Gözler¹ göre “belli bir amacın gerçekleştirilmesi için kurulan örgüt veya bu amaca ulaşmak için yürütülen planlı insan faaliyeti demek” olan idareden vatandaşların beklediği de kamu hizmetinin etkin şekilde sunulmasıdır. Bu noktada sanayileşmeyle birlikte üretim yapılarındaki köklü değişime bağlı olarak ortaya çıkan ve “19. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak 20. yüzyılın sonlarına kadar geçen zaman aralığında kamu yönetim[inde] hâkim olan paradigmayı ifade eden”² klasik kamu yönetimi anlayışı önemli bir aşamayı ifade etmiştir. 1929 Büyük Buhranı sonrasında gündeme gelen refah devleti uygulamalarının 1979 Petrol Krizi ile bitişi, doğal olarak salt iktisadi teorilerin gözden geçirilmesi sonucunu doğurmamış, kamu yönetimi alanında da yeni görüşlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur.

“1970’lerin ortasından itibaren hükümetler ciddi mali krizlerle karşı karşıya kalmaya başlayınca, tüm dünyada devletin klasik sınırlarına dönmesi, verimlilik esasına göre örgütlenmesi ve özel sektör değerlerinin, tekniklerinin

¹ Kemal Gözler, *İdare Hukuku* (Bursa: Ekin Yayınları, 2009), 25.

² Konur Alp Demir, “Klasik Kamu Yönetimi Yapısından Yerelleşmeye Geçiş: Yönetişim Kapsamında Bir Değerlendirme,” *Anemon: Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 2, Sayı 2 (Aralık 2014): 154.

ve pratiklerinin kullanılması gibi yeni düşünceler gündeme gelmiştir.³ Genel anlamda *Yeni Kamu Yönetimi* olarak adlandırılan bu görüş, özü itibariyle özel sektör için geçerli olan kavram ve konuların kamu yönetimine aktarılmasını içermektedir. Buna göre, “devlet sadece kendisi tarafından gerçekleştirilmesinin mümkün olan hizmetleri sunmakla görevli sayılmakta, diğer hizmetlerin çeşitli yöntemlerle özel sektör tarafından sunulması öngörülmektedir. Bu şekilde, verimliliğin ve etkinliğin sağlanması hedeflenmektedir.”⁴

Son dönemde yaşanan hızlı teknolojik, sosyal ve ekonomik değişimler hayatın tüm alanlarına nüfuz etmekte, pek çok alanda değişim ihtiyacı doğurmaktadır. Varlığını devam ettirmek isteyen her kurum, kuruluş, birim, işletme vb. söz konusu değişime ayak uydurmak durumundadır. Bu zorunluluk, bahse konu yapıların günün beklentilerini karşılayıp, geleceğe hazırlanabilmelerinin de esaslı yollarından biridir. Kabaca küreselleşme diye tanımlanan mezkûr değişim dünyayla beraber kaçınılmaz olarak ülkemiz kamu yönetimi anlayışını da etkilemektedir. Bu bağlamda geleneksel kamu yönetimi anlayışından modern kamu yönetimi anlayışına geçişte gündeme gelen kavramlardan biri de *stratejik yönetim* ve beraberinde gelen *stratejik planlamadır*. “Daha çok özel sektör tarafından kullanılan toplam kalite yönetimi, stratejik yönetim, performans yönetimi gibi yeni yönetim modellerinin kamu yönetiminde uygulamalarının gündemde olduğu bir anlayış olarak tanımlanan”⁵ bu yaklaşım stratejik planlama süreçleri yoluyla Türkiye’de kamu yönetimine şamil kılınmıştır.

Toplam kalite çalışmalarıyla başlayan bahse konu süreç sonunda kavram, Türk kamu yönetimine yasal anlamda da girmiştir. Yasal düzenlemenin asli unsuru 24.12.2003 tarih ve 25326 sayılı Resmi Gazete’de yayımlanarak yürürlüğe giren 5018 sayılı *Kamu Mali Yönetimi ve Kontrol Kanunu*’dur. Kanun getirdiği pek çok yenilik yanında stratejik planlamanın esaslarını da belirlemiştir. Genel hatlarıyla ele alındığında stratejik planlama çalışmalarının Kanun’da *Stratejik Plan*, *Performans Program* ve *Faaliyet Raporu* şeklinde üç asli politika belgesi üzerinden yürütülmesinin tasarlandığı görülmektedir. Buna göre; beşer yıllık dönemler için hazırlanan stratejik planlar, kapsadıkları dönemin yıllık dilimlerine yönelik Performans Programlar ile detaylandırılıp, “Faaliyet Raporu” yoluyla izlenecektir.

Birbirini tamamlayıcı temel iki doküman olarak stratejik plan (SP) ve performans programının öncelikle kurum yasaları/mevzuatları ile kamunun geneli ve/veya görev alanlarını ilgilendiren temel politika belgelerine uyumlu olmaları gerekmektedir. Özeldede kurumsal görev ve sorumlulukların genelde ise tüm kamu hizmetleri yerine getirilirken yeknesaklığın sağlanması başka türlü mümkün değildir. Bu uyumun ne düzeyde sağlandığı konusu sosyal

³ M. Akif Özer, “Günümüzün Yükselen Değeri Yeni Kamu Yönetimi,” *Sayıştay Dergisi* 59 (2005): 4.

⁴ Rafet Çevikbaş, “Yeni Kamu Yönetimi Anlayışı ve Türkiye Uygulamaları,” *Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi* 1, Sayı 2 (Aralık 2012): 11.

⁵ H. Tuğba Eroğlu, “Yeni Kamu Yönetimi Anlayışının Türk Kamu Personeli Yönetimine Etkisi,” *ZKÜ Sosyal Bilimler Dergisi* 6, Sayı 12 (2010): 227.

bilimler açısından çalışılması gereken bir alandır. Ancak kamu yönetimi açısından son derece önemli olan konuya akademik ilginin son derece sınırlı olduğu dikkati çekmektedir.

Akademik anlamda stratejik plan konusunun nispeten çalışılan bir konu olduğu ancak *stratejik plan değerlendirmesinin* ise son derece sınırlı kaldığı görülmektedir. Mart 2024 itibarıyla YÖK Tez Merkezi genel arama bölümünde özetlerde “stratejik plan” anahtar kelimesiyle yapılan aramada, 1991’den 2024’e kadar toplam 46’sı doktora 209’u yüksek lisans olmak üzere 255 çalışma yapıldığı görülürken, gelişmiş tarama bölümünde özetlerde “stratejik plan” ve “değerlendirme” anahtar kelimeleriyle yapılan sorguda herhangi bir sonuç çıkmamıştır. Tez adlarında yapılan sorguya göre; adında “arşiv” kavramı geçen 180 yüksek lisans, 73 doktora çalışması varken, “devlet arşivleri” kavramı geçen 4 yüksek lisans çalışması bulunduğu görülmektedir. İdari anlamda Devlet Arşivlerini konu alan tek çalışmanın, 2023 yılında Emel Sesigür tarafından *Devlet Arşivlerinde Araştırma Hizmetlerinin Yapılandırılması* adıyla yapılan doktora tezi olduğu ancak bu çalışmanın da makalenin konusuyla ilgili olmadığı anlaşılmaktadır.

Konuya akademik ilginin analizi amacıyla “stratejik plan” ve “değerlendirme” anahtar kelimeleriyle yıl sınırlaması olmaksızın Dergipark’taki makale özetlerinde yapılan sorguda ise sadece 17 makaleye ulaşılmıştır. 2010-2023 yılları arasında yayımlanan söz konusu makaleler incelendiğinde makalelerin, üç tanesi belediyelere yönelik olmak üzere, sadece beş tanesinin stratejik planların değerlendirilmesine yönelik olduğu görülmektedir. Söz konusu makaleler içinde Devlet Arşivleri Başkanlığı’nın stratejik planına ilişkin bir çalışma bulunmamaktadır.

Genel hatlarıyla incelendiğinde birçok kurumda -maalesef- yukarıda bahsedilen uyumun yeterince gözetildiğini söylemek mümkün değildir. Genel için yapılan bu yorumun Devlet Arşivleri Başkanlığı (DAB) için geçerli olup/olmadığını analize yönelik çalışmada, kurumun 2020-24 Stratejik Planı incelenmiş, ilgili mevzuata uygunluk düzeyinin ölçülmesi amaçlanmıştır. Çalışmanın genel anlamda stratejik plan çalışmalarının kalitesine, özelde ise ülkemiz için taşıdığı hayati önem dikkate alınarak Devlet Arşivleri Başkanlığının bu alandaki çalışmalarına katkı sağlaması hedeflenmektedir.

1. Stratejik Yönetim ve Stratejik Planlama

1.1. Stratejik Yönetim

Yönetim bilimi disiplini diğer disiplinlerde olduğu gibi sürekli değişim ve dönüşüm halindedir. Değişim ve dönüşümün temel dinamiği ise şüphesiz küreselleşme olgusudur. Bireysel ve toplumsal hayatın her alanına nüfuz eden bu olgu, *-eleştiriye açık pek çok yönü olmakla birlikte-* doğal olarak yönetim bilimi veya kamu yönetimi alanına da etki etmektedir.

“İnsan ve toplumların yeryüzünde olup bitenlerden giderek daha çok haberdar olmaları, birbirlerinin eylem ve deneyimlerinden etkilenmeleri, bunları paylaşmaları ve yaymaları ile ortaya çıkan süreci her defasın-

da yeniden irdelemek gerekir. Zira küreselleşme kavramı yeni bir kavram olmasına ve bugüne kadar hakkında çok şey yazılmasına karşın halen devam eden bir süreçtir. Bu sürecin yarattığı deneyimler yayılıp, paylaşıldıkça, neden ve sonuçlarının daha iyi kavranması mümkün hale gelecek, ayrıca bundan sonra ortaya çıkabilecek muhtemel eğilimler de daha iyi anlaşılacaktır.⁶

Küreselleşme aynı zamanda;

“... ekonomik anlamda büyük miktarda paranın dolaşımı, bilişim teknolojisinin hızla gelişmesi, uluslararası üretim ve hizmetlerin takası için yeni fırsatların oluşması ve ekonomik etkinliklerde ulus-devletin rolünün giderek azalmasına işaret eden bir değişim sürecini ifade etmektedir. Bunun yanında küreselleşme, zamanın ve mekânın giderek küçüldüğü ve kendi başına objektif bir ölçü olarak, zaman ve mekân etkilerinin giderek ortadan kalkmasını betimleyen bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır.”⁷

Bir diğer tanıma göre ise küreselleşme; “uluslararasılaşma sürecinin tamamlanıp, tüm delokalize (bölgesel olmayan) üretim dokularının, üretim ve tüketiminin dünya ölçeğinde planlandığı, serbest rekabet ve piyasa düzeninin uluslarüstü kuruluşlar tarafından denetlendiği, kuralların uluslarüstü anlayışla çalıştığı bir sistemdir.”⁸ Her bir boyutun etkisini müstakil biçimde ölçmek mümkün olmamakla birlikte, “küreselleşmeyi hızlandıran önemli unsurlar arasında iletişim ve bilgi teknolojilerindeki hızlı gelişmeler, bilgisayarın ve internetin yaygınlaşması, ulusal ve uluslararası ticaret ağlarının genişlemesi, yabancı yatırımların ve uluslararası şirketlerin artması gibi temel gelişmeler sayılabilir.”⁹

Özünde birey ve toplumsal hayat üzerinde etki doğuran küreselleşme doğal olarak yönetim bilimi, kamu yönetimi alanına da önemli etkiler yapmaktadır. Dünya sathında hiçbir aktörün soyutlanmış halde kalamadığı böylesi bir dönemde devletlerin kamu yönetimleri de bu durumdan azade değildir. Toplam kalite ve stratejik yönetim kavramları da bu çerçevede yaygınlık kazanmıştır. Türkiye’de kamu yönetimi anlayışında da kabul gören kavramlardır. Konunun açıklanmasına katkı sağlamak üzere, kısa bir değerlendirme yapmak uygun olacaktır.

Strateji diğer pek çok kavram gibi askeri alandan sivil alana geçen, kökeni tahmin edildiğinden eskilere uzanan bir kavramdır.

“*Strateji* kelimesinin kökeni de eski Yunanca’da “ordunun generali” anlamındaki “strategos” kelimesine dayanmaktadır. Milattan önce

⁶ Refik Balay, “Küreselleşme, Bilgi Toplumu ve Eğitim,” *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi* 37, Sayı 2 (2004): 62.

⁷ Emin Karip, “Küreselleşme ve Lisbon 2010 Hedefleri,” *Kuram ve Uygulamada Eğitim Yönetimi Dergisi* 42 (Bahar 2005): 197.

⁸ Erol Kutlu, “Küreselleşme ve Etkileri,” *Anadolu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 14, Sayı 1 (1998): 366.

⁹ Temel Çalık, Ferudun Sezgin, “Küreselleşme, Bilgi Toplumu ve Eğitim,” *Kastamonu Eğitim Dergisi* 13, Sayı 1 (2005): 57.

490 senesindeki Marathon Savaşında strategoslardan oluşan bir kurmaylar konseyi, ülkenin yöneticisine, çarpışmalarda başarılı olmaya yarayacak “taktiksel” önerilerden ziyade, topyekün savaşı kazanmak için “stratejik” konularda tavsiyelerde bulunmak için oluşturulmuştur. Daha sonraları, bu stratejistler grubu sivil konularda da strateji üretmek ile görevlendirilmiştir.”¹⁰

Kavramın kökenine ilişkin pek çok yorum yapılmıştır. “Kimi yazarlar kelimenin etimolojik yönden Latince “stratum” kelimesinden türetildiğini ifade etmektedirler. Latince’de “stratum”; “yol, çizgi, nehir yatağı” anlamlarına gelmektedir.”¹¹ Türk Dil Kurumu’nun strateji kavramına getirdiği “Bir ulusun veya uluslar topluluğunun, barış ve savaşta benimsenen politikalara destek vermek amacıyla politik, ekonomik, psikolojik ve askerî güçleri bir arada kullanma bilimi ve sanatı” şeklindeki tanım da dikkate alındığında stratejik yönetim kavramının temelde askeri alandan doğup, kamu yönetimi alanına aktarılan bir kavram olduğu söylenebilir.

“[E]tkili stratejiler geliştirmeye, uygulamaya ve sonuçlarını değerlendirerek kontrol etmeye yönelik kararlar ve faaliyetler bütünü”¹² olarak tanımlanabilecek stratejik yönetim, bu alanda önemli çalışmaları bulunan John M. Bryson tarafından “bir organizasyonun ne yaptığını, varlık nedenini ve gelecekte ulaşmak istediği hedefleri ortaya koyan bir yönetim tekniği” olarak tanımlanmaktadır.¹³

Kökeni epey geçmişe uzansa da strateji ve stratejik yönetim kavramları esas etkinliği yeni kamu yönetimi anlayışı ile göstermiştir. Bu durumun doğal sonucu olarak, son yıllarda alanda en fazla üzerinde durulan, araştırma yapılan ve yaygınlaşan yönetim anlayışı kuşku yok ki stratejik yönetim olmuştur. “Stratejik yönetim alanındaki gelişmeler bütün dünyada özel, kamu ve kâr amacı gütmeyen örgütlerin yer aldığı sektörlerin yöneticileri tarafından ilgiyle izlenmekte ve hayata geçirilmeye çalışılmaktadır.”¹⁴ Bugün itibarıyla “[s]adece özel sektörde değil, kamu ve üçüncü sektörde faaliyet gösteren tüm organizasyonlar globalleşme ve bunun getirdiği rekabet olgusu karşısında daha stratejik düşünmeye, stratejik planlamaya, stratejik karar almaya eskisinden daha fazla önem verir olmuşlardır.”¹⁵

Toplam kalite anlayışının özel sektörün ardından kamunun da gündemine gelmesiyle birlikte daha yoğun duyulmaya başlanan stratejik yönetim olgusu, 2000’li yıllardan itibaren Türk kamu yönetiminin temel ilkelerinden biri olarak kabul edilmeye başlanmıştır. Bu durum özellikle Kamu Mali Yönetimi

¹⁰ Lütfihak Alpkan, “Strateji Belirleme Sürecinin Kapsamlılığı,” *Doğuş Üniversitesi Dergisi* 1, Sayı 2 (Temmuz 2000): 2.

¹¹ Coşkun Can Aktan, “Stratejik Yönetim ve Stratejik Planlama,” *Çimento İşveren Dergisi* 22, Sayı 4 (Temmuz 2008): 5.

¹² Alpkan, “Strateji Belirleme...,” 3.

¹³ Aktan, “Stratejik Yönetim...,” 6.

¹⁴ Mehmet Barca, “Stratejik Yönetim Düşüncesinin Gelişimi,” *Asomedyâ: Ankara Sanayi Odası Aylık Yayın Organı*, (Nisan/Mayıs/Haziran 2009): 35.

¹⁵ Aktan, “Stratejik Yönetim...,” 5.

ve Kontrol Kanunuyla birlikte daha derli toplu bir çerçeveye kavuşarak, tüm kamu kurumlarını kapsamına almıştır.

1.2. Stratejik Planlama

Bugün için kamu sektörü dâhil içselleştirilmiş durumda olan stratejik planlama kavramı şüphesiz geçmiş yılların birikimi üzerinde yükselmiştir.

“Stratejik planlama, 1960-80 yılları arasında gelişen ve stratejik yönetim alanında klasik olarak görülebilecek ilk düşünce akımıdır. Bu düşünce akımının en belirgin özelliği ve katkısı, strateji geliştirmeye “planlı” bir şekilde yaklaşılması gerektiğini ileri sürmesi ve bu planların nasıl geliştirilmesi gerektiği yönünde önemli açılımlar sunması oldu. Diğer bir ifade ile stratejinin nasıl geliştirilmesi gerektiğine yönelik sistematik açıklamaların yapıldığı bu ilk dönemde, stratejinin kontrollü ve akılcı bir yol ile geliştirilebileceği ön kabul olarak benimseniyordu. Bu ön kabulden hareketle stratejinin nasıl formüle edilmesi gerektiği yönünde modeller geliştirmeye yönelik birçok girişimde bulunuldu.”¹⁶

Kamu hizmetinin piyasalaştırılması ve dolayısıyla da özel sektör bakış açısının kamu hizmetlerine de şamil kılınmasının bir yolu olarak da değerlendirilebilecek stratejik yönetim anlayışının bir bölümünü oluşturan stratejik planlama yukarıda değinildiği üzere özel sektörden aktarılan bir kavramdır. Kamu hizmetinin piyasalaştırılmasına kapı aralayacağı gerekçesiyle yapılan eleştiriler anlaşılır olmakla birlikte, hedeflenen toplumsal fayda dikkate alındığında, aşırı yorumlara mesafeli yaklaşmak yerinde olacaktır. Nihayetinde söz konusu olan kamunun kaynağıdır ve kamu kaynağının etkin, verimli kullanımına dönük her katkının menşee’nden bağımsız olarak değerli kabul edilmesi beklenir.

Kısaca aktarılan süreç sonunda yürürlüğe konulan ve stratejik yönetim ve stratejik planlamanın ülkemizdeki yasal çerçevesini belirleyen Kanun’un amacı 1’inci maddede *“kalkınma planları ve programlarda yer alan politika ve hedefler doğrultusunda kamu kaynaklarının etkili, ekonomik ve verimli bir şekilde elde edilmesi ve kullanılmasını, hesap verebilirliği ve mali saydamlığı sağlamak üzere, kamu mali yönetiminin yapısını ve işleyişini, kamu bütçelerinin hazırlanmasını, uygulanmasını, tüm mali işlemlerin muhasebeleştirilmesini, raporlanmasını ve mali kontrolü düzenlemek”* şeklinde ifade edilmektedir. Amaç çerçevesinde Kanunun 9. maddesi ise kamu idarelerini,

“... kalkınma planları, Cumhurbaşkanlığı tarafından belirlenen politikalar, programlar, ilgili mevzuat ve benimsedikleri temel ilkeler çerçevesinde geleceğe ilişkin misyon ve vizyonlarını oluşturmak, stratejik amaçlar ve ölçülebilir hedefler saptamak, performanslarını önceden belirlenmiş olan göstergeler doğrultusunda ölçmek ve bu sürecin izleme ve değerlendirilmesini yapmak amacıyla katılımcı yöntemlerle stratejik plan hazırlama”

ile görevlendirmiştir. Kanun, söz konusu amacı gerçekleştirmek üzere pek çok yeni düzenleme ve yapı getirmiştir. Bunlardan biri de stratejik planlamadır.

¹⁶ Barca, “Stratejik Yönetim Düşüncesinin...,” 36.

Stratejik planlamaya ilişkin iş ve işlemlerin daha etkin yürütülmesini teminen 24.12.2005 tarih ve 26033 sayılı Resmî Gazete’de yayımlanarak yürürlüğe giren 5436 sayılı Kamu Mali Yönetimi ve Kontrol Kanunu ile Bazı Kanun ve Kanun Hükmünde Kararnamelerde Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun ile tüm kamu idarelerinde strateji geliştirme birimleri (SGB) oluşturulmuştur. Bu birimler, 18.02.2006 tarihli ve 26084 sayılı Resmî Gazete’de yayımlanan Strateji Geliştirme Birimlerinin Çalışma Usul ve Esasları Hakkında Yönetmelik ile stratejik planlama çalışmalarının koordinasyonu ile görevlendirilmiştir.

Kanuna bağlı olarak sürdürülen stratejik planlama çalışmaları temelde stratejik plan ve performans programlar üzerinden yürütülmekte, performans programlar ise faaliyet raporları ile izlenmektedir. Bu bağlamda, stratejik planlamaya ilişkin belirlenen çalışmalara esas olmak üzere, 26.05.2006 tarih ve 26179 sayılı Resmî Gazete’de Kamu İdarelerinde Stratejik Planlamaya İlişkin Usul ve Esaslar Hakkında Yönetmelik yayımlanmıştır. Diğer yandan stratejik planların yıllık dilimlere yansımaları olarak ele alınabilecek performans programlarına ilişkin yönetmelik Kamu İdarelerince Hazırlanacak Performans Programları Hakkında Yönetmelik adıyla 05.07.2008 tarih ve 26927 sayılı Resmî Gazete’de yayımlanarak yürürlüğe girmiştir. Faaliyet Raporlarına ilişkin yönetmelik ise Kamu İdarelerince Hazırlanacak Faaliyet Raporları Hakkında Yönetmelik adıyla 17.03.2006 tarih ve 26111 sayılı Resmî Gazete’de yayımlanarak yürürlüğe girmiştir. Böylece stratejik planlamaya ilişkin ikincil mevzuat düzenlemeleri 3 ayrı yönetmelikle sağlanmıştır. Bu noktada, stratejik planlama kapsamındaki temel politika dokümanı olan *stratejik planın yıllara sâri bölümleri* demek olan performans programlarının sonuçlarının değerlendirildiği ve bu yönüyle de *türev bir politika belgesi* olan “Faaliyet Raporları”na ilişkin yönetmeliğin diğer yönetmeliklerden önce yayımlanması dikkat çekicidir.

Alandaki çalışmaların çerçevesini belirleyen ilk yönetmelik (*Stratejik Planlamaya İlişkin Usul ve Esaslar Hakkında Yönetmelik*) 12 yıl süreyle uygulanmış, doğan ihtiyaçlara dayalı olarak 26.02.2018 tarih ve 30344 sayılı Resmî Gazete’de yayımlanan aynı adlı yönetmelik ile kaldırılmıştır. Üç ayrı yönetmelikle düzenlenen Stratejik Plan, Performans Program ve Faaliyet Raporu çalışmaları Cumhurbaşkanlığı hükümet sistemine geçiş sonrası 22.04.2021 tarih ve 31462 sayılı Resmî Gazete’de yayımlanan *Kamu İdarelerince Hazırlanacak Stratejik Planlar ve Performans Programları ile Faaliyet Raporlarına İlişkin Usul ve Esaslar Hakkında Yönetmelik* ile tek başlık altında düzenlenmiştir. Birbirleriyle ilgi ve ilintileri dikkate alındığında yönetmeliklerin tekleştirilmesinin yerinde bir karar olduğu açıktır.

İlgili dönemde, yönetmelik hükümlerinin uygulama detaylarını göstermek ve kamu idarelerine stratejik planlama sürecinde yol göstermek amacıyla üçüncül düzey mevzuat çalışmaları da yapılmıştır. Bu çerçevede, çalışmaların koordinasyonunu yürüten o dönemki adıyla Devlet Planlama Teşkilatı Müsteşarlığı’na 2003 yılında *Kamu İdareleri İçin Stratejik Planlama Kılavuzu* hazırlanmış ve 2006 yılında kılavuzun ikinci sürümü yayımlanmıştır. İkinci sürümden elde edilen deneyimler çerçevesinde, odağına genel bütçe kapsa-

mındaki kamu idareleri, üniversiteler ve yüksek teknoloji enstitüleri dışındaki özel bütçeli idareler ile sosyal güvenlik kurumlarını alarak geliştirilen kılavuz, 2018 yılında üçüncü sürüm olarak Kalkınma Bakanlığı tarafından yayımlanmıştır. Kılavuzun bugün itibariyle yürürlükte olan 3.1 sürümü 2021 yılında Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı'nca yayımlanmıştır.¹⁷

Kamu idarelerine stratejik plan hazırlık ve uygulama ile izleme ve değerlendirme aşamalarında rehberlik etmeyi amaçlayan kılavuz;

- *Stratejik planların, stratejik yönetimin diğer temel bileşenleriyle bağlantısının daha güçlü kurulmasını sağlamak,*
- *Kaynakların kullanımı ile amaç ve hedeflerin önceliklendirilmesinde etkinliği artırmak,*
- *Performans değerlendirmesinin daha iyi yapılarak kanıta dayalı karar alınmasını sağlamak,*
- *Daha kaliteli bir raporlama yapılmasına temel oluşturarak kamu yönetiminde şeffaflık ve hesap verebilirlik anlayışının yerleşmesine katkı sağlamak,*

konularında kamu kurumlarına yardımcı olmayı amaçlamıştır.¹⁸

Çalışmanın konusu olan Devlet Arşivleri Başkanlığı Stratejik Planı incelemeye geçilmeden önce, incelemeye esas kılavuzun ele alınıp, analiz edilmesi değerlendirmenin sağlıklı yapılması açısından yararlı olacaktır. Bu noktada kılavuzun tümü yerine, önemli kısımları itibariyle ele alınmasının daha uygun olacağı değerlendirilmiştir.

1.3. Stratejik Plan

“İşletmenin mevcut konumundan hedefler çerçevesinde tanımlanan yeni konumuna geçmeyi sağlayacak bir planın tasarlanması olarak özetlenebilir[ecek]”¹⁹ stratejik plan tanımının, kamu yönetimi için de aynen geçerli olduğu söylenebilir. Bu durum 5018 sayılı Kanun'daki tanımdan da anlaşılmaktadır. Buna göre kanun 3'üncü maddesinde stratejik planı; “*Kamu idarelerinin orta ve uzun vadeli amaçlarını, temel ilke ve politikalarını, hedef ve önceliklerini, performans ölçütlerini, bunlara ulaşmak için izlenecek yöntemler ile kaynak dağılımlarını içeren plan*” olarak tanımlamıştır.

Kurumun, *mevzuatla kendisine verilen görevleri daha etkin bir şekilde yerine getirmesini sağlamak üzere, mevcut durumu ile ulaşmak istediği nokta arasındaki boşluğu kapatmak için yapmayı planladığı çalışmaların belirli bir formatla kamuoyuna ilan etmesi* demek olan *stratejik plan*, bu noktada kamuoyunun denetim ve gözetim hakkının korunmasına hizmet etmektedir.

¹⁷ Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı, *Kamu İdareleri İçin Stratejik Planlama Kılavuzu, Sürüm 3.1* (Ankara: 2021), Erişim tarihi: 17.03.2023, <http://www.sp.gov.tr/tr/kutuphane/s/102/>.

¹⁸ *Kamu İdareleri İçin Stratejik Planlama Kılavuzu Sürüm 3*.Erişim tarihi: 17.03.2023, https://yokak.gov.tr/Common/Docs/sp/Kamu_idareleri%20icin_Stratejik%20Planlama%20Kilavuzu_2018.pdf.

¹⁹ Barca, “*Stratejik Yönetim Düşüncesinin...*”, 6.

Ödediği vergilerle finanse edilen kamu hizmetinin gereği şekilde sunulup/ sunulmadığını sorgulama hakkı olan kamunun, bu hakkını sağlıklı şekilde kullanmasının en önemli araçlarından biri olan ve kurumun -*başta (varsa) teşkilat kanunu olmak üzere*- ilgili yasal mevzuat çerçevesinde belirlemiş olduğu misyon, vizyon, stratejik amaç ve hedeflerini içeren *stratejik plan*, ilgili (5 yıllık) dönem için kendini kamuoyu önünde bağladığı *temel referans politika belgesidir*. Nitekim bu durum 5018 sayılı Kanunun 9'uncu maddesinde;

“Kamu idareleri; kalkınma planları, programlar, ilgili mevzuat ve benimsedikleri temel ilkeler çerçevesinde geleceğe ilişkin misyon ve vizyonlarını oluşturmak, stratejik amaçlar ve ölçülebilir hedefler saptamak, performanslarını önceden belirlenmiş olan göstergeler doğrultusunda ölçmek ve bu sürecin izleme ve değerlendirmesini yapmak amacıyla katılımcı yönlemlerle stratejik plan hazırlarlar.

Kamu idareleri, kamu hizmetlerinin istenilen düzeyde ve kalitede sunulabilmesi için bütçeleri ile program ve proje bazında kaynak tahsislerini; stratejik planlarına, yıllık amaç ve hedefleri ile performans göstergelerine dayandırmak zorundadırlar...

...Kamu idareleri bütçelerini, stratejik planlarında yer alan misyon, vizyon, stratejik amaç ve hedeflerle uyumlu ve performans esasına dayalı olarak hazırlarlar. Kamu idarelerinin bütçelerinin stratejik planlarda belirlenen performans göstergelerine uygunluğu ve idarelerin bu çerçevede yürütecekleri faaliyetler ile performans esaslı bütçelemeye ilişkin diğer hususları belirlemeye Maliye Bakanlığı yetkilidir.”

ifadeleri ile hüküm altına alınmıştır. Ayrıca stratejik plan (SP); *“Kamu idarelerinin orta ve uzun vadeli amaçlarını, temel ilke ve politikalarını, hedef ve önceliklerini, performans ölçütlerini, bunlara ulaşmak için izlenecek yöntemler ile kaynak dağılımlarını içeren plan”* şeklinde tanımlanmıştır.

Kanun ve ilgili yönetmelik sonrasında çalışmaların genel çerçevesini belirleyen Kamu İdareleri İçin Stratejik Planlama Kılavuzu Sürüm 3'te de stratejik plan *misyon, vizyon, stratejik amaç ve stratejik hedefleri içeren bir politika belgesi* şeklinde tanımlanmıştır. Kılavuza göre; *stratejik planlama çalışmasının temelini misyon cümlesi oluşturur. Bir kuruluşun varlık sebebini, kuruluşun ne yaptığını, nasıl yaptığını ve kimin için yaptığını açıkça ifade eden misyon bildirimini, stratejik plan dokümanının diğer kısımlarına da temel oluşturur. Misyon bildirimini, kuruluşun sunduğu tüm hizmet ve faaliyetleri kapsayan bir şemsiye kavramdır.*²⁰ Bu çerçevede;

- *Kısa, net ve öz bir biçimde ifade edilir.*
- *İdarenin yetki ve sorumluluklarıyla tutarlıdır.*
- *Mevzuatta ifade edildiği şekliyle tüm görevler ayrıntılı açıklanmaz. Bu bildirim kapsayıcı bir niteliktedir, görevleri genel olarak tanımlar.*
- *İdarenin yetkinlikleri ve idaredeki süreçlerden ziyade idarenin genel işlevleri ve politikaları ile sunacağı hizmetlerin genel eksenini tanımlar.*

²⁰ Kamu İdareleri İçin Stratejik Planlama Kılavuzu Sürüm 3, 31.

- Sonuç odaklıdır, hizmetin yerine getirilme sürecini değil amacını tanımlar.
- İdarenin politika alanları ile hizmet sunduğu kesimleri tanımlar.
- Muğlak veya çatışan unsurları içermez.²¹

Yine Kılavuza göre, “kuruluşun ideal geleceğini sembolize ed[en]” vizyon, “kuruluşun uzun vadede neleri yapmak istediğinin güçlü bir anlatımı[dır].” Kılavuza göre, bir kuruluşun farklı birimleri arasında birleştirici bir unsur olmanın yanında, kuruluşun ulaşmayı arzu ettiği geleceğin iddialı ve gerçekçi bir ifadesi olan vizyon, stratejik planın kapsadığı zaman diliminin de ötesinde, uzun vadede idarenin gerçekleştirmek istediklerini ve ulaşmak istediği yeri yansıtacak bir şekilde belirlenir.²²

Kılavuza göre vizyon bildirimi;

- Kısa, net ve akılda kalıcıdır.
- İdealist ve özgündür.
- Değişim için ilham vericidir.
- İddialılık ile ulaşılabilirlik arasında denge kurar.
- Paydaşlar tarafından gelecekte algılanmak istenilen konumu dikkate alır.
- Orta ve uzun vadeli amaç, hedef ve projelere yön verir.²³

Önemine binaen misyon ve vizyon ifadelerinin çok dikkatli ve özenli yapılması gerekir. Bu noktada (varsa) Kurumun teşkilat kanunu ve/veya yasal dayanağı ile kamunun geneline ilişkin hedefler belirlenen genel temel politika belgeleri çalışmaların temelini oluşturur.

“Kuruluş[un] misyonunu yerine getirmek için neler yapma[sı gerektiğini]” ifade eden stratejik amaçlar, “idarenin hizmetlerine ilişkin politikaların uygulanmasıyla elde edilecek sonuçların kavramsal ifadesidir.” Kılavuza göre amaçlar;

- Durum analizinde ulaşılan tespitler ve ihtiyaçlarla uyumludur.
- Vizyona ulaşmaya yönelik idarenin kurumsal dönüşümünü destekleyecek niteliktedir.
- Misyonunun gerçekleştirilmesine katkıda bulunur.
- Vizyon ve temel değerlerle uyumludur.
- İddialı ama gerçekçi ve ulaşılabilirdir.
- Ulaşılmak istenen nihai sonucu açık bir şekilde ifade eder, ancak buna nasıl ulaşılacağını ayrıntılı olarak açıklamaz.
- Orta ve uzun vadeli bir zaman dilimini kapsar.
- Hedefler için çerçeve çizer.
- Faaliyet ve hizmet alanındaki diğer kamu idarelerinin stratejik planlarında yer alan amaçlarla uyumlu ve tamamlayıcı niteliktedir.²⁴

²¹ Kamu İdareleri İçin Stratejik Planlama Kılavuzu Sürüm 3, 32.

²² Kamu İdareleri İçin Stratejik Planlama Kılavuzu Sürüm 3, 33.

²³ Kamu İdareleri İçin Stratejik Planlama Kılavuzu Sürüm 3, 34.

²⁴ Kamu İdareleri İçin Stratejik Planlama Kılavuzu Sürüm 3, 39.

“Stratejik amaçların gerçekleştirilebilmesine yönelik spesifik ve ölçülebilir alt amaçlar” diye tanımlanabilecek stratejik hedefler, amaçların gerçekleştirilmesine yönelik öngörülen çıktı ve sonuçların tanımlanmış bir zaman dilimi içerisinde nitelik ve nicelik olarak ifadesidir. Kılavuza göre hedeflerin;

- İdarenin misyon, vizyon, temel değerler ve amaçlarıyla tutarlı
- Durum analizinde ulaşılan tespitler ve ihtiyaçlarla uyumlu
- Açık ve anlaşılabilir
- Somut
- Ölçülebilir
- İddialı ve gerçekçi
- Sonuç odaklı
- Zaman çerçevesi belirli

bir şekilde oluşturulması gerekir.²⁵

Stratejik Planda yer alan stratejik amaç ve hedeflere temel teşkil edecek tespitler ve ihtiyaçların belirlenmesinde üst politika belgelerinin dikkate alınması gerekir. Kılavuzda bu durum; “stratejik planların kalkınma planı, hükümet programı, orta vadeli program, orta vadeli mali plan ve yıllık program ile idareyi ilgilendiren ulusal, bölgesel ve sektörel strateji belgelerini ifade eden ve tamamı türev amaçlara farklı detaylarda hizmet etmekte olan üst politika belgelerine uyumlu ve tutarlı olarak hazırlanması gerektiği” şeklinde ifade edilmiştir. Yine kılavuza göre;

“... stratejik planlar; kalkınma planlarında belirlenen amaç, hedef ve politikalar ile benzer yönlendirmeleri dikkate almak zorundadır. Bu bağlamda “Kalkınma Planı Kurumsal Sorumluluklar Tablosu” temel alınır. Ancak bu durum stratejik planların kalkınma planlarında yer alan politikalarla birebir aynı olması gerektiği anlamına gelmemektedir. Stratejik planlar üst politika belgelerinde yer almayan hususları da kapsayabilir.”²⁶

Kılavuz referans alınarak verilen kısa bilgilerden de anlaşılacağı üzere; stratejik plandaki tüm kalemlerin birbiriyle uyumlu, birbirini tamamlayıcı ve destekleyici şekilde düzenlenmesi gerekir.

2. Devlet Arşivleri Başkanlığı Stratejik Plan İncelemesi

Birinci bölümde genel hatlarıyla teorik ve mevzuat düzeyinde aktarılan stratejik plan konusu, bu bölümde Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı tarafından 2020-2024 dönemi için hazırlanan Stratejik Plan üzerinden analiz edilmiştir.

Teknik değerlendirmeye geçmeden önce arşiv, arşivin önemi ve makaleye esas planın sahibi kurum olan Devlet Arşivleri Başkanlığı hakkında kısaca bilgi verilmiştir. Sonrasında ise mezkûr stratejik plan, hazırlık sürecinin başlangıcının 25.10.2018 olması nedeniyle o dönem yürürlükte olan *Kamu İda-*

²⁵ Kamu İdareleri İçin Stratejik Planlama Kılavuzu Sürüm 3, 40.

²⁶ Kamu İdareleri İçin Stratejik Planlama Kılavuzu Sürüm 3, 15.

relerinde *Stratejik Planlamaya İlişkin Usul ve Esaslar Hakkında Yönetmelik* ile bu Yönetmeliğin uygulama esaslarını belirleyen *Kamu İdareleri İçin Stratejik Planlama Kılavuzu*, *Sürüm 3* referans alınarak analiz edilmiştir. Özet bölümünde de belirtildiği üzere çalışmada, stratejik planın tümü yerine salt misyon/vizyon, stratejik amaçlar/hedefler, üst politika belgelerinin analizi, mevzuat analizi, faaliyet alanları ve ürün/hizmetler ile iç paydaş analizi şeklinde önemli kısımları ele alınmıştır.

2.1. Arşiv, Arşivin Önemi ve Devlet Arşivleri Başkanlığı

İnsanlığın ortaya çıktığı günden bugüne ister bireysel isterse toplumsal anlamda insanların en temel uğraşlarından biri geleceğe kayıt bırakmak olmuştur. Gerekçeleri farklı olsa da ortalama bir ömür yaşayan insanın, faniliğine karşın içinde bulunulan dönemin imkânlarıyla geleceğe kalıcı bir eser/hatıra bırakma gayreti hiç eksik olmamıştır. Mağara resimlerinden kil tabletlere, metal objelerden-parşömenlere kadar uzanan geçmiş dönem eserlerinden modern zamanların yazılı belgeleri ile elektronik/sanal belgelerine kadar tüm objeleri bu gayretin bir yansıması olarak okumak yerinde olur.

Arşiv belgeleri, bir yandan bireysel hikâyeleri aktarırken bir yandan da toplumların geçmişini ve bugünü belgeleyip, bu bilgiyi geleceğe taşır, geçmiş ve gelecek arasında önemli bir köprü oluşturarak toplumsal görev yaparlar. Oluşturdukları bireysel belgelerle her bireyin bu sürecin bir parçası olduğu söylenebilir. Ailesine yazdığı mektubun cephe günlükleri, sevgilisine yolladığı kartpostalın şehrin değişimi, arkadaşıyla birlikte oldukları resmin dönemin giyim alışkanlıkları gibi başlıklar altında diğer belgelerle birlikte günün birinde insanlarla paylaşılıp, araştırmalarda kullanılacağını büyük olasılıkla sahipleri tahmin etmemişlerdi. Ancak, bırakılan bu tür belgeler kimi zaman bir bağlam içinde kendi varlığının ötesinde anlam kazanabilmekte, daha büyük bir bütünün anlaşılmasında önemli katkılar sunabilmektedir. Aslında; toplumsal hafızanın biraz da bu belgelerden oluştuğu söylenebilir.

Arşivler; bireysel ve toplumsal misyonlarının ötesinde devletler ve dolayısıyla devletlerarası ilişkiler açısından da önem arz ederler. Devletlerin iç işleyişleri, teşkilat yapıları, dönemin sosyal özellikleri, ekonomik yapıları vb. pek çok bilgi yanında devletlerarası ilişkilere dair de pek çok bilgi arşivlerde yer alır. Bu bilgiler geçmişin anlaşılıp, bugünün yorumlanmasındaki en sağlam referanslardır ve devletlerarası ilişkilerde kimi zaman mevcut sorunların giderilmesine katkı sağlarken kimi zaman da yeni sorunların ortaya çıkmasına neden olur.

Bireysel nedenlerle bırakılan belgeler, geçmişin bilgisiyle bugünü yorumlamaya çalışan araştırmacılar için son derece değerli birincil kaynaklardır. *Arşivler, toplumların belge ile bilgi gereksinimlerini karşılamada, bilimsel araştırmalara destek olmada ve sahip olunan arşiv materyalinin gelecek nesillere aktarılmasında başvurulan akademik ve idari kurumları arasında yer almaktadır.*²⁷

²⁷ Fatih Rukancı, Hakan Anameriç, Alpaslan Başar, *Arşiv ve Arşivcilik: Kuram, Strateji ve Uygulamalar* (İstanbul: Devlet Arşivleri Başkanlığı, 2021): 208.

Arşivler hem birey hem toplum hem de devlet için son derece değerli kurumlardır. Bireylerin kendileri, aileleri, dostları ve sevdiklerine ilişkin kişisel hikâyeleri/bilgileri buldukları arşivler, toplum açısından bir arada yaşama duygusunu, ortak toplum bilincini inşa etme ve geliştirme iradesini besleyen, devlet açısından geçmişin sağlıklı şekilde değerlendirilerek, bugünün/geleceğin devlet ve hükümet politikalarının belirlenmesine katkı sağlar.

Devletin ve bireylerin haklarını ve milletlerarası münasebetleri belgeleyip koruyan bu kurumlar, sahip oldukları belge sayısı yanında, tanımlanmış yasal görev, yetki ve sorumlulukları dikkate alındığında çok geniş bir etki alanına sahiptir. Geçmiş ile bugün arasında köprü görevini üstlenmiş arşiv kurumlarının önemi devletlerin önemli belgelerini barındırıyor olmaları ile bir kat daha artar. Arşiv, kendini meydana getirmiş olan kurumların faaliyetlerinin gerçek ve yaşayan delilleridir. *Arşiv, bir milletin ve devletin varlığını ispat eden tapu senedir.*²⁸ Arşiv, bir başka anlamda tarih demektir. Geçmiş yüzyıllara ait en doğru bilgileri arşiv malzemeleri verir.

Arşivlerin başta gelen misyonlarından biri sundukları araştırma hizmetleridir. Arşivlerin tümü için geçerli olan bu durum, devlet (milli) arşivler(i) için daha da önemlidir. Kendi başına anlamsız gibi görünen kimi arşiv belgeleri ehil bir araştırmacı tarafından ele alındığında son derece değerli bilgilerin ortaya çıkmasına, gri pek çok konunun netleşmesine yardımcı olabilir. Araştırma hizmetleri bu yönüyle toplumun entelektüel düzeyini artırır.

Günümüzde teknolojiye yaşanan değişim/dönüşüm bireysel ve toplumsal beklenti ve talepleri dönüştürmüştür/dönüştürmektedir. Ulaşılmak istenen belgeye/belgelere en az maliyetle, en hızlı biçimde, belirli bir kalite standardına uygun olarak erişiminin sağlanması sadece arşiv araştırmacıları için değil araştırma sonucu elde edilen bilgidен yararlanacak olan bireyler ve dolayısıyla toplum için de önem taşır. Dolayısıyla tüm kamu kurumları gibi DAB'nin hizmetlerinin söz konusu dönüşüme uygun olarak etkin ve verimli şekilde yürütülmesi, bireysel ve toplumsal faydanın artırılması yanında üretilen eserlerin kalitesini de yükseltir.

Birey ve toplum yanında bizzat devletin hafızasını barındırması nedeniyle Devlet Arşivleri'nden tüm kamu hizmetleri için beklenen asgari kalite standartlarının beklenmesi kadar doğal bir durum olamaz. "*Arşivin ortak miras olma ya da toplumun ortak hafızasını oluşturma kapasitesi[nin] kamu arşivlerinin nicelik, nitelik ve hizmet kalitesi ile doğru orantılı*"²⁹ olduğu hususu da dikkate alındığında, ülkemizin milli arşiv kurumu olarak Devlet Arşivleri Başkanlığı'nın kurumsal politika belgelerini ilgili düzenlemelere uygun, asgari kalite standartlarının üstünde hazırlaması, hizmet sunumunu da politika belgelerine uygun şekilde gerçekleştirmesi gereklidir.

²⁸ İsmet Binark, *Arşiv ve Arşivcilik Bilgileri*, (Ankara: Başbakanlık Cumhuriyet Arşivleri Dairesi Başkanlığı, 1980): 11.

²⁹ Rukancı, Anameriç, Başar, *Arşiv ve Arşivcilik: Kuram*, 21.

Stratejik planın değerlendirmesi öncesinde kurumun idari yapısına ilişkin birkaç hususa değinmek yararlı olacaktır. Kurum internet sayfası ve kurum yayınlarında detaylarıyla anlatıldığı üzere, Osmanlı İmparatorluğu'ndan bugüne bir dizi değişim ve dönüşüm yaşamıştır. Kurum 19.10.1984 tarih ve 18550 sayılı Resmî Gazete'de yayımlanan 3056 sayılı Başbakanlık Teşkilatı Hakkında Kanun Hükmünde Kararnamenin Değiştirilerek Kabulü Hakkında Kanun ile Başbakanlık merkez teşkilatı bünyesinde bir genel müdürlük olarak yapılandırılmıştır.³⁰ Cumhuriyet Arşivi, Osmanlı Arşivi ve Dokümantasyon Daire Başkanlıkları şeklinde üç daire başkanlığından oluşan Genel Müdürlük, Cumhurbaşkanlığı hükümet sistemine geçiş sonrasında çıkarılan ve 16.07.2018 tarih ve 30480 sayılı Resmî Gazete'de yayımlanan 11 sayılı Devlet Arşivleri Başkanlığı Hakkında Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi ile Cumhurbaşkanlığı'na bağlı bir Başkanlık olarak kurulmuştur.³¹ İdari anlamda kurumun Cumhurbaşkanlığı'na bağlı olmasının olumlu bir durum olduğu, bu durumun kurumun önemine ilişkin bürokratik farkındalığa işaret ettiği söylenebilir. Özellikle hizmet sunumunun en önemli araçları olan personel ile fiziksel ve teknik altyapıya yönelik bütçe ihtiyaçlarının daha hızlı karşılanabileceği değerlendirilen bu durumun ne ölçüde gerçekleştiği/gerçekleşeceği zamanla anlaşılacaktır.

Yeni idari yapıda;

1. Belge Tespit ve Değerlendirme Dairesi,
2. Tasnif ve Araştırma Hizmetleri Dairesi,
3. Muhafaza ve Bakım Dairesi,
4. Bilgi İşlem ve Elektronik Arşiv Dairesi,
5. Strateji Geliştirme Dairesi,
6. Cumhurbaşkanlığı Arşiv Dairesi,
7. Destek Hizmetleri Dairesi,
8. Dış İlişkiler ve Tanıtım Dairesi,
9. Personel ve Eğitim Dairesi,

şeklinde örgütlenen kurumda stratejik yönetim açısından önemli bir adım atılarak Strateji Geliştirme Dairesi Başkanlığı'nun kurulduğu görülmektedir. Genel kamu pratiğine uygun olarak 10.12.2003 tarihli ve 5018 sayılı Kamu Mali Yönetimi ve Kontrol Kanunu, 22.12.2005 tarihli ve 5436 sayılı Kamu Mali Yönetimi ve Kontrol Kanunu ile Bazı Kanun ve Kanun Hükmünde Kararnamelerde Değişiklik Yapılması Hakkında Kanunun 15'inci maddesi, Cumhurbaşkanlığı kararnameleri ve diğer mevzuatla strateji geliştirme ve mali hizmetler birimlerine verilen görevleri yapmak şeklinde görevleri tanımlanan Başkanlık, kurumun temel politika belgelerinin hazırlanmasında asli sorumlu daire başkanlığıdır.

³⁰ Resmî Gazete. 3056 sayılı Başbakanlık Teşkilatı Hakkında Kanun Hükmünde Kararnamenin Değiştirilerek Kabulü Hakkında Kanun (10.19.1984). Erişim tarihi: 03.13.2023.<https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/18550.pdf>.

³¹ Resmî Gazete. 11 sayılı Devlet Arşivleri Başkanlığı Hakkında Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi (16.07.2018). Erişim tarihi: 03 13, 2023. <https://www.resmigazete.gov.tr/eski-ler/2018/07/20180716-1.pdf>.

2.2. Devlet Arşivleri Başkanlığı Stratejik Planı (2020-24)

Kamu kurum ve kuruluşları hizmet sunumu sırasında genel hukuki düzenlemeler ile politika belgelerinde belirlenen usul ve esasları referans almak durumundadır. Genel kamu hizmeti sunumunda uyum ve yeknesaklığın başka türlü sağlanması mümkün değildir. Bu bağlamda, genel kamu hizmetlerinin bir parçası olarak stratejik planlamaya ilişkin temel politika belgeleri de kurumlarca riayet gerektiren belgelerdir.

Hazırlık sürecine ilişkin olarak planda verilen bilgilere göre; 25.10.2018 tarihinde başlayıp, 28.06.2019 tarihinde biten yoğun bir çalışma sonucu hazırlandığı anlaşılan SP kurumun ilk stratejik planıdır. Cumhurbaşkanlığı sistemine geçişle birlikte Cumhurbaşkanlığına bağlanmasıyla idari yapısında yaşanan değişimin hemen sonrasında başlayan çalışmalar kılavuzda öngörülen zamandan 2 ay sonra tamamlanmış ve plan Haziran 2019 sonunda onaylanmıştır.

Stratejik Plana ilişkin değerlendirmelere geçmeden önce, *Başkanlık internet sayfasında stratejik planlamaya ilişkin belgelerin bir arada yer aldığı bir bölümün olmadığına* işaret etmek yerinde olur. Hem kurum hem de kamuoyu açısından son derece önemli olan politika belgelerinin erişilebilirliğinin daha etkin sağlanması gereklidir. Kısaca değinilen hususlar sonrasında stratejik planın değerlendirmesine geçmek uygun olur. Bir makale çerçevesinde analize imkân üzere çalışmada stratejik plan;

- Misyon/vizyon,
- Stratejik amaçlar/hedefler
- Üst politika belgelerinin analizi
- Mevzuat analizi
- Faaliyet alanları ve ürün/hizmetler
- İç paydaş analizi

başlıkları altında genel hatlarıyla ele alınmıştır. Planda başkanlık misyonunun, “*Devlet ve toplum hafızasını barındıran arşiv belgelerini arşivcilik standartları ve gelişen teknolojiler çerçevesinde tespit etmek, derlemek, korumak ve araştırmaya açmak suretiyle kamuoyuna güvenilir, kaliteli ve hızlı erişilebilen arşiv hizmetlerini sunmak ve kamu belge yönetimini etkinleştirmek*” şeklinde ifade edildiği görülmektedir. Birinci bölümde de değinildiği üzere, kılavuza göre, misyon *bir kurumun varlık nedenidir ve diğer birçok mevzuat ve politika belgesinden daha ziyade öncelikle (varsa) kendi kanununda veya yasal düzenlemesinde Kuruma verilen görevler dikkate* olarak ifade edilmelidir.

11 sayılı Cumhurbaşkanlığı Kararnamesinin 3’üncü maddesinde Başkanlığın kuruluş amacı “*Arşiv hizmet ve faaliyetlerini düzenlemek ve kamuda belge yönetimini sağlamak*” şeklinde tanımlanmıştır. Bu açıdan değerlendirildiğinde; misyonun kurumun kuruluş amacını karşılayacak şekilde, kılavuza uygun olarak kısa ve öz ifade edildiği görülmektedir.

Stratejik Planda başkanlığın vizyonu; “*Ülkemiz arşivlerinin tek merkezden yönetimini sağlamak ve dünyada arşivcilik alanında referans bir kuruluş ol-*

mak” şeklinde ifade edilmiştir. İlgili kısımlarda değişik şekillerde değinildiği üzere, *idarenin geleceğini sembolize eden genel amacı* olarak tanımlanabilecek vizyon bildirimi, *stratejik planın kapsadığı zaman diliminin de ötesinde, uzun vadede idarenin gerçekleştirmek istediklerini ve ulaşmak istediği yeri yansıtacak bir şekilde belirlenir*. Bu bilgiler ışığında ele alındığında; Başkanlık vizyon ifadesinin ilk kısmı olan “Ülkemiz arşivlerinin tek merkezden yönetimini sağlamak” ifadesinin misyon bildirimi kapsamında kullanılabilir bir ifade olduğu değerlendirilmektedir. Zira tam olarak bu şekilde ifade edilmemiş olsa da 11 sayılı kararnamenin başkanlığın görevlerini belirleyen 5’inci maddesinin birinci fıkrasının (e) bendi “*Devlet Arşiv Ağını ve Devlet Arşivi Veri Merkezini oluşturmak, koordine etmek, araştırmaya açık bilgi ve belgeleri kullanıma sunmak*” hükmünü içermektedir. Bu görevin sonucunun ülkemiz arşivlerinin tek noktadan yönetimini sağlama olduğu gözetildiğinde, bu yöndeki bir görevin vizyon cümlesi yerine misyonda yer almasının daha uygun olacağı söylenebilir.

Planda, misyonun gerçekleştirilmesi için;

“A1: Kamu kuruluşları ile işbirliği içinde kamuda belge yönetiminin etkinleştirilmesi ve arşivcilik anlayışının geliştirilmesi

H1.1: Belge yönetimi ve arşiv hizmetleri alanında, ihtiyaç duyulan standartlar ile gerekli usul ve esaslar hazırlanarak etkin bir belge yönetimi ve modern arşivcilik alt yapısı oluşturulacaktır.

H1.2: Kamu kurum ve kuruluşları ile iş birliği çerçevesinde rehberlik ve eğitim faaliyetleri yapılarak kamu belgelerinin düzenlenmesi, korunması ve erişime açılması süreci etkinleştirilecektir.

H1.3: Kişisel verilerin gizliliği gözetilerek kişiler ile devletin hak ve menfaatlerinin belgelenmesi ve korunması sağlanacaktır.

H1.4: Devlet Arşiv Ağı ve Devlet Arşivi Veri Merkezi kurulmak suretiyle arşiv belgelerinin tek bir sistem üzerinden kolay ve hızlı erişimi sağlanacaktır.

A2: Çağdaş, hızlı ve güvenilir arşivcilik hizmetleri ile kültürel mirasımızın ortaya çıkarılması, korunması ve gelecek nesillere aktarılması

H2.1: Osmanlı ve Cumhuriyet dönemine ait belgeler ile Atatürk ve sonraki Cumhurbaşkanlarına ait bilgi-belge kaynaklarının derlemesi, korunması ve tasnifi yapılarak araştırmacıların ve toplumun hizmetine sunulacaktır.

H2.2: Arşiv belgeleri standartlara uygun bir biçimde korunarak ve tahribe uğramış arşiv materyali aslına uygun bir biçimde restore edilerek bunların gelecek kuşaklara aktarılması sağlanacaktır.

H2.3: Arşiv belgeleri dijitalleştirilerek bilgiye erişim kolaylaştırılacaktır.

H2.4: Araştırma salonu ve çevrim içi hizmetlerle araştırmacıların arşivlere kolay erişimi sağlanacaktır.

H2.5: Arşivlere ilişkin araştırma, yayın ve tanıtımlar ile toplumun tarihe ilgisi artırılabilecektir.

A3: Modern arşivcilik uygulamalarını destekleyecek yönde kurumsal gelişmenin sağlanması

H3.1: Modern arşivciliğin gerektirdiği personel yapısı oluşturulacak ve insan kaynakları yönetimi etkinleştirilecektir.

H3.2: Arşivciliğe ayrılan fiziki ve mali kaynakların daha verimli ve etkili kullanımını sağlamak için fiziki şartlar ile mali yönetim ve kontrol sistemi iyileştirilecektir.

H3.3: Gerek kurumsal düzeyde gerek arşivcilik hedefleri düzeyinde gerekli bilişim sistemleri kurulacak ve sürdürülecektir.

H3.4: Proje hazırlama ve uygulama kapasitesi geliştirilerek ulusal/ uluslararası kuruluşlar ve üniversitelerle arşivciliğe yönelik ortak projeler üretilecektir.”

şeklinde üç stratejik amaç ve bu amaçlar altında 13 stratejik hedefin belirlendiği görülmektedir.³²

Öncelikle, büyük oranda rafine bir misyon belirlemiş olan başkanlığın, (kılavuza uygun şekilde birisi kurumsal kapasiteye ilişkin olmak üzere) stratejik amaçları 3, stratejik hedefleri ise 13 ile sınırlandırılmasının yerinde bir karar olduğu değerlendirilmektedir. Stratejik amaçlar ve amaçlara ilişkin stratejik hedefler sırayla ele alındığında; *Kamu kuruluşları ile işbirliği içinde kamuda belge yönetiminin etkinleştirilmesi ve arşivcilik anlayışının geliştirilmesi* şeklinde ifade edilen ilk stratejik amaca yönelik olarak dört adet stratejik hedefin belirlendiği görülmektedir. Stratejik amacın kılavuza uygun olarak belirlendiği, daha kısa, net ve rafine ifadeler kullanılabilecek olsa da –üçüncü stratejik hedef hariç- genel anlamda stratejik hedeflerin ait oldukları stratejik amaçla uyumlu ve amacın gerçekleştirilmesine katkı sağlayacak içerikte olduğu anlaşılmaktadır. *“Kişisel verilerin gizliliği gözetilerek kişiler ile devletin hak ve menfaatlerinin belgelenmesi ve korunması sağlanacaktır.”* şeklinde ifade edilen stratejik hedefin ikinci stratejik amaçla daha uyumlu olabileceği değerlendirilmektedir.

Çağdaş, hızlı ve güvenilir arşivcilik hizmetleri ile kültürel mirasımızın ortaya çıkarılması, korunması ve gelecek nesillere aktarılması şeklinde ifade edilen ikinci stratejik amacın da misyonun gerçekleştirilmesine büyük oranda katkı verecek bir içeriğe sahip olduğu görülmektedir. Ancak; çağdaş, hızlı ve güvenilir arşivcilik hizmetleri ile ortaya çıkarılıp, korunan kültürel mirasımızın (arşiv) *salt gelecek nesillere aktarılmasının* amaçlanamayacağı açıktır. İster şahsi isterse mesleki saiklerle olsun, arşivlerdeki belgelerden yararlanan araştırmacıların kurumun asli hedef kitesini oluşturduğu açıktır. Araştırmacılara yönelik hizmetlerini önemli oranda artıran ve mevcut stratejik planda gayet yerinde bir kararla özel olarak mezkûr kişilere yönelik hedefler koyan kurumun konuya ilişkin farkındalığına karşın, konuyu bu stratejik amaçta bir şekilde gözden kaçırdığı düşünülmektedir. Diğer yandan mezkûr stratejik amaç altında belirlenen 5 stratejik hedefin -ilki hariç- yerinde olduğu değer-

³² Devlet Arşivleri Başkanlığı 2020-2024 Dönemi Stratejik Planı, 5.

lendirilmektedir. Kılavuzdaki ifadeyle söylenecek olursa; İdareler mevzuatta tevdi edilen görevlerin her birine ilişkin ayrı amaç ve hedef belirlemek zorunda değildir. Bu açıdan bakıldığında, salt 11 sayılı Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi'nin 8'inci maddesinde Cumhurbaşkanlığı Arşivi Dairesi Başkanlığı'na verilen görevleri içermek üzere “Osmanlı ve Cumhuriyet dönemine ait belgeler ile Atatürk ve sonraki Cumhurbaşkanlarına ait bilgi-belge kaynaklarının derlemesi, korunması ve tasnifi yapılarak araştırmacıların ve toplumun hizmetine sunulacaktır” şeklinde bir maddenin stratejik hedef olarak belirlenmesinin yerinde olmadığı değerlendirilmektedir.

Stratejik Planın üçüncü stratejik amacının (kılavuza uygun olarak) kurumsal kapasiteye ilişkin olduğu görülmektedir. “Modern arşivcilik uygulamalarını destekleyecek yönde kurumsal gelişmenin sağlanması” şeklinde ifade edilen amacın, literatüre uygun olarak insan kaynakları, fiziki alt yapı ve teknik alt yapı şeklinde 3 alt hedefe bölünüp, proje hazırlama, yürütme içerikli bir hedefle desteklenmesinin yerinde bir karar olduğu değerlendirilmektedir.

Başkanlık Stratejik Planında yer alan misyon, vizyon, stratejik amaç ve hedefler sonrasında, tüm bu kavramlara esas mevzuat analizine bakmak yerinde olur. Kılavuza göre; “... daha sonraki aşamada idarenin faaliyet alanlarının belirlenmesinde ve geleceğe bakışının oluşturulmasında ve/veya gözden geçirilmesinde kullanılan mevzuat analiziyle amaç ve hedeflerin sınırları çizilir. ... stratejik planda ana hususlara kısa ve öz bir biçimde yer verilir.” Bilgiler ışığında öncelikle, plandaki mevzuat analizi bölümünün çok uzun olduğuna işaret etmek gerekir. Mevzuatla kuruma verilen ana görevlere, kısa ve öz şekilde yer verilmesi gereken tablonun, kararnamede başkanlığa ve daire başkanlıklarına verilen görevlerin tümünün aktarılması nedeniyle 12 sayfa gibi epey uzun bir bölüm haline geldiği görülmektedir. 40 adet yasal yükümlülük tanımlanan tablonun salt mevcut duruma ilişkin bilgilere yer verilmesi gereken tespitler kısmının kimi maddelerinde ihtiyaç olarak tanımlanabilecek ifadeler yer verildiği görülmektedir. Somutlaştırmak gerekirse tablodaki;

- “Devlet ve kişilerin ulusal ve uluslararası haklarını belgelemek ve korumak” şeklindeki 2. maddeye ilişkin olarak, “Araştırmaya açık arşiv fonlarının hizmete sunulmasına ilişkin düzenleme yapılmalıdır.”,
- “Kamu, özel ve yurt dışı arşivlerinde bulunan devlet ve millet hayatını ilgilendiren belgeleri tespit ve tescil etmek, sertifikalandırmak, korumak, gerektiğinde satın alarak Devlet Arşivlerine kazandırmak, bunların tasnifini yaparak araştırmaya açmak” şeklindeki 3'üncü maddeye ilişkin olarak, “Bu kapsamda yetki çatışması yaratabilecek düzenlemelerden; kurum ve kuruluşlar tarafından çıkartılan yönetmelikler tespit edilmeli bu yönetmeliklerin kaldırılması ile ilgili çalışma yapılmalıdır.”,
- “Arşivlerde gerçekleştirilecek mikrofilm ve dijitalleştirme faaliyetleri ile yenilikçi tekniklerin uygulanması alanında usul ve esasları belirleyerek rehberlik yapmak ve bu alanda koordinasyonu yürütmek” şeklindeki 5. maddeye ilişkin olarak, “Dijitalleştirme faaliyetlerine yönelik usul ve esaslar belirlenmelidir.”,

- “Kâğıt ve elektronik ortamda oluşturulan arşiv belgelerinin her türlü güvenliğine ilişkin önlemlerin alınmasını sağlayacak usul ve esasları belirlemek” şeklindeki 7. maddeye ilişkin olarak, “Elektronik belgeler için ise ISO 27001 Bilgi Güvenliği Yönetim Sistemi Sertifikası edinilerek Bilgi Güvenliği Yönetim Sistemi *oluşturulmalıdır.*”
- “Atatürk ve sonraki Cumhurbaşkanları dönemlerine ait bilgi, belge, eşya, fotoğraf ve benzeri kaynakları derlemek ve arşivlemek” şeklindeki 10. maddeye ilişkin olarak “Atatürk ve sonraki Cumhurbaşkanları dönemlerine ait yurt dışı muadil makamlarca derlenen ve muhafaza edilen bilgi, belge, eşya, fotoğraf ve benzeri kaynakların tespiti ve gerekirse kopyaları Başkanlığımıza *kazandırılmalıdır.*”
- “Tasnif çalışmaları tamamlanmış, kataloğu hazırlanmış ve sisteme aktarılmış olan arşiv fonlarının araştırmaya açılmasıyla ilgili işlemleri yürütmek.” şeklindeki 21.maddeye ilişkin olarak “...Ankara ve İstanbul’daki araştırma hizmetleri tek bir sistemden yürütülmelidir; bunun sonucunda araştırma hizmeti veren diğer yükümlü kurumlar ile birliktelik *sağlanmalıdır.*”
- “657 sayılı Kanun ve 659 sayılı Genel Bütçe Kapsamındaki Kamu İdareleri ve Özel Bütçeli İdarelerde Hukuk Hizmetlerinin Yürütülmesine İlişkin Kanun Hükmünde Kararname” şeklindeki 39. maddeye ilişkin olarak, “Hukuk Müşavirliğinde görev yapan personelin atanması, statüsü, mali ve özlük hakları, hizmet yürütülürken uygulanacak usul ve esaslar, ilgili mevzuat çerçevesinde *yapılmalıdır.*”
- “Kamu kurum ve kuruluşlarının yıllık arşiv faaliyet raporlarını incelemek ve değerlendirmek.” şeklindeki 14. maddeye ilişkin olarak “Belge Yönetimi ve Arşiv Hizmetleri Faaliyet Raporu’nun elektronik ortamda yürütülmesi uygun *olacaktır.*”

şeklinde ifadelerle *ihtiyaç tanımlaması* yapıldığı görülmektedir.³³ Bu ifadelerin ihtiyaç sütunu altında yer alması gerektiği açıktır. Benzer biçimde aynı başlık altında gelecekte yapılması planlanan iş ve işlemlere de yer verildiği görülmektedir.

- “Kamu kurum ve kuruluşlarının arşiv, ayıklama ve imha, saklama süreli standart dosya planı ve belge devir teslim faaliyetlerine yönelik rehberlik, eğitim ve denetim hizmetleri vermek” şeklindeki 13. maddeye ilişkin olarak “Yükümlü sayısındaki artışa bağlı olarak yeni yükümlülerin iş ve işlemlerine öncelik verilecektir.”³⁴
- “Başkanlığın görev alanına giren konularda ulusal ve uluslararası düzeyde, sistemler arası çevrim içi ve çevrim dışı veri akışını, veri paylaşımını ve koordinasyonu sağlamak.”

şeklindeki 23. maddeye ilişkin olarak, “...web servis, depolama cihazları kul-

³³ Devlet Arşivleri Başkanlığı 2020-2024 Dönemi Stratejik Planı, 12-23.

³⁴ Devlet Arşivleri Başkanlığı 2020-2024 Dönemi Stratejik Planı, 15.

lanılarak veya uzak bağlantı yöntemiyle belge transferi ve veri aktarımı işlemlerine, usul ve esaslar belirlendikten sonra *başlanacaktır.*³⁵ İfadesinde ise anılan tespitte ilişkin örnekler olarak gösterilebilir. Bu ifadelerden ihtiyaç olanlara (Kılavuza uygun olarak) ilgili bölüm(ler)de yer verilmesinin uygun olacağı değerlendirilmektedir.

Diğer yandan, tablonun *Tespitler* başlığı altında yer alan kimi ifadelerin bağlamı tam olarak anlaşıl(a)mamaktadır. Örneğin; “Arşiv belgelerinin tahribini önleyecek tedbirleri almak, arşiv laboratuvarı kurmak veya laboratuvar hizmeti satın almak, bunların tamir, konservasyon ve restorasyon işlerini yapmak veya yaptırmak.” şeklindeki 4’üncü maddeye ilişkin olarak “Başkanlığımız ve paydaşlarında Mesleki Yeterlilik Kurumu tarafından netleştirilmemiş ve üniversitelerde farklı bir bölüm olarak mevcudu olmayan işin yeni bir saha olarak Başkanlığımızda etkin, hızlı ve uygulanabilir şekilde tanımlanması sağlanmıştır. *Bu tanımlama çerçevesinde arşiv belgelerinin restorasyonu yapılmaktadır.*” ifadelerine yer verildiği görülmektedir.

Bilindiği üzere, diğer görevleri yanı sıra, *ulusal meslek standartlarının belirlenmesine ilişkin iş ve işlemleri yapmak üzere* 07.10.2006 tarih ve 26312 sayılı Resmî Gazete’de yayımlanan 5544 sayılı Kanun’la Mesleki Yeterlilik Kurumu (MYK) kurulmuştur.³⁶ Kanun ve ilgili mevzuat uyarınca belirlenen alanlardaki mesleklere ilişkin standartların sektörün ilgili kurum ve kuruluşları eliyle belirlendiği sistemde, Devlet Arşivleri Başkanlığı da kendi görev alanına giren mesleklere ilişkin standart belirlenmesi çalışmalarına katılmaktadır/katılmıştır. Bu kapsamda, Stratejik Plan çalışmalarının devam ettiği dönemde Arşivci ve Belge Yöneticisi mesleklerine ilişkin devam eden çalışmalar sonucu iki mesleğe ilişkin olarak MYK tarafından 04.12.2019 tarihinde kabul edilen ulusal meslek standartları 21.02.2020 tarihli Resmî Gazete’nin 1. Mükerrer sayısında yayımlanan 2020/4 sayılı Ulusal Meslek Standartlarına Dair Tebliğ ile yürürlüğe girmiştir.

Meslek standartlarının belirlenmesi şüphesiz hem kurum hem de ülkemiz için önemli bir kazanımdır. Ancak alandaki sorunların, hizmet sunumundaki eksikliklerin salt mevzuat düzenlemeleriyle çözülemeyeceğini unutmamak gerekir. Nitekim geçmişten bahse konu meslek tanımlamalarının yapıldığı döneme kadar kurum bu kapsama giren görev ve hizmetlerini sürdürmüştür ve dahi sürdürmektedir. Dolayısıyla “...*Bu tanımlama çerçevesinde arşiv belgelerinin restorasyonu yapılmaktadır.*” ifadesinin isabetli olmadığı değerlendirilmektedir.

Mevzuat Analizi Tablosunun *Tespitler* kısmına ilişkin yapılan değerlendirmeler sonrasında tablonun *İhtiyaçlar* kısmına da değinmek uygun olur. Genel anlamda belirtmek gerekirse, kimi maddelere ilişkin ihtiyaçların gereği şekilde tespit edilemediği, birbiriyle çelişen/kesişen ifadelerle yer verildiği görülmekte, bu durumun ise büyük oranda madde sayısının çokluğundan

³⁵ Devlet Arşivleri Başkanlığı 2020-2024 Dönemi Stratejik Planı, 18.

³⁶ Resmî Gazete. 5544 sayılı Mesleki Yeterlilik Kurumu Kanunu (10.07.2006). Erişim tarihi. 03.13.2023. <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2006/10/20061007-1.htm>.

kaynaklandığı değerlendirilmektedir. Örnekleme gerekirse -bir yukarıdaki maddede değerlendirilen- “*Arşiv belgelerinin tahribini önleyecek tedbirleri almak, arşiv laboratuvarı kurmak veya laboratuvar hizmeti satın almak, bunların tamir, konservasyon ve restorasyon işlerini yapmak veya yaptırmak.*” şeklindeki 4’üncü maddeye ilişkin olarak, “*Belge restorasyonu ve konservasyon konusunda Mesleki Yeterlilik Kurumu ile koordinasyona geçilmesi, kurumsal analizlerinin yapılması ve sonuç olarak bir arşiv laboratuvarı kurulması amaçlanmalıdır.*” şeklinde ihtiyaç tespiti yapıldığı görülmektedir. Arşivci ve Belge Yöneticisi mesleklerinde olduğu gibi, Belge Restorasyonu ve Konservasyon alanlarına ilişkin meslek standartlarının belirlenmesi önemli olmakla birlikte, görevin gereği şekilde yerine getirilmesini tek başına garanti etmeyeceği açıktır. Dolayısıyla hem kurum hem de ülkemiz için son derece önemli görevin gereği şekilde yerine getirilmesine katkı sağlayacak önlemlere odaklanmanın daha uygun olacağı değerlendirilmektedir.

Mevzuat Analizi bölümünün İhtiyaçlar kısmında dikkati çeken bir diğer husus tabloda yer alan 40 maddeden 24 tanesine ilişkin olarak değişik ifadelerle “*mevzuat hazırlığı/ değişikliği*” önerisi yapılmasıdır.³⁷ Birkaç örnek vermek gerekirse;

- “Devlet ve kişilerin ulusal ve uluslararası haklarını belgelemek ve korumak.” şeklindeki 2’nci maddeye ilişkin olarak “Kurum içerisindeki görev dağılımı ve yetki alanları belirlenerek *idari düzenlemeler yapılmalıdır.*”,
- “Arşivlerden yararlanma usul ve esaslarını belirleyerek arşivlere erişimi artırmak.” şeklindeki 6. maddeye ilişkin olarak “*İlgili mevzuatlar taranarak arşivlerden yararlanma usul ve esasları konusunda düzenlemeler yapılmalıdır.*”
- “Kâğıt ve elektronik ortamda oluşturulan arşiv belgelerinin her türlü güvenliğine ilişkin önlemlerin alınmasını sağlayacak usul ve esasları belirlemek.” şeklindeki 7. maddeye ilişkin olarak “*İlgili mevzuat taranarak gerekirse yeni düzenlemeler ile usul ve esasların belirlenmesi gerekmektedir.*”,
- “Tarihi ve kültürel değeri olan arşiv belgelerini tanıtmak, yayın yapmak veya yaptırmak, arşiv müzesi kurmak, yurt içinde ve yurt dışında sergiler açmak.” şeklindeki 9. maddeye ilişkin olarak “Başkanlığımız tarafından kurulmuş ve kurulacak olan tüm müzelerin kuruluş ve çalışma esasları ile bu müzelerin bakım, koruma ve derlenmesinin yanı sıra müze hizmetlerinde çalışan personelin görev ve sorumlulukları ile ilgili *usul ve esasların düzenlenmesi gereklidir.*” şeklinde ifadelerle ihtiyaç tespiti yapıldığı görülmektedir. Salt mevzuat değişikliği ile hizmet sunumuna ilişkin sorunların tümünün hallinin mümkün olmadığını tekrar hatırlatmak yerinde olacaktır.

Mevzuat analizi sonrasında stratejik amaç ve hedeflere temel teşkil edecek *tespitler ve ihtiyaçların* belirlenmesine esas üst politika belgeleri analizi kıs-

³⁷ Devlet Arşivleri Başkanlığı 2020-2024 Dönemi Stratejik Planı, 12-23.

mına değinmek yerinde olur. Planın incelenmesinden görüleceği üzere, Üst Politika Belgesi Analizi Tablosu'nda;

- 11.Kalkınma Planı
- Orta Vadeli Program (2018-2020)
- Orta Vadeli Program (2019-2021)
- Orta Vadeli Mali Plan (2019 - 2021)
- Yıllık Program (2019)
- Ulusal Standardizasyon Strateji Belgesi ve Eylem Planı (2017- 2020)

şeklinde altı temel politika belgesi/strateji belgesinin değerlendirildiği görülmektedir.³⁸ Genel hatlarıyla ele alındığında ilgili politika belgelerine ilişkin şunlar söylenebilir:

2.2.1.11. Kalkınma Planı

Devlet Arşivleri Başkanlığı Stratejik Planı'ndan bağımsız olarak belirtmek gerekir ki; Cumhurbaşkanlığı hükümet sistemine geçişle getirilen yeni idari yapılanmada Devlet Planlama Teşkilatı/Kalkınma Bakanlığı'nın olmaması, yerine ikame edilen Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığının ise bu noktadaki görevlerini gereği şekilde yerine getir(e)memesi pek çok alanda somutlaşmaktadır. 11. Kalkınma Planı da bu durumun bir örneğini oluşturmaktadır. Yerleşik kamu yönetimi pratiğine aykırı şekilde, 11. Kalkınma Planı'nın Kurumsal Sorumluluklar Tablosu hazırlanmamış, Planda yer alan politika ve tedbirlerin hangi kamu kurumunun sorumluluğunda hangi kurum/kuruluş işbirliğiyle uygulanacağına dair bir kayıt konulmamıştır. Bu nedenle İdarece Kalkınma Planına ilişkin olarak Tabloda yer verilen maddelerin ne derece isabetli olduğuna ilişkin net bir bilgi vermek mümkün değildir. Sadece ilgili maddeler müstakilen ele alınarak yorum yapılması mümkündür. Bu noktada, tabloda yer verilen maddeler ele alındığında Plan'da,

Kültür ve Sanat başlığı altında "634. Klasik Türk Sanatlarını yaygınlaştırmaya yönelik faaliyetler düzenlenecektir." şeklindeki politika/tedbir altında, "634.1. Türk-İslam tarihinin farklı dönemlerine ait kültürel mirasımıza öncelik verilmek suretiyle, kültürel mirasımızın araştırılması, korunması, günümüz toplumuna ve gelecek kuşaklara aktarılması sağlanacaktır." şeklindeki politika/tedbirle,

Kamu Hizmetlerinde e-Devlet Uygulamaları başlığı altında "812. e-Devlet hizmet sunumunda ihtiyaç duyulan temel bilgi sistemleri ile ortak altyapı, hizmet ve standartların geliştirilmesine devam edilecek, kurumsal bilgi sistemleri sürdürülebilir bir yapıya kavuşturulacaktır." şeklindeki politika/tedbir altında, "812.2. Kamu bilgi sistemlerinde veri standardizasyonu sağlanacak, kurumlar arası veri paylaşımının önündeki engelleri kaldırmaya yönelik düzenlemeler yapılacaktır." ve "812.3. Ulusal veri envanteri ve kamu veri sözlüğü hazırlanacaktır." şeklindeki politika/tedbirlerle, kuruma verilen görevler olduğu

³⁸ Devlet Arşivleri Başkanlığı 2020-2024 Dönemi Stratejik Planı, 23-24.

belirtilmektedir.³⁹ Başkanlığın sorumlu kurum veya işbirliği yapılacak kurum düzeyinde ilişkilendirildiği söz konusu maddelerin bu çerçevede isabetli belirlendiği söylenebilir.

2.2.2. Orta Vadeli Program (2018-2020)

Programa bakıldığında İdareye ilişkin müstakil herhangi bir madde olmadığı, bu nedenle de Planın yerinde bir yaklaşımla,

- **III. Yüksek Katma Değerli Üretim** başlığı altında yer alan “1. Ar-Ge ve yenilik kapasitesinin artırılması” ve “2. Bilgi ve iletişim teknolojileri”,
- **IV. Kamuda Kurumsal Kalite ve Hizmet Sunumunun Güçlendirilmesi** başlığı altında yer alan “Kamu Kurumlarının Yeniden Yapılandırılması ve Kurumlar Arası Koordinasyonun Güçlendirilmesi” maddesini “Kurumların yeniden yapılandırılması” şeklinde, “Kamuda İnsan Kaynağı Kalitesinin Artırılması” maddesini ise “İnsan kaynağı kalitesinin artırılması”

şeklinde revize ederek politika belgesi analizine dahil ettiği görülmektedir.⁴⁰

Yukarıda ilgili bölümde de değinildiği üzere, stratejik planların politika belgelerinde yer alan politika ve tedbirlerle birebir aynı olması gerekmediği gibi, stratejik planlarda tüm politika belgeleriyle kurumsal ilgi kurmak da zorunlu değildir. Bu açıdan ele alındığında üst politika belgeleri analizinde Orta Vadeli Programa (2018-20) ilişkin referansların isabetli olmadığı değerlendirilmektedir. Benzer durumun Orta Vadeli Program (2019-21) ve Orta Vadeli Mali Plan (2019-21) ile Ulusal Standardizasyon Strateji Belgesi ve Eylem Planı (2017-2020) için de geçerli olduğu söylenebilir. *Bu iki politika belgesine ilişkin verilen referansların kamunun geneli için geçerli maddeler olduğu, İdarenin stratejik amaç ve hedeflerine temel teşkil edecek tespitler ve ihtiyaçların belirlenmesine esas özellikleri olmadığı* değerlendirilmektedir.

2.2.3. Yıllık Program (2019)

Üst Politika Belgesi Analizi Tablosu'nun doğrudan İdareyle ilgili tedbirlere yer verilen kısmı olan Program'dan alınan maddelerin isabetli şekilde belirlendiği görülmektedir. Temel politika belgeleri yanı sıra “Protokoller, Projeler ve Eğitim Anlaşmaları” alt başlığında Başkanlığın kendisini ilgilendiren bir maddeye yer verildiği görülmektedir. Kılavuzda üst politika belgelerinin; *kalkınma planı, hükümet programı, orta vadeli program, orta vadeli mali plan ve yıllık program ile idareyi ilgilendiren ulusal, bölgesel ve sektörel strateji belgelerini ifade ettiği* belirtilmektedir. Bu noktadan ele alındığında eklenen bu maddenin, mevzuat analizi kısmında ele alınmasının daha uygun olacağı değerlendirilmektedir.

Üst Politika belgesi analizi kısmından sonra *Faaliyet Alanları ve Ürün/ Hizmetler* kısmına bakmak uygun olur. Kılavuzda yer alan “*idarenin sunduğu temel ürün ve hizmetler mevzuat analizinin çıktılarından yararlanılarak belirle-*

³⁹ Devlet Arşivleri Başkanlığı 2020-2024 Dönemi Stratejik Planı, 24.

⁴⁰ Devlet Arşivleri Başkanlığı 2020-2024 Dönemi Stratejik Planı, 24.

nip, belirli faaliyet alanları altında toplulaştırılır.” ifadesine göre değerlendirildiğinde, faaliyet alanları ve ürün/hizmetler tablosunun büyük oranda isabetli belirlendiği değerlendirilmektedir. Buna göre tablonun *Bilgi İşlem ve Personel Hizmetleri* hariç;

- Danışma, Denetim ve Yardımcı Hizmetler,
- Belge Tespit ve Değerlendirme,
- Muhafaza ve Bakım Hizmetleri,
- Tasnif ve Araştırma Hizmetleri,
- Dış İlişkiler ve Tanıtım,

şeklinde fonksiyonel ayırım esasına göre isabetli şekilde hazırlandığı görülmektedir. Ancak Tabloda, diğer faaliyet alanlarından uygun olan birinin altında bir ürün ya da hizmet olarak tanımlanabilecek *Cumhurbaşkanlığı Arşivlerine* müstakil bir madde şeklinde yer verilmesinin isabetli olmadığı değerlendirilmektedir. Benzer şekilde, hedef kitleye sunulan ürün ve hizmetler arasında yer almayıp, hizmet sunumu beraberinde yürütülen ve yararlanıcısı kurum personeli olan *bilgi işlem ve personel hizmetleri* faaliyet alanlarının da isabetli belirlenmediği düşünülmektedir. Planda Bilgi İşlem faaliyet alanı altında yer verilen *sistem/donanım/yazılım hizmetlerinin*, uygun bir faaliyet alanı altında değerlendirilmesinin daha isabetli olacağı değerlendirilmektedir.

Plan hazırlık çalışmalarının bir parçası olmak üzere yapılan iç paydaş analizine de değinmek yerinde olur. Planda verilen bilgiye göre, analize esas olmak üzere, mevcut kurum kültürünü ve çalışan memnuniyetini analiz etmek amacıyla görüş, beklenti ve önerilere yer verilen 23 sorudan oluşan bir iç paydaş anketi hazırlanmış, elektronik ortamda uygulanan anket 98 personel tarafından doldurulmuştur.

Sonuçlarına Planda yer verilen ankette *Değişime Açıklık* ile Ödül ve Ceza Sistemlerine ilişkin görüşler dikkati çekmektedir. Tablo-8’de yer verilen Kuruluş İçi Analiz Tablosu’na göre; “Değişime Açıklık” konusuna cevaplayıcıların %41’inin, “Ödül ve Ceza Sistemleri” konusuna ise %50’sinin olumsuz görüş vermesi dikkat çekmektedir.⁴¹ Sonuçlara şeffaf şekilde Planda yer verilmesi takdiri gerektiren bir durum olup, Başkanlığın özellikle bu iki maddeye ilişkin farkındalığının olduğuna işaret etmektedir.

Sonuç

Bilindiği üzere Stratejik Plan, bir kurumun hesap verilebilirlik kapsamında hazırlayıp, ilan ederek kamuoyu önünde kendini bağladığı, diğer politika belgelerine esas teşkil eden temel politika dokümanıdır. Kurumsal açıdan bu derece önemli bir konuda sağlıklı çalışma yapılabilmesi, temelde konunun başta üst yönetim olmak üzere, tüm kurum tarafından sahiplenilmesiyle mümkündür. Bunun sağlanabilmesi ise çalışmaların katılımcı bir anlayışla yürütülmesini gerektirir.

⁴¹ Devlet Arşivleri Başkanlığı 2020-2024 Dönemi Stratejik Planı, 30.

Planda verilen bilgiler yanında planın kendisinin incelenmesinden, Başkanlığın başta üst yönetim olmak üzere planı sahiplendiği ve katılımcı bir anlayışla hareket ettiği anlaşılmaktadır. Bu noktada, üst yönetici sunuşunda yer alan “...politika yapıcıların, ilgili kamu kurum ve kuruluşlarının, yerli ve yabancı araştırmacıların, arşiv belgelerinden yararlanan gerçek ve tüzel kişilerin beklentilerini karşılayacak hizmet yapısının oluşturulması Başkanlığın en önemli ve öncelikli hedefini oluşturmakta” ifadesi kurumsal sahiplenmenin yanında stratejik planlama çalışmalarının özeti olarak değerlendirilebilir.

Kılavuz referans alınarak ana unsurları itibariyle ele alınan stratejik planın, ilk olmanın eksiklerini barındırmasına rağmen, genel anlamda iyi bir politika belgesi olarak kabul edilebileceği değerlendirilmektedir. Kamuda kurumsal kapasitelerin inşa sürecinin devam ettiği stratejik planlama konusunda atılan adım kayda değerdir. İdari yapılanmada yaşanan değişimle kurulan Strateji Geliştirme Dairesi'nin önemi bu noktada daha da belirgin hale gelmektedir. İncelenen belgeden Strateji Geliştirme Daire Başkanlığının büyük oranda kendisinden beklenen misyona uygun bir çalışma yapılmasını sağladığı anlaşılmaktadır.

Stratejik plan ile elde edilen kurumsal kapasitenin, planın yıllık uygulama dilimleri olan performans programları yanında yeni stratejik planın hazırlık sürecine katkı sağlayacağı açıktır. Dolayısıyla stratejik planlama bağlamında kurumsal kapasitesini geliştiren kurumun, hizmet sunum kalitesinin artacağı, bu suretle kamu kaynağının daha etkin ve verimli kullanılacağı değerlendirilmektedir.

Hem birey hem toplum hem de devlet açısından son derece önemli hizmetler sunan bir kamu kurumu olarak Devlet Arşivleri Başkanlığının hizmet sunum kapasite ve kalitesinin artırılmasına dönük her çalışmanın katma değeri de son derece yüksektir. Stratejik plan özelinde yapılan analiz, kurumun da bu bilince sahip olduğunu ve hizmetleri iyileştirme yolunda emek sarf ettiğini ortaya koymaktadır.

KAYNAKÇA

Aktan, Coşkun Can. “Stratejik Yönetim ve Stratejik Planlama.”, *Çimento İşveren Dergisi* 22, sayı 4 (Temmuz- Ağustos 2008): 4-21.

Alpkan, Lütfi. “Strateji Belirleme Sürecinin Kapsamlılığı.” *Doğuş Üniversitesi Dergisi* 1, sayı 2 (2000): 1-19.

Balay, Refik. “Küreselleşme, Bilgi Toplumu ve Eğitim.” *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi* 37, sayı 2, (2004): 61-82.

Barca, Mehmet. “Stratejik Yönetim Düşüncesinin Gelişimi.” *Asomedyâ: Ankara Sanayi Odası Aylık Yayın Organı*, (Nisan/Mayıs/Haziran 2009): 34-52.

Binark, İsmet. *Arşiv ve Arşivcilik Bilgileri*. Ankara: Cumhuriyet Arşivi Dairesi Başkanlığı, 1980.

Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı. *Kamu İdareleri İçin Stratejik Planlama Kılavuzu Sürüm 3.1*. Ankara: 2021.

Çalık, Temel, Ferudun Sezgin. “Küreselleşme, Bilgi Toplumu ve Eğitim.” *Kastamonu Eğitim Dergisi* 13, sayı 1 (Mart 2005): 55-66.

Çiftçi, Talat. *Stratejik Yönetim Cep Kitabı: Tusunamilerde Ekmek Teknesini Yüzdürmek*. İstanbul: İstanbul Sanayi Odası Yayınları, 2011.

Devlet Arşivleri Başkanlığı. *Devlet Arşivleri Başkanlığı 2020-24 Dönemi Stratejik Planı*, Ankara: 2019. Erişim tarihi. 03 22, 2023. http://www.sp.gov.tr/upload/xSPStratejikPlan/files/Q2wMq+Devlet_Arsivleri_Baskanligi_2020-2024_Donemi_Stratejik_Planı.pdf.

Gözler, Kemal. *İdare Hukuku*. Bursa: Ekin Yayınevi, 2009.

Kalkınma Bakanlığı. *Kamu İdareleri İçin Stratejik Planlama Kılavuzu 3. Sürüm*. Ankara: 2018.

Karip, Emin. Küreselleşme ve Lisbon 2010 Hedefleri. *Kuram ve Uygulamada Eğitim Yönetimi Dergisi* Sayı: 42, Ankara, 2005, s. 195-209.

Kutlu, Erol. “Küreselleşme ve Etkileri.” *Anadolu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 14, sayı 1 (1998): 363-386.

Özer, Mehmet Akif. “Günümüzün Yükselen Değeri: Yeni Kamu Yönetimi.” *Sayıştay Dergisi* 59, (2005): 3-46.

Resmi Gazete. *3056 sayılı Başbakanlık Teşkilatı Hakkında Kanun Hükümünde Kararnamenin Değiştirilerek Kabulü Hakkında Kanun* (10.19.1984). Erişim tarihi: 03.13.2023. <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/18550.pdf> adresinden alındı

Resmi Gazete. *5018 Sayılı Kamu Mali Yönetimi ve Kontrol Kanunu* (12.24.2003). Erişim tarihi: 03 13, 2023. <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2003/12/20031224.htm#1>.

Resmi Gazete. *5544 sayılı Mesleki Yeterlilik Kurumu Kanunu* (10.07.2006). Erişim tarihi. 03.13.2023. <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2006/10/20061007-1.htm>.

Resmi Gazete. 11 sayılı Devlet Arşivleri Başkanlığı Hakkında Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi (16.07.2018,). Erişim tarihi: 03 13, 2023. <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2018/07/20180716-1.pdf>.

Rukancı, Fatih, Hakan Anameriç, Alpaslan Başar. *Arşiv ve Arşivcilik: Kuram, Strateji ve Uygulamalar*. İstanbul: Devlet Arşivleri Başkanlığı Yayınları, 2021.

Extended Abstract

An Evaluation on the Strategic Plan of The Directorate of State Archives (2020-24)

The Turkish Language Association defines the state as “a legal entity formed by a politically organized nation or community of nations depending on territorial integrity.” At present, one of the most significant functions of the state is to furnish its citizens with services through the revenue it amasses through taxation. The state, through an institutional structure designated as the administration, bears the responsibility of providing services under established procedures. Citizens expect that the administration will provide effective public services through the monitoring, control, and auditing of all transactions and actions within the process. The classical understanding of public administration, which emerged in response to the radical transformation in production structures brought about by industrialization, represents a significant historical juncture. The conclusion of the welfare state practices that were initiated in response to the Great Depression of 1929, and which were further shaped by the 1979 Oil Crisis, not only prompted a re-evaluation of economic theories but also gave rise to new perspectives in the domain of public administration. The classical public administration approach, which was the dominant paradigm in public administration from the second half of the 19th century until the end of the 20th century, was superseded by the new public administration approach. This approach suggests that concepts and issues that have proven effective in the private sector can be applied to public administration, with the goal of achieving greater efficiency and effectiveness. The rapid technological, social, and economic changes that have occurred in recent years have permeated every aspect of life, creating a need for change in many areas. For institutions, organizations, and businesses to continue their existence, they must adapt to these changes. Meeting the expectations of the day and preparing for the future is one of the main ways that these structures can respond to the necessity of change. The concepts of strategic management and strategic planning, which have gained prominence in the transition from classical public administration to new public administration, can be evaluated in this context. In the contemporary era, in which no nation is insulated from global interconnectivity, public administrations are inextricably linked to this reality. Subsequently, the concepts of total quality and strategic management gained prominence within this framework and were incorporated into the public administration of our country. The concept was ultimately incorporated into the Turkish public administration system through the enactment of the Public Financial Management and Control Law No. 5018, which commenced with the total quality studies initiative. As evidenced by the legislation, strategic planning activities are constituted by a strategic plan, a performance program, and an annual report. In accordance with this approach, strategic plans developed for a five-year period will be formulated with performance programs for each one-year period and monitored with annual

reports. It is essential that the strategic plan and performance program, which are two interrelated policy documents, are in accordance with the laws and regulations of the institution, as well as the fundamental policy documents pertaining to the institution's general and/or mandate areas. The strategic plan represents a crucial instrument for the public to ascertain whether the public service, financed through taxes, is being conducted in an appropriate manner. The strategic plan, which encompasses the mission, vision, strategic goals, and objectives established by the institution within the context of legal and legislative frameworks, serves as the fundamental policy document that the institution adheres to for the designated period. It can be reasonably deduced that the quality of the document is directly correlated with the quality of service provision. In light of the aforementioned considerations, this study examines the Strategic Plan of the Presidency of State Archives (2020-2024). The evaluation of the document, which was announced in 2019, was based on the legislation that was in force at the time. The article presents an overview of the Strategic Plan, organized under the following headings: The following areas were considered: mission/vision, strategic goals/objectives, analysis of top policy documents, legislation analysis, fields of activity and products/services, and internal stakeholder analysis. The salient conclusions of the assessment can be summarized as follows: The mission statement, is defined as "to provide reliable, high-quality, and readily accessible archival services to the public and to enable public document management by identifying, compiling, preserving, and making accessible the archival documents that constitute the memory of the state and society within the framework of archival standards and developing technologies," is expressed in a way that effectively covers the purpose of the institution's establishment. The vision statement, which is defined as "to ensure the management of our country's archives from a single center and to be a reference institution in the field of archiving in the world," is expressed in a concise manner.

